

81.63.25(кпр)

А 98

Т. АШИРБАЕВ

**ОРФОГРАФИЯЛЫК
ЭРЕЖЕЛЕР**

Туура жазуу жана адабий оңдоо боюнча
практикалык колдонмо

Ош, 2005

УДК 80 / 81

ББК 81.2 Ки

А 98

*Рецензент филология илимдеринин кандидаты,
доцент З.Б. Тагасва.*

*Редактор – филология илимдеринин кандидаты,
доцент Т.Э. Нуруев.*

А 98 Аширбаев Т.

Орфографиялык эрежелер. Туура жазуу жана адабий оңдоо боюнча практикалык колдонмо. – Ош: Кагаз ресурстары. 2005. - 116 б.

ISBN 9967 – 03 – 258 - 8

Практикалык колдонмодо кыргыз орфографиясынын негизги эрежелери жөнүндө сөз болот. Кыргыз тилинин жазуу эрежелеринин жаңы редакциясындагы эрежелер китепте практикалык негизде толукталган жана тереңдетилген.

Колдонмодо орфографиялык эрежелердин кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдеринде пайдалануу өзгөчөлүктөрү текстти адабий оңдоо (редактирлөө) планында да каралат.

Эмгек окуучуларга, мугалимдерге, студенттерге, аспиранттарга, илимпоздорго, басма кызматкерлерине жана жалпы журтчулукка арналган.

А 4602000000 – 05

УДК 80 / 81

ББК 81.2 Ки

Демөөрчү - Ош облустук мамлекеттик тилди өнүктүрүү фонду.

ISBN 9967 – 03 – 258 – 8

© Т. Аширбаев. 2005.

Кыргыз тилинин мамлекеттик тилдин статусуна ээ болушу анын коомдук кызматын жаңы баскычка көтөрдү. Ал мамлекеттик тил катары илимий изилдөөнүн объектисине айланды. Акыркы 10-15 жылдын аралыгында анын теориялык жана практикалык маселелерине байланышкан бир канча эмгектер жарык көрдү жана диссертациялар корголду. Массалык маалымат каражаттарында кыргыз тилинин маселелерине байланышкан көптөгөн ой-пикирлер айтылды. Анын логикалык жыйынтыгы катары «Кыргыз тилинин жазуу эрежелеринин» жаңы редакциясы кабыл алынды. Замандын өзгөрүшү, кыргыз тилине болгон коомдук талап, албетте, тилге болгон көз карашты да, мамилени да өзгөртөрү бышык эле. Натыйжада, кыргыз орфографиясынын жаңы жазуу эрежелери турмушубузда колдонулууга алынды. Ал эрежелердин айрымдарына терс пикирлерин билдирген мекендештерибиз да бар экендигин турмуш көрсөттү. Бардык доорлордо жаңыны тегиз кабыл алуу болгон эмес. Жаңы жазуу эрежелерибиздин айрым пункттары азыркы күнгө чейин өгөйлөнүп жатат. Бирок шашпайлы. Ал эрежелерге мезгил баа берет. Колдонууга ылайыксыз эрежелер дайыма оңдолуп, жаңылары менен толукталып келгенин эске алсак, алдыда дагы көп иштерди аткаруу милдети турат.

Кайсы гана тилдин орфографиялык эрежелерин албайлы, алар ошол тилдеги орфограммаларга зарыл эрежелерди өзүнө толук камтый албайт. Толук эрежелерди иштеп чыгуу да мүмкүн эмес. Ал эми орфографиялык эрежелерге кирбей калган учурлар орфографиялык справочниктер жана практикалык колдонмолор аркылуу толукталат жана тартпке салынат. Бул колдонмо ушул максатты турмушка ашырууну көздөйт.

Кыргыз тилинин орфографиялык эрежелеринин практикалык колдонмосунда «Кыргыз тилинин жазуу эрежелеринин» жаңы редакциясындагы (2002-ж.) бардык орфографиялык эрежелер толук пайдаланылды. Ага кирбей калган, К. Тыныстановдун орфографиялык эрежелеринен тартып бүгүнкү күнгө чейин жазуу кебинде активдүү колдонулуп жүргөн «белгисиз» эрежелер, өздөштүрүлгөн сөздөрдүн бир топторунун жазуу эрежелери бул колдонмого киргизилди. Орфографиянын графика, орфоэпия, пунктуация жана стилистика менен болгон катышы колдонмону түзүүдө көңүлдүн борборунда болду. Анткени кыргыз тилинин орфографиясы тил маданиятынын эки тармагы – сөз маданияты жана кеп маданияты – менен тыгыз байланышта каралууга тийиш. Ошондуктан колдонмону түзүүдө зарылдыкка жараша орфограммалардын стилдик кызматын кошо көрсөтүүнү ылайык көрдүк.

Практикалык колдонмону иштеп чыгууда калыптанган илимий салттардын алкагынан чыгууга туура келди. Анын канчалык ылайыктуу экендигин турмуш көрсөтөт деген пикирдебиз. Натыйжада кыргыз орфографиялык эрежелеринде башта сөз болбогон техникалык кыргыз орфографиялык эрежелеринин аталыштарынын жана башка нерселердин аттарынын жазылышы колдонмого киргизилди жана ал орфографиялык эрежелер, алардын стилдик мүмкүнчүлүктөрү сөз түркүмдүк негизде жайгаштырылды.

Кыргыз тилинин мамлекеттик тилдин статусуна ээ болушу анын тейлөө жана аракеттенүү чөйрөсүн болуп көрбөгөндөй деңгээлде кеңейтти. Эми кыргыз тилинде илимдин бардык тармактары боюнча ар түрдүү эмгектерди – монографияларды, окуу китептерин, окуу куралдарын, диссертацияларды, түрдүү стилдик жанрдагы илимий эмгектерди, справочниктерди жана башкаларды – жазуу, мамлекеттик, өкмөттүк, менчик ишканаларда жана мекемелерде иш кагаздарын жүргүзүү, ички саясатты жана идеологияны турмушка ашыруу жана башка милдеттер күн тартибине коюлду. Турмуштук ушул зарылдыктар бизди колунуздардагы эмгекти жаратууга шыктандырды.

Колдонмону түзүүдө Жогорку Кеңеш тарабынан бекитилген эрежелер (2002-ж.) жетекчиликке алынды.

Э. Абдулдаев жана Д. Исаевдер тарабынан даярдалган «Кыргыз орфографиясынын эрежелери» 2-3 басылышта жарык көрүп, элибиздин сөз маданиятынын калыптанышына зор салым кошконун эч ким танбайт. Биз бул колдонмону түзүүдө ушул эмгекте сунуш кылынган жана элибиз тарабынан азыркы күнгө чейин пайдаланып жаткан туура жазуу эрежелерин дээрлик бардыгын колдондук.

Колдонмону жазууда өздөштүрүлгөн сөздөрдүн жазылышына да басым жасалды. Бул үчүн орус тилинин орфографиялык эрежелерин да зарылдыкка жараша пайдаландык.

Биз тараптан сунушталган эрежелер «Кыргыз тилинин жазуу эрежелеринин» жаңы редакциясынын негизги талаптарына жана тилибиздин ички мыйзам ченемдерине ылайыкташтырылып түзүлдү. Албетте, ал орфографиялык эрежелерге оңдоолор жана толуктоолор киргизилиши ыктымал.

Орфографиялык эрежелер тилибиздин орфоэпиясы, стилдери, стилистикасы жана жазууда пайдаланылган бир топ тыныш белгилери менен байланыштуу каралганы практикалык жактан туура болуп саналат. Ошондуктан бул колдонмо адабий редактирлөөнүн (оңдоонун) талаптарын аткаруу максатын көздөө менен түзүлдү.

«Орфографиялык эрежелердин» практикалык колдонмосу үч бөлүктөн турат. Биринчи бөлүк «Жалпы маселелер» деп аталып, ага орфография маселесинде талап кылынуучу билимдердин негизи кыскача баяндалды. Ал маалыматтарды билүү жалаң эле тилчилер үчүн эмес, башка адистиктердин өкүлдөрү үчүн да өтө зарыл болуп саналат. Ошондуктан орфографиялык эрежелерди үйрөнүүдөн жана үйрөтүүдөн мурда «Жалпы маселелер» бөлүмүндөгү теориялык жана практикалык маселелер менен тең тааныш болуу талап кылынат.

Колдонмонун экинчи бөлүгү «Орфография жана орфоэпия» деп аталат. Анда тыбыштардын айтылышынын жазуудагы эквиваленттери, тамгалардын сөздөрдүн позицияларындагы айтылыштары, үндүү жана үнсүз тыбыштардын ункудагы, унгуга мүчө улангандагы, сөздөрдүн жанаша айтылышындагы, өздөштүрүлгөн сөздөрдөгү белгилениши, фонетикалык кубулуштардын жүрүшүндө тыбыштардын айтылышы жана жазылышы, татаал сөздөр, сөздөрдүн кыскартылышы ж.б. маселелер каралды.

Үчүнчү бөлүк «Энчилүү, энчиленген жалпы жана жалпы аттар» деп аталат. Мында жалпы аттар менен кошо энчилүү жана энчиленген жалпы аттардын жазылышы морфологиялык (сөз түркүмдүк) деңгээлде каралган.

Колдонмонун аягында терминдердин жана түшүнүктөрдүн кыскача сөздүгү жана пайдаланылган адабияттардын тизмеси берилди.

Бир топ жылдан бери кыргыз тилинин орфографиясын кайра карап чыгуу маселеси күн тартибине коюлуп келе жатат. Жаңы эрежелер кабыл алынгандан кийин талаш – тартыш дагы күчөдү. Илимде талаш илимий ой-пикирлердин өнүгүшүнүн булагы болору бышык. Бирок баш-аягы, жыйынтыгы жок эле талаша берүү илимге да, коомубузга да зыян гана алып келет. Дарексиз талаш-тартыштан баш тартып, илимдеги бөскө жерибизди толтурууга кол кабыш кылсак, кыргыз тил илими да, тилчилер да, жалпы элибиз да утушка гана ээ болобуз.

Практик – окумуштуу катары кыргыз орфографиясынын жалпы турпатын Сиздерге сунуштап жатабыз. Бул эрежелер дагы такталууга, дагы толукталууга муктаж экендигин түшүнөбүз. Ошондуктан Сиздерден жардам күтөбүз.

Практикалык колдонмодо айрым эрежелер 2-3 жолу кайталангандай сезилиши мүмкүн. Ал эреже эки же үч түрдүү багытта каралса гана, кайталанып берилген. Мисалы *кыпкызыл* сөзү эки учурда – унгудан мурда келген мүчөлөрдүн жазылышында жана .сын атооч сөздөрдүн жазылышында каралган.

Эрежелерди бышыктоо үчүн пайдаланылган айрым мисалдар жасалма экендигин эскертебиз.

Адамзат маданият дүйнөсүндө жашайт жана эмгектенет. Көп түрдүү маданияттын туу чокусу тил маданияты болуп саналат. Ар бир кыргыз жана ар бир кыргызстандык кыргыз тилин адабий тилдин талабына ылайык сүйлөөгө жана жаза билүүгө аракет жасашы доордун талабы болуп калды. Ушундай аруу максатты турмушка ашырууда аз да болсо кол кабыш кылар деген үмүт менен, китептин тагдырын жалпы журтка тапшырабыз.

Автор

*Ош мамлекеттик университети
Кыргыз филологиясы факультети
Мамлекеттик тил жана кеп
маданияты кафедрасы*

I. ЖАЛПЫ МАСЕЛЕЛЕР

1-§. КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ОРФОГРАФИЯЛЫК ПРИНЦИПТЕРИ

Тыбыштык жазууга ээ болгон ар кандай тилдин орфографиялык эрежелерин анын принциптери аныктайт. Орфографиялык принциптердин илимий негизде кынткысыз иштелиши орфографиялык эрежелердин мазмунун түзөт. Тактап айтканда, ар бир орфографиялык эреже кайсы бир орфографиялык принциптин, эгерде зарыл болсо, эки жана андан көп орфографиялык принциптин негизинде жасалышы зарыл. Ансыз орфографиялык эреже негизсиз болуп, өз ордун туура жазууда таба албайт. Жазууда баш-аламандыкты, жөнү жок талаш-тартышты жаратат.

Ар кандай тилдин орфографиялык эрежелери кайсы бир орфографиялык принципке бекем негизделген болот. Мисалы, орус тилинде морфологиялык, өзбек тилинде фонетикалык, англис тилинде традициялык принциптерге артыкчылык берилет. Орфографиялык принциптер тандалып алынбайт. Тилдин ички мыйзам ченемдүүлүктөрү, башкача айтканда, анын фонетикалык системасы, сөз жасоо өзгөчөлүгү, грамматикалык түзүлүшү орфографиялык кайсы бир принциптин негизинде орфографиялык конкреттүү эреженин мазмунун аныктайт.

Кыргыз тилинин ички мыйзам ченемдүүлүгү катары сингармония, ассимиляция, диссимиляция, сыйлыгышуу ж.б.у.с. фонетикалык кубулуштарды, сөз жасоонун бардык түрлөрүнүн тилибизде активдүүлүгүн, тилибизде кош сөздөр менен бирдикте кошмок сөздөрдүн көп экендигин, кыргыз тилинин агглютинативдүү тилдердин тобуна киришин белгилөөгө болот. Демек, кыргыз тилинин орфографиялык эрежелерин иштеп чыгууда жогорудагы учурларды сөзсүз эске алуу зарыл.

Кыргыз тили өзүнүн жашоосунун бардык учурларында башка тилдер менен жанаша жашап келди. Ошол тектеш да, тектеш эмес да тилдер тилибиздин лексикалык корун байытты. Кабыл алынган ошол сөздөрдүн туура жазуу эрежелерин белгилөө зарылдыгы да жаралды. Албетте, өздөштүрүлгөн сөздөр үчүн өзүнчө орфографиялык принцип тандалары да бышык.

Кыргыз тилинин орфографиялык эрежелерин иштеп чыгууда тарыхый жагдай да эске алынууга тийиш. Анткени кыргыз эли көп жылдар бою орус эли менен саясий бир түзүлүштө жашап келди. Ошол учурда орус тилинен кабыл алынган сөздөрдүн көбү азыр да активдүү колдонулуп жатат. Кыргыз мектептеринде орус тили да окутулат. Тилибизге өздөштүрүлгөн бир эле сөздү орус тилинде башка эреже боюнча, кыргыз тилинде башка эреже боюнча жазуу орфографиялык баш аламандыкты жаратат. Ошондуктан элибиздин азыркы глобалдуу саясаттагы тарыхый ордун аныктоо менен, орфографиялык эрежелердин бир тобунун мазмунун белгилөөгө болот. Демек, орфографиялык принциптер негизсиз жерден жаралбайт. Алардын иштелип чыгышында тилибиздин ички жана тышкы өзгөчөлүктөрү негизги көрсөткүч катары кызмат аткарат.

Кыргыз тилинин орфографиялык принциптерин фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик, тарыхый, традициялык, символдук жана айырмалоо принциптери түзөт.

1.1. Фонетикалык принцип. Бул принцип боюнча уңгу сөздөр кандай айтылса (угулса), дал ошондой жазылат. Кыргыз тилиндеги уңгу сөздөрдүн көбүнүн жазуу эрежелери ушул принципке негизделген: *аалам, алга, кечкурун, муруну - мурду.*

1.2. Морфологиялык принцип. Бул принцип боюнча уңгу сөздөрдүн мүчө уланган учурдагы тыбыштык өзгөрүүлөрү эске алынбайт. Мисалы, *чач* сөзүнө – луу мүчөсүн уласак, уңгу [*чаш*] болуп айтылат (угулат). Бирок уңгуну жазууда анын түпкү (баштапкы) абалы эске алынып, ошол абалында *чачтуу* болуп жазылат. Мындай сөздөрдүн айтылышында фонетикалык принцип да колдонулуп, –луу мүчөсү угулушу (айтылышы) боюнча –*туу* формасында жазылат. Демек, морфологиялык принциптин негизинде жазылган сөздөрдүн айтылышы менен жазылышы дал келбейт. Анткени мындай принциптин негизинде жазылган сөздүн уңгусунун акыркы тыбышы башка тыбыш менен алмаштырылып айтылат. Сөздү мындай айтуу орфоэпиялык жактан туура болуп саналат.

1.3. Синтаксистик принцип. Бул принциптин негизинде татаал сөздөр жазылат. Татаал сөздөрдүн биригип, дефис аркылуу же айрым-айрым жазылышындагы эрежелер синтаксистик принциптин туундусу болуп саналат: *ташбака, ата-эне, быйыл, Токтоболот, жардам эт, кара кылды как жарган, Нур Молдо, Жогорку Кеңеш, БатМУ, Кыргыз улуттук университети, үч бурчтук, иш кагаздары.*

1.4. Тарыхый (же традициялык) принцип. Бул принциптин негизинде кыргыз тилиндеги өздөштүрүлгөн сөздөрдүн басымдуу бөлүгү жазылат. Башкача айтканда, бул принцип менен жазылган сөздөр орус тилинин орфографиялык эрежелерине баш ийдирилет: *класс, поэма, пальто, съезд, ласьон, Ростов – на – Дону, январь.*

1.5. Символдук принцип. Бул принцип жалпы аттардан жасалган энчилүү аттарды жазууда колдонулат. Тактап айтканда, тилибизде колдонулган жалпы аттар энчилүү ат катары символдоштурулуп пайдаланылат. Алар символдук энчилүү ат деген аталыш менен да белгиленет. Мисалы: *темир, болот, жылдыз* деген сөздөр *Темир, Болот, Жылдыз* турпатында энчилүү аттын кызматында келе берет.

Символдук энчилүү аттарга айрым техникалык аттарды да кошууга болот. Алар жалпы аттардан да, энчилүү аттардан да жасалып, өтмө мааниде келишет. Мисалы: «*Электрон – 232*» телевизорунун аталышы *электрон* деген жалпы ат сөздөн, «*Волга*» автомобилдин аталышы *Волга* дарыясынын энчилүү атынан алынган.

Символдук энчилүү аттардын жасалышында улуттун дүйнө таанымы, жүргүзгөн чарбасы маанилүү кызмат аткарат.

1.6. Айырмалоо принциби. Бул принциптин негизинде айтылганда биринен экинчиси айырмаланбай, айтылышы окшош болуп калган сөздөрдү жазабыз. Андай сөздөр паронимдеш сөздөр деп аталат да, алардын айырмачылыктарын 1-2 тыбыш түзүп калат: *бор-боор, сулуу-сулу, компания-компания.*

Айырмалоо принциби адабий тилдеги сөздөрдү диалектилик сөздөрдөн айырмалап жазууда мааниге ээ. Мисалы, талас говорууда *саман, сарык, сачет, кыс* деген сыяктуу сөздөрдүн жазылышы айырмалоо принциби аркылуу же ушул абалында калтырылат. же [с] нын түгөйү [з] тыбышын эске алуу менен жазылат. Албетте, мындай учурда сүйлөмдүн контексти да көңүлгө алынууга тийиш.

Орфографиялык сабаттуулукта орфографиялык принциптердин өзгөчөлүктөрүн билүү өтө маанилүү. Анткени кайсы гана орфограмманы¹ жазбайлы, биз билгилүү бир орфографиялык принциптин негизинде сунушталган эрежени аткарган болобуз. Ошондуктан тилди (башка дисциплиналарды да) окутуу процессинде мугалим же адис орфографиялык принциптерди, алардын туура жазуудагы талаптарын билүүгө тийиш. Ансыз сөз маданиятына ээ болуу мүмкүн эмес.

2-§. КЫРГЫЗ АЛФАВИТИНИН ЖАЗУУ ЭРЕЖЕЛЕРИН КАМСЫЗ КЫЛУУДАГЫ МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ

Ар кандай тилдин орфографиясынын жалпы мазмуну жана сапаты ошол тилдин алфавити менен тике байланыштуу. Мындай өзгөчөлүк кыргыз алфавитине да тиешелүү болуп саналат.

Кыргыз алфавити орус алфавитинин негизинде түзүлгөн. Ошондуктан орус сөздөрүн (же орусча орфограммаларды) кыйынчылыксыз эле жазуу мүмкүнчүлүгүнө ээбиз.

Тилекке каршы, бардык эле алфавиттер сыяктуу кыргыз алфавити да кемчилдиктерден өксү эмес. Алар төмөнкүлөр:

а) Кыргыз алфавитинде кошумча белгилерди талап кылган *ө, ң, ь* тамгалары бар;

б) Формалары боюнча кескин айырмаланбаган *у* жана *ү* тамгалары бар жана алар алфавитте жанаша жайгаштырылган;

в) Орус тилинде үндүү тыбыш катары колдонулган йоттошкон тамгалар (*е, ё, ю, я*) кыргыз сөздөрүндө да пайдаланылат;

г) Кыргыз жана орус тилдеринде *к, г, ж* тамгалары экиден тыбышты туюнтушат;

д) Кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөр (*аа, оо, уу, үү, өө, ээ*) алфавитте белгиленбеген;

е) Кыргыз тилиндеги созулма үндүү тыбыштар эки тамга менен белгиленген ж.б.у.с.

Демек, кыргыз алфавитинин кемчилдиги катары жогоруда көрсөтүлгөн учурлар сөздөрдү жазууда жана ага фонетикалык талдоо жүргүзгөндө кыйынчылыктарды жаратат. Ошондуктан кыргыз тилинин орфографиясынын эрежелерин иштеп чыгууда кыргыз алфавитинин сапаттык өзгөчөлүктөрүн сөзсүз эске алуу милдети келип чыгат.

Орфографияда жана орфоэпияда, мисалы, *к, г* тамгаларынын колдонулушу жөнүндө алардын жоон жана ичке үндүүлөр менен жанаша келген учурлары дайыма сөз болот. Биздин пикирибизче, бул маселени башка жа-

¹ Кайсы бир эрежеге баш ийдирилип жазылган сөз орфограмма болуп саналат.

дайдан караган оң. Тактап айтканда, бул тамгалардын туура айтылышын үндүүлөр менен байланыштырбай, тескерисинче, алардын төл же өздөштүрүлгөн сөздөрдө келишин негизги маселе катары караган туура болуп саналат.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз алфавитинин жалпы мазмуну кыргыз тилинин орфографиялык эрежелерин иштеп чыгууда эске алынышы - мыйзам ченемдүү көрүнүш.

3 - §. СӨЗ ЖАСОО ЖАНА СӨЗ КУРАМЫ. МУУН

Орфографиялык эрежелерди иштеп чыгууда жана ал эрежелерди аткарууда кыргыз тилиндеги сөз жасоо ыкмаларын, тилибизде пайдаланылган сөздөрдүн курамын, муун түрлөрүн жана муун типтерин так ажырата билүү зарыл. Булардын ар бирине жекече токтолобуз.

3.1. Сөз жасоо

Тил тынымсыз өнүгүү абалында болот. Башкача айтканда, тилдин сөздүк курамы жаңыланып турат. Байланыш - катнашта пассивдешкен сөздөр эскирген сөздөрдүн катарын толуктайт.

Жаңы сөздөр тилибизге ички жана тышкы булактардын эсебинен келип кошулат.

Тилдин байышынын ички булагында сөздөр лексика - семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик жолдор менен жасалат.

1) *Сөз жасоонун лексика - семантикалык жолу* сөз жасоонун тилдеги өнүмдүү ыкмасы болуп саналат. Бул жол менен жаңы сөз тилде башта пайдаланылып жүргөн сөздөрдүн эсебинен жасалат. Тактап айтканда, сөз өзүнүн дагы бир маанисин жаратуу менен, жаңы сөз катары тилге кабыл алынат.

Лексика-семантикалык жол менен жасалган сөз, негизинен, түпкү сөзгө окшош жазылат. Мисалы, «*жаа*» - согуш, аңчылык куралынын атын туюнткан сөз. Бул сөз орфографиянын фонетикалык принциби боюнча жазылат. «*Жаа*» сөзүнүн эсебинен лексика - семантикалык жол менен жасалган «*жаа*» сөзү геометриялык термин катары колдонулат. Бул сөздүн жазылышы өзү жасалган түпкү сөздүн жазылышы менен толук дал келет.

Жалпы аттар энчилүү ат катары колдонулган учурлар тилибизде көп кездешет. Мындай сөздөрдүн жазылышында символдук жана айырмалоо принциптеринин негизинде жасалган эрежелер жетекчиликке алынат: *болот - Болот, көк жаңгак - Көкжаңгак (шаар)*.

Энчилүү аттар да сөз жасоонун лексика-семантикалык жолунун эсебинен сөз жасоого катышат. Андай жаңы сөздөр айырмалоо принцибинин негизинде жасалган эреженин негизинде жазылат: *Волга (дарыясы) - «Волга» (автомашинасы)*.

Жыйынтыктап айтканда, сөз жасоонун лексика-семантикалык жолу менен жасалган сөздөр, негизинен, орфографиянын фонетикалык жана айырмалоо принциптеринин талабы боюнча жазылат.

2) Сөз жасоонун морфологиялык жолу. Унуга сөз жасоочу мүчөлөрдү жана приставкаларды улоо аркылуу жаңы сөздөрдү жасоо сөз жасоонун морфологиялык жолу болуп саналат.

Морфологиялык жол менен жасалган төл сөздөр унуга приставкаларды жана сөз жасоочу мүчөлөрдү жалгоо аркылуу ишке ашырылат: *окуучу, Кыргызстан, бейнамыс*.

Приставкалар аркылуу жасалган жана орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр тилибизде көп керектелет: *подъезд, телевидение, съезд* ж.б.

Морфологиялык жол менен жасалган сөздөрдүн туура жазылышында фонетикалык (*окуучу*), морфологиялык (*Кыргызстан, подъезд*) принциптер эске алынат. Мындай сөздөрдүн айрымдары эки жана андан көп орфографиялык принциптердин негизинде да жазылат: *окуучу* (фонетикалык принцип). *Кыргызстан* (фонетикалык жана морфологиялык принциптер). *подъезд* (фонетикалык, морфологиялык жана тарыхый принциптер).

3) Сөз жасоонун синтаксистик жолу. Эки же андан көп сөздөрдү бир маанилик бүтүндүккө бириктирип, жаңы лексикалык мааниге ээ болгон сөздөрдү жасоо жолу синтаксистик жол деп аталат. Мындай ыкма менен жасалган сөздөр жалпы ат түрүндө да, энчилүү ат түрүндө да, кош, кошмок жана бириккен сөздөр түрүндө да, айрымдары кыскартылган сөз түрүндө да кепте пайдаланылат. Ошентип, синтаксистик жол менен жасалган сөздөр курамы боюнча гана эмес түрлөрү жана башка белгилери боюнча да жөнөкөй сөздөрдөн кескин айырмаланат. Ошондуктан синтаксистик жол менен жасалган сөздөрдүн-татаал сөздөрдүн -жазылышы да - бир топ кыйынчылыктарды жаратышы мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Синтаксистик жол менен жасалган сөздөр жалпы негизде (*кайната, тилкат, көзайнек, айылдык кеңеш, ата-эне*) жана энчилүү ат түрүндө (*Жең-жок, Карабалта, Акбуура, Бактыгул Уран кызы, Умай эне, Суречки* ж.б.) жазылат. Демек, синтаксистик жол менен жасалган сөздөрдүн топторунун ар бири өзүнө ылайыкташкан эрежелерди талап кылышы бышык.

Синтаксистик жол менен жасалган сөздөр фонетикалык (*кайнате*), морфологиялык (*тилкат*), синтаксистик (*Умай эне*), синтаксистик – морфологиялык (*айылдык кеңеш*), тарыхый (*телефон-автомат*) жана тарыхый-синтаксистик (*Ростов-на-Дону*) ж.б. принциптердин негизинде жазылат.

Тилибиздеги жасалган же кабыл алынган сөздөр түзүлүшүнө карабай, орфографиялык кайсы бир принциптин же бир канча принциптердин негизинде жасалган эрежелердин негизинде жазылууга муктаж.

Синтаксистик жол менен жасалган төл сөздөр жазылышында конкреттүү, массага жеткиликтүү, пайдаланууда ыңгайлуу жана эсте сактоого жеңил болгон эрежелерди талап кылат. Ошондуктан орфографиялык эрежелер боюнча талаш учурлардын чордонун синтаксистик жол менен жасалган сөздөрдүн жазылышы түзөрү бардык тилдердин орфографиясына мүнөздүү көрүнүш болуп саналат.

3.2. Өздөштүрүлгөн тилдик бирдиктер

Ар кандай жандуу тил өзү карым-катнаш жасаган тилдерден сөз жасоочу мүчөлөрдү, жөнөкөй жана татаал сөздөрдү өздөштүрүп (өзүнө кабыл

алып). лексикалык корун байытат. Натыйжада тилдин коммуникативдик муктаждыгы аткарылат. Кыргыз тили да жазмага ээ болгонго чейин да, андан кийин да тектеш жана тектеш эмес тилдерден зарыл тилдик бирдиктерди кабыл алган. Аларды төмөнкүдөй топтордун курамында кароого болот:

1) Массалык жазмага ээ болгонго чейин кабыл алынган сөздөр жана мүчөлөр кыргыз тилинин фонетикалык мыйзамдарына баш ийдирилген. Натыйжада алар фонетикалык принципке ылайыкташтырылып жазылат: *сот, болуш, чиркөө; -кана, -стан;*

2) Массалык жазуу пайда болгондон кийин кабыл алынган сөздөр жана мүчөлөр кыргыз орфографиясынын традициялык принцибине ылайыкташтырылып жазылат: *Москва, класс, -изм.*

Өздөштүрүлгөн сөздөрдүн жазылышында орфографиянын башка принциптери да эске алынат.

Жыйынтыктап айтканда, өздөштүрүлгөн сөздөрдүн кийинки тобунун жазылышында орус тилинин орфографиялык эрежелери жетекчиликке алынат.

3.3. Сөз курамы

Кыргыз тилинин орфографиясынын принциптерин жана эрежелерин практикада пайдаланууда сөздүн курамын так ажырата билүү мааниге ээ. Анткени кепте пайдаланылган сөз дайыма уңгу абалында колдонулбайт. Ага зарыл учурда мүчөлөр жана приставкалар уланат. Натыйжада жаңы сөз жасалат же сөз формасын өзгөртөт. Мындай сөздөрдүн курамы уңгу жана мүчөдөн турат.

1) Уңгу сөздүн курамындагы негизги бөлүк болуп саналат. Ал бир га-на сөздөн (*асман, көчө*) жана эки жана андан көп (*кол кой, он беш, ата-ме, көзайнек, Тураргүл, Жогорку Кеңеш* ж.б.) бөлүктөрдөн турушу мүмкүн.

2) Бир компоненттен турган уңгу сөздөр фонетикалык (*жөөн*), тарыхый (*класс*) жана айырмалоо (*сулуу-сулу*) принциптерине негизделген эрежелер боюнча жазылат.

3) Эки жана андан көп бөлүктөрдөн уюшулган татаал уңгу сөздөрдүн жазылышында фонетикалык (*алтоо*), морфологиялык (*тилкат*), синтаксистик (*дос-жар, айыл өкмөтү*), тарыхый (*инженер-механик*) принциптердин негизинде сунушталган эрежелер эске алынат.

4) Мүчө өз алдынча туруп, лексикалык маанини туюнтпайт. Ал уңгуга уланып, анын маанисин же формасын өзгөртүшү мүмкүн. Мисалы: *дос+лык=достук, дос+лар=достор, дос+га=доско*. Мында *-лык* сөз жасоочу, *-лар* форма жасоочу, *-га* сөз өзгөртүүчү мүчөлөр катары уңгуга уланды.

Орфографияда уңгуга уланган мүчөлөрдүн жана приставкалардын түрлөрү мааниге ээ эмес. Бул маселеде уңгу менен ага уланган мүчөнүн же приставканын аралыгындагы тыбыштык өзгөрүүлөр мааниге ээ. Мисалы *түш* деген сөзгө *-кы* мүчөсү уланса, *[түшкү]* сөзү жасалат. Мында жаңы сөздүн *түшкү* же *түшкү* болуп жазыларын аныктоо орфография үчүн маанилүү.

5) Татаал сөздөрдүн курамынын өзгөчөлүгү да орфографияда мааниге ээ. Мындай сөздөрдүн кайсынысы бириктирилип, кайсынысы дефис аркылуу, кайсынысы айрым-айрым, кайсынысы баш же кичине тамга менен башталып жазылары, кандай татаал сөздөрдүн кыскартылары жана аларды

кыскартуунун формалары орфографиялык принциптер жана эрежелер аркылуу жөнгө салынат. Ушул параграфтын 3.3. пунктунда тыянак катары чыгарылган жыйынтык татаал сөздөрдүн курамы жана алардын жазылуу өзгөчөлүктөрүнө тике тиешелүү экендигин дагы бир жолу баса белгилейбиз.

Татаал сөздөрдүн жазылышында кыргыз тилинин орфографиясынын дээрлик бардык принциптери аракетте болот.

Сөздүн курамын так аныктоо жөнөкөй сөздүн да, татаал сөздүн да туура жазылышын шарттайт.

3.4. Муун

Ар кандай көп муундуу сөз өзүнүн маани берүүчү же кызматчы сөздүк табиятына карабай, муунга ажырайт. Сөздүн муундук чегин ажырата билүү орфографияда мааниге ээ.

Кыргыздын төл сөздөрүндө 1ден 4кө чейинки тыбыштан куралган муундар кездешет: *э-не, эт, бак, кайт*. Ал эми кыргыз тилине башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөрдөгү тыбыштардын саны алтыга чейин болушу мүмкүн: *склад, спектр*.

Бардык тилдерде муундун негизин үндүү тыбыштар түзөт. Үнсүз тыбыштар да үндүү тыбыштар менен биримдикте келип, муун түзүүгө катышат. Ошентип, үндүү жана үнсүз тыбыштардын бир муундун чегинде өз ара айкашып келиши тилибиздеги муундун түрлөрүн аныктайт. Алар төмөнкүлөр:

1) **Ачык муун** жалаң үндүү тыбыштан турат же үнсүз тыбыш менен башталып, үндүү тыбыш менен аяктайт: *уу, э-не*. Бул үч муун ачык муун болуп саналат.

2) **Жабык муун** үндүү тыбыш менен башталып, үнсүз тыбыш менен аяктайт: *ук, эк*

3) **Туюк муун** үнсүз тыбыш менен башталып, үнсүз тыбыш менен аяктайт: *кол, кайт*.

4) Орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр да кыргыз тилиндегидей ачык, жабык жана туюк муундарга ажырайт: *по-э-ма, от-ряд, спектр*.

5) Бир муундун чегинде үндүү жана үнсүз тыбыштардын жайгашуу тартиби тилибиздеги сөздөрдүн муун тибин аныктайт. Кыргыз тилинин сөздүк коруна кирген төл жана өздөштүрүлгөн сөздөрдүн муун тибин төмөнкүлөр (үндүүлөр V менен, үнсүздөр C менен белгиленди):

- V : *ээ, а-та;*
- VC : *ук, уук;*
- CV : *эсаа, ба-ла;*
- CVC : *кел, жээп;*
- VCC : *айт, уурт;*
- CVCC : *эсат, кайт.*

Жогорудагы муун типтери кыргыздын төл сөздөрүнө да жана өздөштүрүлгөн сөздөргө да мүнөздүү. Ал эми жалаң гана өздөштүрүлгөн сөздөргө тиешелүү болгон муун типтери төмөнкүлөр:

- CCV : *пси-хология ;*
- CCVC : *трак-тор ;*

- *CCVCC : спорт ;*
- *CVCCC : Томск ;*
- *VCCC : Омск ;*
- *CVCCC : Маркс ;*
- *CCCV : стра-тосфера ;*
- *CCCVC : справ-ка ж.б.*

Сөздөрдүн туура ташымалданышында алардын муун түрлөрүн жана муун типтерин так ажырата билүү практикалык мааниге ээ.

4 - §. АЛФАВИТ

Тилде колдонулган тамгалардын белгилүү тартип боюнча жайгаштырылган системасы **алфавит** деп аталат. Анда баш жана кичине, басма жана жазма тамгалар белгиленет. Ар бир тамганын катар номуру алфавитте бекем болот жана алардын аталышы көрсөтүлөт.

Кыргыз алфавити орус алфавитинин негизинде түзүлгөн. Ал 36 тамгадан куралган. Анын 33ү орус алфавитиндеги тамгалар. Алфавитибиз кыргыз тилине мүнөздүү тыбыштарды туюнткан *ө, ү, ң* тамгалары менен толукталган.

Кыргыз алфавити орус алфавитинин негизинде түзүлгөндүктөн, тилибизге орус тилинен жана ал аркылуу башка тиядерден өздөштүрүлгөн сөздөрдүн жазылышы кыргыз тилдүүлөр үчүн анчалык кыйынчылыкты жаратпайт.

Ушул колдонмонун 2- §ында белгиленгендей, кыргыз алфавити башка алфавиттерге салыштырмалуу бир топ ыңгайлуу түзүлгөн. Албетте, анда орфографиялык ыңгайсыздыктарды жараткан учурлар да кездешпей койбойт, бирок ал кемчилдиктер атайын эрежелердин орфографияга киргизилиши менен, кыргыз тилинин туура жазуусу бир топ өркүндөтүлгөн.

Алфавиттеги тамгалардын жайгашуу ырааттуулугун жана аталыштарын билүү ар кандай сөздүктөрдү жана каталогдорду түзүүдө жана алар менен иштөөдө, фамилияларды, адам аттарын жана башка заттарды тизмелөөдө, баш тамгаларынан кыскартылган сөздөрдү туура айтууда жана аларга мүчөлөрдү туура улоодо жана башка учурларда практикалык мааниге ээ.

Кыргыз алфавитинин жалпы мазмуну төмөнкүдөй:

	Басма тамгалар		Жазма тамгалар		Тамгалардын аталышы		Басма тамгалар		Жазма тамгалар		Тамгалардын аталышы
	Баш тамга	Кичине тамга	Баш тамга	Кичине тамга			Баш тамга	Кичине тамга	Баш тамга	Кичине тамга	
1	А	а	А	а	а	19	П	п	П	п	пэ
2	Б	б	Б	б	бэ	20	Р	р	Р	р	эр
3	В	в	В	в	вэ	21	С	с	С	с	эс
4	Г	г	Г	г	гэ	22	Т	т	Т	т	тэ
5	Д	д	Д	д	дэ	23	У	у	У	у	ү
6	Е	е	Е	е	йэ, э	24	Ү	ү	Ү	ү	ү

7.	Е	е	Е	е	йо	25	Ф	ф	Ф	ф	эф
8.	Ж	ж	Ж	ж	жэ	26	Х	х	Х	х	ха
9.	З	з	З	з	зэ	27	Ц	ц	Ц	ц	цэ
10.	И	и	И	и	и	28	Ч	ч	Ч	ч	чэ
11.	Й	й	Й	й	ий	29	Ш	ш	Ш	ш	ша
12.	К	к	К	к	ка	30	Щ	щ	Щ	щ	ша
13.	Л	л	Л	л	эл	31		ь		ь	Ажыра- туу бел- гиси
14.	М	м	М	м	эм	32	Ы	ы	Ы	ы	ы
15.	Н	н	Н	н	эн	33		ь		ь	Ичкер- түү бел- гиси
16.		ң		ң	ын	34	Э	э	Э	э	э
17.	О	о	О	о	о	35	Ю	ю	Ю	ю	йу
18.	Ө	ө	Ө	ө	ө	36	Я	я	Я	я	йа

5-§. ОРФОГРАФИЯ ЖАНА СТИЛИСТИКА

Стилистика тилдик бирдиктердин кептеги боектуулугу жана кеп жөнүндөгү илим болуп саналат. Ар бир сөз, ар бир орфограмма кепте колдонулгандыктан, ал өзүнүн стилистикалык боектуулугун конкреттүү бир стилде, башкача айтканда, текстте чагылдырат. Ошондуктан кыргыз адабий тилин өз ишмердигинде пайдаланган ар бир адам кыргыз тилинин стилистикасы жана анын кыргыз орфографиясы менен болгон байланышкатышы жөнүндө түшүнүккө ээ болуусу зарыл.

Кыргыз тилинин стилистикасы кыргыз тилинин структуралык стилистикасы жана кыргыз тилинин функционалдык стилистикасы болуп экиге бөлүнөт.

Структуралык стилистика тилдик бирдиктердин – тыбыштардын, мүчөлөрдүн, сөздөрдүн, сөз айкаштарынын, сүйлөмдүн жана синтаксистик татаал бүтүндүктөрдүн – стилистикалык маанилерин, башкача айтканда, стилистикалык боектуулугун изилдейт. Жогоруда аталган тилдик бирдиктердин бардыгы стилистикалык жактан орток маанилүү, оң маанилүү жана терс маанилүү боектуулука ээ. Мисалы, суу деген сөз стилистикалык орток маанилүү. Бул сөз кыргыз адабий тилинин бардык стилдеринде колдонулуу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ. Ал эми *периштем* деген сөз стилистикалык оң, *келесоо* сөзү стилистикалык терс мааниге ээ. Акыркы эки сөз адабий тилдин стилдеринин кайсы биринде гана колдонулат. Ошондуктан ар бирибиз тилдик бирдиктердин стилистикалык боектуулугун тексттин үстүндө иштеп жатып аныктай алууга көнүгүшүбүз зарыл.

Ар бир тилдик бирдик өзүнүн стилистикалык маанисин ачык эле туюнтуп турат. Мисалы, орток маанилүү тилдик бирдикте оң же терс маани болбойт. Ал эми оң маанилүү тилдик бирдикте *ыраазы болуу, канааттангандык, макул болуу, алкоо, эркелетүү, сыйлоо, урматтоо* ж.б. маанилер туюнтулса, терс маанилүү тилдик бирдиктерде *кекетүү, мыскылдоо, кордоо, каргоо* ж.б. маанилер ачык байкалат.

Айрым орток маанилүү сөздөр орток мааниде келсе, ага мүчө улап же ал сөздү башка бир сөз менен кошо айтып, анын стилистикалык маанисин өзгөртүүгө болот, бирок ал сөз же сөз айкашы кепте колдонулуу

мүмкүнчүлүгүн өзгөртүп жиберет. Мисалы, *Болот* деген энчилүү ат орток маанилүү, ал ысымды *Боке* деп өзгөртсөк, сөз оң мааниге ээ болот. Колдонулуу чөйрөсү чектелет.

Экинчи мисал. Орток маанилүү *баатыр* сөзүнө *илиш* сөзүн кошуп айтсак, *баатыр* сөзү өзүнүн орток маанисинен ажырап, терс мааниге – мыскылдоо маанисине – ээ болот. Бул сыяктуу сөздөр текстте орфографиялык жактан туура жазылышы жана стилистикалык жактан текст үчүн туура тандалышы зарыл.

Кыргыз тилинин функционалдык стилистикасы адабий тилибиздин функционалдык стилдерин изилдейт. Алар – *илимий, иш кагаздар, публицистикалык, көркөм жана сүйлөшүү стилдери*. Бул стилдер кыргыз тилинин коомдук муктаждыгын толук канааттандырат.

Адабий тилдин функционалдык стилдеринин ар бири өзүнүн бөтөчөлүктөрү менен экинчи бир стилден кескин айырмаланып турат. Мисалы, *илимий стиль* менен *көркөм стилдер* төмөнкүдөй белгилери боюнча бири экинчисине карама-каршы коюлат:

Илимий стиль керектөөчү каражаттар	Көркөм стиль керектөөчү каражаттар
- орток маанилүү тилдик бирдиктер	- орток, оң жана терс маанилүү тилдик бирдиктер
- терминдер	- эскирген сөздөр
- формулалар	- диалектизмдер
- символдор	- троптор
- чен-өлчөм сөздөрү	- стилистикалык фигуралар
- инверсияланбаган сүйлөмдөр	- инверсияланган сүйлөмдөр
- мазмунду туюнтуунун логикалык ырааттуулугу	- мазмунду туюнтууда зарыл учурда логикалык ырааттуулуктун бузулушу
- жай интонация ж.б.	- интонациянын көп түрдүүлүгү ж.б.

Демек, ар бир стилдин өзгөчөлүгү аны башка стилден айырмалап турат.

Стилистикада синонимия, вариантташтык, кептик кубулуштардын, орфографияда тилдик кубулуштардын маанилери, алардын жазууда туура аткарылышы жана катталышы мааниге ээ. Мисалы, *муруну- мурду* деген сөздөр- вариантташ сөздөр. Булардын кайсынысы адабий тилдин илимий стилине жарактуу болот? Анткени текстте тилдик бирдиктер баш аламан

керектеле бербейт эмеспи. Бул сыяктуу суроолорго тиешелүү параграфтарда жооп берилет.

Стилистикада китептик стилдер жана сүйлөшүү стилдери түшүнүктөрү бар.

Китептик стилдерге илимий, иш кагаздар стилдери жана публицистикалык стилдин расмий подстили кирет. Бул стилдерде көркөмдүк, эмоция, экспрессия талап кылынбайт. Ошондуктан аларда орток маанилүү же тилде активдүү колдонулган тилдик бирдиктер керектелет.

Сүйлөшүү стилдерине көркөм, сүйлөшүү стилдери жана публицистикалык стилдин бейрасмий подстили кирет. Бул стилдерде көркөмдүүлүк, эмоция жана экспрессия алдыңкы планга жылдырылат. Натыйжада алар үчүн орток маанилүү тилдик бирдиктер менен кошо оң жана терс мааниге ээ болгон тилдик бирдиктер жана каражаттар тандалып алынат.

Адам аттарынын толук же кыскартылып колдонулушу, синонимдеш жана вариантташ тилдик бирдиктердин, кош жана кошмок сөздөрдүн, жалпы эле энчилүү жана энчилген жалпы аттардын туура жазылышы жана стилдик жактан туура колдонулушу тил маданиятынын негизин түзөт. Биз ушул маданиятты үйрөнүү менен, өзүбүздүн жалпы маданиятыбыздын деңгээлин бийик көтөрө алабыз. Орфографияны стилистикалык максатта үйрөнүүнүн маңызы дал ушул жерде жатат жана ал текстти адабий оңдоонун негизин түзөт.

Адабий оңдоо кыргыз тилинин пунктуациясы жана стилистикасы менен да бекем байланышта каралууга тийиш. Булар жөнүндө өзүнчө сөз болмокчу

6-§. ГРАФИКАЛЫК БЕЛГИЛЕРДИН ТУУРА ЖАЗУУ МЕНЕН БОЛГОН КАТЫШЫ

Тыныш белгилери оозеки кептеги түрдүү маанини туюнткан интонацияларды жазууда белгилөө үчүн пайдаланылат. Ал тыныш белгилеринин айрымдары орфографияда да активдүү керектелет. Алар, негизинен, туура жазуунун айырмалоо принцибинин талаптарына ылайыкташкан эрежелер менен байланыштуу каралат.

Тыныш белгиси жана графикалык белгилер түшүнүктөрү жазууда окшош мааниде түшүнүлөт.

Графикалык белгилер тамга графикалык белгилер (*а,к,ь*), тамга эмес графикалык белгилер (*үтүр, чекит, параграф*) жана шарттуу графикалык белгилер (*тике сызык, тике кош сызык, дефис, сызыкча, чекит*) болуп бөлүнөт.

Тамга эмес графикалык белгилер **тыныш белгилери** деп да аталат. Аларды пунктуациянын объектисинде кароо зарыл.

Шарттуу графикалык белгилерди жазууда көп максатта пайдаланууга болот. Алардын жазуудагы кызматы орфография менен тике байланышат жана жазуу ишинде шарттуу графикалык белгилерге байланыштуу кетирилген орфографиялык катарлар катары эсептелиши керек.

Шарттуу графикалык белгилерге төмөнкүлөр кирет:

1) *Чекит*. Адам аттарын жана атасынын аттарын кыскартууда.

тизмеленген нерселердин, адамдардын аты-жөнүнүн катарын туюнткан араб цифраларын иреттик сан атооч катары окууда, шарттуу кыскартылган сөздөрдүн жасалышында чекит шарттуу графикалык белги катары колдонулат.

2) Дефис.

Аффикстерди жана приставкаларды, чечме сүйлөмдө келген жөнөкөй сүйлөмдөрдүн башталышын белгилөөдө, шарттуу кыскартылган сөздөрдүн жасалышында, басма ишинде продукция жарык көргөн шаарды көрсөтүүдө, араб цифрасынан кийин келип, иреттик сан атоочту туюнтууда, орус тилинен өздөштүрүлгөн татаал сөздөрдүн бир өңчөй формада жана кош сөздөрдүн жазылышында керектелет.

3) *Тырмакча* искусство чыгармаларынын аталыштарын, айрым символдук энчилүү аттарды жазууда, өтмө мааниде колдонулган сөздөрдү бөлүп көрсөтүүдө, айрым өсүмдүктөрдүн жана дарактардын сортторунун аталыштарын жазууда пайдаланылат.

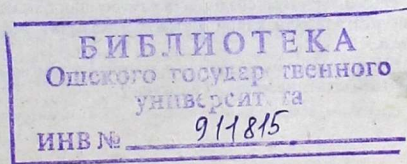
4) *Сызыкча* мейкиндиктеги эки жана андан көп пункттардын, мезгилдик түшүнүктү туюнткан убакыттардын, предметтердин жана нерселердин топторунун башталышын жана аягын белгилөөдө колдонулат.

5) *Тике сызык* шарттуу кыскартылган сөздөрдүн жасалышында физикалык чен бирдиктерди, басма ишинде продукциянын түрүн белгилөөдө керектелет.

6) *Тике кош сызык* басма ишинде продукциянын түрүн, математикада параллел түшүнүгүн туюнтууда пайдаланылат.

Жазууда жогоруда белгиленген шарттуу графикалык белгилерден башка да, мисалы – математикалык, химиялык, физикалык, лингвистикалык, географиялык ж.б. илимдердин тармактары боюнча да – белгилер колдонулат. Алар ошол илимий тармактардын тексттеринин туура жазылышын камсыз кылууда мааниге ээ.

Графикалык шарттуу белгилердин жазуудагы кызматы «Колдонмону» II бөлүмүндө атайын тема катары каралат.

II. ОРФОГРАФИЯ ЖАНА ОРФОЭПИЯ

7-§. ҮНДҮҮ ТЫБЫШТАРДЫН ЖАЗЫЛЫШЫ

7.1. Е жана Э тамгалары

1. Е тамгасы төл сөздөрдүн башында келбейт. Сөздүн ортосунда жана аягында жазылат жана [э] тыбышы катары окулат: *бер [бер], теши - [тэ-шэ]*.
2. Төл сөздөрдүн ортосунда жана аягында *и* тамгасынан кийин келген *е* тамгасы [*йэ*] болуп окулат: *чие - [чийэ]*.
3. Орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн бардык позицияларында (сөздүн башында, ортосунда, аягында) *е* тамгасы жазылат: *енот, телевидение*.
4. Орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздүн башында жазылган *е* тамгасы [*йэ*] болуп окулат: *европалык - [йэвропалык]*.
5. Орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн ортосунда жана аягында үнсүздөрдөн кийин жазылган *е* тамгасы [*э*] болуп окулат: *телевизор - [тэлэвизор]*.
6. Өздөштүрүлгөн сөздөрдө үнсүздөрдөн кийин *е* тамгасы жазылат: *денди, тендер, теле*.
7. Традициялык принцип менен жазылган сөздөрдө үнсүздөрдөн кийин да, үндүүлөрдөн кийин да *е* тамгасынын ордуна *э* тамгасы жазылат: *мэр, сэр, пэр, Бэкон, Улан-Удэ, алоэ, каратэ*.
8. Өздөштүрүлгөн сөздөрдө *и* тамгасынан кийин *е* тамгасы жазылат жана ал [*йэ*] болуп айтылат: *диета-[дийэта]*.
Эскертүү: Тарыхый принцип менен жазылган айрым өздөштүрүлгөн энчилүү аттарда и тамгасынан кийин э тамгасы жазылган учурлар кездешет: Ассошиэйтед Пресс агенттиги.
9. Өздөштүрүлгөн сөздөрдө *ь* (ажыратуу) жана *ь* (ичкертүү) белгилеринен кийин жазылган *е* тамгасы [*йэ*] болуп окулат: *сьезд-[сйээд], ателье -[ателйэ]*.
10. Э тамгасы төл сөздөрдүн башында гана жазылат: *эт, энчи*.
11. Төл сөздөрдүн башында келген *э* тамгасы [*э*] болуп окулат: *эчки-[эчки]*.
12. Приставка *и* тамгасы менен аяктаса, унгунун башындагы *э* тамгасы сакталып жазылат: *антиэстетикалык, полиэфирдүү*.
13. Өздөштүрүлгөн татаал бириккен сөздөрдүн экинчи компонентинин башындагы *э* тамгасы сакталып жазылат: *бромэтил, квинтэссенция*.
14. Кыскартылган татаал сөздөрдө *э* тамгасы сөз ортосунда да жазыла берет: *нэл, политэкономия*.
15. Өздөштүрүлгөн сөздөрдө *и* тамгасынан башка үндүү тыбыштарды туюнткан тамгалардан кийин *э* тамгасы жазылат: *поэзия* (бирок: *проект, реестр ж.б.*).
16. Өздөштүрүлгөн сөздөрдө *э* тамгасы *о* тамгасынан кийин жазылса, [*э*] болуп айтылат: *маэстро - [маэстро]*.

17. Кыргыз тилиндеги *тепест*, *кецест* тибиндеги сөздөрдүн *е* тамгалык айкашындагы биринчи *е* [э] тыбышын, экинчи *е* тамгасы [йэ] тыбыштык айкашын билдирет. Мисалы, *тепест сөзү* [тэпэйет] болуп айтылат.

18. Төл сөздөрдүн ортосунда жана аягында айтылган [э] тыбышы *е* тамгасы менен белгиленет: *кел, же*.

7.2. Созулма үндүүлөрдүн жазылышы

1.*¹ Созулма үндүүлөр кош тамга менен белгиленет: *Аары, жээк, суур*.

2.* Сүйлөмдүн же энчилүү аттын башына келген созулма үндүүнүн биринчи тамгасы баш тамга, экинчиси кичине тамга менен жазылат: *Аалам, Уулум ...*

3.* Унгу сөздөрдүн бардык позицияларында созулма [ээ] тыбышы *ээ* тамгасы менен жазылат: *эи, жээн, мээ, Жээнбек*.

8-§. ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН ЖАЗЫЛЫШЫ

Б тамгасы

1. *Б* тамгасы төл сөздөрдүн башында жана ортосунда жазылат: *бала, абдан*.

2. Өздөштүрүлгөн сөздөрдө *б* тамгасы сөздүн бардык позициясында колдонулат: *барабан, клуб, араб*.

3. Үндүү тыбыштардын ортосунда келген *б* тамгасы төл сөздөрдө [в] болуп айтылат: *аба-[ава]*.

4. Сөз аягында келген *б* тамгасы [п] болуп айтылат: *клуб-[кулуп], араб-[арап]*.

5. Орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдө *б* тамгасы үндүүлөрдүн ортосунда да [б] тыбышы түрүндө айтылат жана жазылат: *кубок-[кубок]*

В тамгасы

1. Кыргыз тилинде *в* тамгасы айрым тууранды жана сырдык сөздөрдүн аягында гана колдонулат: *ав-ав-[ав-ав], ов-ов-[ов-ов]*.

2. *В* тамгасы өздөштүрүлгөн сөздөрдүн бардык позицияларында колдонулат. Сөз башында жана сөз ортосунда [в], сөз аягында [ф] болуп айтылат: *вагон-[вагон], авиация-[авиатсия], Петров-[петроф]*,

3. Орус тилинин үлгүсүндө жасалган кыргызча фамилиялардын аягындагы *в* тамгасы [ф] болуп айтылат: *Асанов-[асаноф]*

Г тамгасы

1. *Г* тамгасы төл сөздөрдүн башында жана ортосунда, ал эми өздөштүрүлгөн сөздөрдүн бардык позицияларында жазылат: *го, мага; герб, агент, Георг*.

2. Жоон үндүүлөр катышкан сөздөрдө жана муундарда *г* тамгасы тилдин түп жаккы бөлүгү жумшак таңдайга тийүү же жакындашуу аркылуу айтылып, түпчүл [гы] тыбышын билдирет: *гана-[гана]*.

¹ * Жылдызча менен «Кыргыз тилинин жазуу эрежелери (жаңы редакция)» китебинен алынган эрежелер белгиленди

3. Ичке үндүүлөр катышкан сөздөрдө жана муундарда *г* тамгасы тилдин орто бөлүгү таңдайга жакындап көтөрүлгөн абалда айтылып, орточул [gi] тыбышын билдирет: *гүл* - [гүл].

4. Өздөштүрүлгөн сөздөрдүн башында жана ортосунда келген *г* тамгасы орточул [gi] болуп айтылат: *гигиена* - [гигиэна].

5. Өздөштүрүлгөн сөздөрдүн аягында келген *г* тамгасы [к] болуп айтылат: *педагог* - [педагок].

Д тамгасы

1. Д тамгасы төл сөздөрдүн башында жана ортосунда гана жазылат жана [d] болуп айтылат: *даана* - [даана], *абдан* - [абдан].

2. Д тамгасы өздөштүрүлгөн сөздөрдүн бардык позицияларында жазылат: *декада*, *диод*

3. Өздөштүрүлгөн сөздөрдүн аягында келген *д* тамгасы [т] болуп айтылат: *диод* - [диот]

Ж тамгасы

1. Төл сөздөрдөгү *жс* менен орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдөгү *жс* тыбышынын айтылышы бири-бирине туура келбесе да, эки тыбыш бир гана тамга аркылуу берилет: *жашыл*, *кружок*.

2. Ж тамгасы төл сөздөрдүн бардык позицияларында жазыла берет. Бирок сөз аягында пассивдүү болот: *жс*, *бжс*, *ажс-ажс*.

3. Төл сөздөрдөгү *жс* тамгасы [дэс] болуп айтылат: *жсана* - [дэсана], *Ажсар* - [аджсар], *бжс-бжс* - [бэджс-бэджс].

4. Өздөштүрүлгөн сөздөрдө *жс* тамгасы сөздүн бардык позицияларында жазылат: *жсурнал*, *жсружок*, *жсгаражс*.

5. Өздөштүрүлгөн сөздөрдүн башына жана ортосуна келген *жс* тамгасы [жс], сөздүн аягына келген *жс* [ш] болуп айтылат: *абажсжсур* - [абажсжсур], *жсружок* - [жсружсжок], *жсгаражс* - [жсгарашс]

6. Башка тилдерден орус тилине кирген сөздөрдө же энчилүү аттарда учурап, айтылышы жагынан кыргыз тилиндеги [жс] менен окшош келген тыбыш *дэс* аркылуу жазылат: *дэсем*, *Дэсек*.

З тамгасы

1. З тамгасы төл сөздөрдүн бардык позицияларында жазылат жана [з] болуп окулат: *зарыл* - [зарыл], *казал* - [казал], *каз* - [каз].

Эскертүү: [з] тыбышын [с] тыбышына алмаштырып айтуу адабий тилдин нормасына ылайык келбейт.

2. Өздөштүрүлгөн сөздөрдүн бардык позициясында *з* тамгасы жазылат, сөздүн башында жана ортосунда *з* [з], сөздүн аягындагы [с] болуп айтылат: *закон* - [закон], *база* - [база], *абхаз* - [абхас].

К тамгасы

1. К тамгасы төл жана өздөштүрүлгөн сөздөрдүн бардык позицияларында жазылат: *кат*, *окуу*, *жсак*; *край*, *жсктор*, *полковник*.

2. Жоон үндүүлөр катышкан муундарда *к* тамгасы тилдин түп жаккы бөлүгү жумшак таңдайга тийүү аркылуу айтылып, түпчүл [кы] тыбышын билдирет: *кокустук* - [кокустук].

3. Ичке үндүүлөр катышкан сөздөрдө жана муундарда *к* тамгасы тилдин орто бөлүгү таңдайга жакындап көтөрүлгөн абалда айтылып, орточул *к* [*ки*] тыбышын билдирет: *кекилик* - [*кекилик*].

4. Орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдө жоон үндүүлөр менен келген муундарда *к* тамгасы тилдин орто бөлүгү таңдайга жакындап көтөрүлгөн абалда айтылып, орточул [*ки*] тыбышын билдирет: *кодекс* - [*кодекс*], *чиновник* - [*чиновник*].

Р тамгасы

1. *Р* тамгасы төл сөздөрдүн ортосунда жана аягында, өздөштүрүлгөн сөздөрдүн бардык позицияларында жазылат: *дирак, бар; радио, тренер*.

2.* Төл сөздөрдө *р* тыбышы сөз башына келбейт, ошондуктан *раазы, рас, риак* сөздөрү *ыраазы, ырас, ыраак* түрүндө жазылат.

Эскертүү: араб., фарс., орус ж.б. тилдерден кирген кээ бир сөздөр төмөнкүчө жазылат: *рамазан, раис, рубай, расмий, райкан, руханий*.

3. Орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн сөз [*р*] тыбышы менен башталса, сөз протезаланып, башкача айтканда, сөздүн башына үндүү кошулуп айтылат: *радио* - [*ырадио*], *радар* - [*ырадар*].

Й тамгасы

1. *Й* тамгасы төл сөздөрдүн ортосунда жана аягында, өздөштүрүлгөн сөздөрдүн бардык позицияларында жазылат: *айлык, май; йога, майор, край*.

2. Орустун төл сөздөрүндө *й* тамгасы сөздүн башында келсе, ал өзүнөн кийинки [*о*] тыбышы менен кошо *е* тамгасы түрүндө белгиленет: *елка*.

3. Чет тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдө *й* үндүү тыбыштардан мурда келсе, йоттошкон тамганын курамында белгиленбейт, *й* түрүндө жазылат: *район, йогурт, майонез*.

Бул типтеги сөздөр традициялык принциптин негизинде жазылат жана ташымалданат.

Л тамгасы

1. *Л* тамгасы төл жана өздөштүрүлгөн сөздөрдүн бардык позицияларында жазылат. Төл сөздөрдүн башында бир топ пассивдүү болот: *лакыйган, бала, тал; лорд, алоз, протокол*.

2. *Л* тамгасы менен башталып жазылган сөздөр, негизинен, тууранды сөздөр болуп саналат: *лак, лап, леп, лок*.

3. *Л* тыбышы менен башталган сөздөрдүн бир тобу тилибизде протезаланып айтылып, үндүү менен башталып жазууга жол коюлат: *леген* эмес *илеген*, *лата* эмес *ылата*.

4. Айрым сөздөрдүн башына келген [*л*] тыбышын [*н*] тыбышы менен алмаштырып айтууга адабий тилде жол коюлат: *лаадан* эмес *наадан*, *лапсы* эмес *напсы*.

Ф тамгасы

1. *Ф* тамгасы төл сырдык сөздөрдүн аягында жазылат: *уф, боф*.

2. *Ф* тамгасы орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн бардык позицияларында жазылат: *фабрика, буфет, граф*.

3. Араб-иран тилдеринен өздөштүрүлгөн адам ысымдарынын башында *ф* тамгасы колдонулат: *Фарида, Фатима*.

4. *Ф* тамгасы сөздүн бардык позицияларында *ф* болуп айтылат: *факт [факт], буфет - [буфет], граф - [граф]*.

Х тамгасы

1. *Х* тамгасы төл сөздөрдүн бардык позицияларында колдонулат: *хан, пахта, бах*.

2. Өздөштүрүлгөн сөздөрдүн бардык позицияларында *х* тамгасы пайдаланылат: *хор, алхимия, Бах*.

3. *Х* тамгасы сөздүн бардык позицияларында [*х*] болуп айтылат: *хан- [хан], алхимия - [алхимия], Бах - [бах]*.

Ц тамгасы

1. *Ц* тамгасы орус тилинен гана өздөштүрүлгөн сөздөрдүн бардык позицияларында жазылат: *цирк, ацетон, кварц*.

2. *Ц* тамгасы окулушу жагынан [*т+с*] тыбыштык формасында окулат: *цирк - [тсирк]*.

Щ тамгасы

1. *Щ* тамгасы орус тилинен гана өздөштүрүлгөн сөздөрдүн бардык позицияларында жазылат: *щетка, бортовщик, борщ*.

2. *Щ* тамгасы окулушу жагынан [*ш+ч*] тыбыштык формасында айтылат: *щетка - [шчотка]*.

9-§. Е, Е, Ю ЖАНА Я ТАМГАЛАРЫ

1. *Е* тамгасынын төл жана өздөштүрүлгөн сөздөрдөгү колдонулушу 6-§тын «Е жана Э тамгалары» темачасында көрсөтүлгөн.

Е тамгасы

1. *Е* тамгасы төл сөздөрдө жанаша келген *й* жана *о* тамгаларынын айкашын белгилөө үчүн колдонулат: *койон - коен*.

2. Аягы [*й*] менен бүткөн төл уңгу сөздөргө [*о*] тыбышы менен башталган мүчөнүн айкалышын белгилөөдө жазылат: *кой+о= кое*.

3. Аягы [*й*] тыбышы менен бүткөн сөздөргө созулма *-оо* мүчөсү уланса, алардын тизмеги *-йоо* түрүндө жазылбастан, *-ео* түрүндө жазылат: *бай+оо= баето*.

4. Орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн башында жана үндүүлөрдөн кийин [*йо*] тыбышын туюнтуу үчүн керектелет: *елка, заем*.

5. Орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдө *е* тамгасы үнсүздөрдөн кийин *о* тыбышынын ичке айтылышын билдирет: *самолет, актер*.

6. Орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдөн *е* тамгасы *ф, ж, ч, ц* тыбыштарынан кийин сейрек болсо да жазылат: *Федор, стажер, зичет, щетка*.

7. Орус тилинде өздөштүрүлгөн сөздөрдө *е* тамгасынын ордуна *йо* тамгалары тарыхый принципте жазылат: *йод, Нью-Йорк*.

Ю тамгасы

1. Төл сөздөрдө жанаша келген *й* жана *у* тамгаларынын айкашын белгилөө үчүн *ю* тамгасы колдонулат: *куйун – куюн*.

2. Аягы *[й]* менен бүткөн төл уңгуга таандык мүчөлөр же *-ын, -ыл, -ыш* сыяктуу мүчөлөр уланганда, пайда болгон *йу* тыбыштык айкалышын белгилөөдө жазылат: *кой+ы-кою, кой+ыш=коюш*.

3. Аягы *[й]* тыбышы менен бүткөн төл сөздөрдөн кийин созулма *-уу* мүчөсү келген учурда, алардын айкалышы *йуу* түрүндө эмес *юу* түрүндө жазылат: *сой+уу=союу*.

4. Орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдө *ю* тамгасы *[йу]* тыбышын туюнтуу үчүн керектелет: *юмор, бюст*.

Я тамгасы

1. Төл сөздөрдүн уңгусунда жанаша келген *й* жана *а* тамгаларынын айкашын белгилөөдө жазылат: *айак-аяк*.

2. Аягы *[й]* менен бүткөн уңгу сөздөргө *[а]* тыбышы менен башталган мүчө уланганда, *йа* тамгалык айкалышын белгилөө үчүн пайдаланылат: *картай+а=картая*.

3. Аягы *[й]* тыбышы менен бүткөн сөздөргө созулма *[аа]* тыбышы менен башталган сөз тизмектелип айтылса, *-йаа* түрүндө эмес *я* түрүндө жазылат: *Бай+аалы-Баялы*.

4. Орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдө *я* тамгасы *[йа]* тыбышын туюнтуу үчүн жазылат: *январь, акция*

5. Орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдө йоттошкон тамгалар сөздүн дээрлик бардык позицияларында жазылат жана *[й]* тыбышы менен *[э], [о], [у]* жана *[а]* тыбыштарынын биринин айкашын белгилөө үчүн керектелет: *Европа, июнь, дублер, акция*.

Эскертүү: Йоттошкон тамгалар орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдө үндүү тыбыштар катары талданат.

Кыргыз тилиндеги төл сөздөрдө йоттошкон тамгалар сөз башында жазылбайт жана фонетикалык талдоодо *й+үндүү* тыбышы катары талданат.

10 - §. Ъ (АЖЫРАТУУ) ЖАНА Ь (ИЧКЕРТҮҮ) БЕЛГИЛЕРИ

Ъ (ажыратуу) жана **ь** (ичкертүү) белгилери орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдө гана жазылат.

Ъ (ажыратуу) белгиси

1. Ажыратуу белгиси (**ъ**) тыбыштык маанини туютпайт. Ал өздөштүрүлгөн сөздөрдүн ортосунда гана жазылат: *сьезд*.

2. Ажыратуу белгиси (**ъ**) йоттошкон тамгалардын (*е, е, ю, я*) алдына орус тилиндеги приставкалардан кийин жазылат: *подъезд*.

3. Үнсүз тыбыш менен аяктаган (адатта латын тилинен өздөштүрүлгөн) приставкалардан кийин *ь* (ажыратуу белгиси) жазылып, сөздүн андан кийинки бөлүгү йоттошкон тамга менен башталып жазылат: *субъект*.

Мындай сөздөр сөз курамына ажырабайт, тактап айтканда, морфологиялык талдоодо бир бүтүн сөз катары каралат.

4. Ажыратуу белгисинен кийин келген *е* тамгасы (*йэ*) болуп окулат: *объект* – [*об йэкт*].

Ь (ичкертүү) белгиси

Ичкертүү белгиси (*ь*) тыбыштык мааниге ээ эмес. Ал орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн ортосунда жана аягында жазылат: *пальто, верфь*.

1. Эки үнсүздүн ортосунда жана сөз аягында келген *ь* (ичкертүү белгиси) өзүнөн мурунку тыбышты жумшартат жана ал тамганын тыбыштык кызматын өзгөртөт: *пальто* – [*пал° то*], *верфь* – [*верф°*].

2. Йоттошкон тамгалардан мурда *ь* (ичкертүү белгиси) жазылса, ал эки түрдүү кызмат аткарат:

2.1. Өзүнөн мурунку тамганын жумшартып айтылышын жана өзүнөн кийинки йоттошкон тамгалардын сөз башында же үндүүлөрдөн кийин келгендегидей айтылышын жөнгө салат: *судья* – [*суд°йя*].

2.2. Ажыратуу белгисинин милдетин аткарат: *статья* – [*стат°йя*].

3. Ичкертүү белгисинен (*ь*) кийин жазылган *о* тамгасы [*йо*] болуп окулат: *каньон* – [*кайнон*].

4. Ичкертүү белгиси (*ь*) менен аяктаган сөзгө кыргыз тилинин мүчөлөрү уланганда, *ь* (ичкертүү белгиси) түшүрүлүп жазылат: *январь+га* = *январга*.

Ошентип, орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн жазылышында орфографиялык принциптердин дээрлик бардыгы пайдаланылат.

11-§. СӨЗ МҮЧӨЛӨРҮНДӨ ҮНДҮҮЛӨРДҮН ЖАЗЫЛЫШЫ

1. Унгуга мүчө уланганда уңгунун акыркы үндүүсүнүн айтылышына карата мүчөдөгү үндүү үндөшөт жана андай сөздөрдүн унгусу морфологиялык принциптин, мүчөсү фонетикалык принциптин негизинде жазылат: *мал+кана* = *малкана*, *өтүк+чы* = *өтүкчү*, *чач+луу* = *чачтуу*.

2. Унгуга сенек (ээрчибес) мүчө уланганда, мүчөдөгү үндүү тыбыш өзгөрүүгө учурабайт: *мал+кор* = *малкор*, *жем+кор* = *жемкор*, *араба+кеч* = *арабакеч*.

3. Үнсүз менен аяктаган этиш сөздөргө *-ар* мүчөсү уланганда, мүчөдөгү үндүү созулма сыяктуу айтылганы менен, кыска үндүү аркылуу жазылат: *бар+ар* = *барар*, *бол+ар* = *болор*.

4. Үндүү менен аяктаган этиш өздөргө *-ар* мүчөсү уланганда, бул мүчө уланып, турган муун созулма үндүү менен айтылган сыяктуу сезилсе да, мүчөлөрдүн ээрчишүү законуна ылайык уңгу менен мүчөнүн ортосундагы үндүүлөрдүн бири сыйлыгышат жана ал жазууда катталат: *иште+ар* = *иштер*, *ойло+ар* = *ойлор*.

5. Үндүү менен аяктаган бир муундуу этиш сөздөргө **-ар** мүчөсү уланганда, созулма үндүү түрүндө жазылат: *де+ар=дээр, же+ар=жээр*.

6. Үндүү менен аяктаган сөздөргө үндүү менен башталган мүчөлөр уланганда, мүчөнүн башындагы үндүү сыйлыгышат: *ата+ым=атам, ойло+ым=ойлоп*.

7. Үндүүлөр менен аяктаган этиш сөздөргө кыймыл атоочтун **-оо, -уу** мүчөлөрү уланганда, этиштин аягындагы үндүү сыйлыгышып жазылат: *иште+өө=иштөө, кейи+уу=кейүү*.

8.*Үнсүз менен аяктаган этишке **-ар** мүчөсү жалганса, соңку муундагы үндүү созулуңку айтылат, бирок буга жазууда жол берилбейт: *бар+ар=барар, кел+ар=келер, сат+ар=сатар, жүр+ар=жүрөр ж.б.*

12 - §. СӨЗ МҮЧӨЛӨРҮНДӨ ҮНСҮЗДӨРДҮН ЖАЗЫЛЫШЫ

Уңгуга мүчө уланганда мүчөнүн башына келген үнсүздөр да кеп агымында өздөрүнүн сапатын өзгөртүп, башка тыбышка өтүп айтылат жана жазылат. Бул орфограммалардын жазылышында фонетикалык принцип жетекчиликке алынат. Алар төмөнкү учурлар:

1. Кыргыз тилиндеги [к], [ч], [с], [м], [т] тыбыштары менен башталган мүчөлөр үндүүлөр, каткалаң жана жумшак үнсүздөр менен аяктаган уңгуларга уланганда, мүчөнүн башындагы тыбыштар өзгөрүүгө учурабайт: *пахтакер, орусча, үмүтсүз*.

2. Уңгуга сенек (ээрчибес) мүчөлөр уланганда, мүчөнүн башындагы үнсүз тыбыштар өзгөрүүгө учурабайт: *гүлстан, малкор*.

3. Башкы үнсүзү [б], [г], [д], [л], [н] тыбыштары менен башталган мүчөлөр жумшак же каткалаң үнсүздөр менен аяктаган уңгуларга уланганда, мүчөлөрдүн башындагы жумшак үнсүздөр уңгунун аягындагы үнсүздөргө карай окшошуп айтылат жана жазууда ошол түрү сакталат: *жол+бы=жолбу, китеп+бы=китепти; жол+га=жолго, китеп+га=китепке; жол+дан=жолдон, китеп+дан=китептен; жол+лар=жолдор, китеп+лар=китептер; жол+ны=жолду; китеп+ны=китепти*.

4. [й] тыбышы менен аяктаган сөздөргө [л] тыбышы менен башталган мүчөлөр уланса, мүчөнүн башындагы [л] тыбышы өзгөрбөйт: *уй+лар=уйлар*.

5. [р] тыбышы менен аяктаган сөздөргө **-лар** мүчөсү уланганда, мүчөнүн [л] тыбышы өзгөрбөйт: *жер+лар=жерлер*.

6. Аягы каткалаң жана айрым уяң үнсүздөр менен бүткөн уңгуларга **-кы** мүчөсү уланганда, мүчөдөгү [к] тыбышы сакталып айтылат жана жазылат: *кыш+кы=кышкы, жай+кы=жайкы*.

7.*Аягы **-пи, -пти, -ссы, -мми** кош үнсүздөрү менен аяктаган сөздөргө ушул өңдүү тыбыш менен башталган мүчөлөр айкашса, үч окшош үнсүз катар келбейт, ошондуктан алардын бири түшүрүлүп жазылат: *киловатт+дакиловатта, класс+сыз=классыз...*

Эскертүү: Мындай сөздөрдүн жазылышында сыйлыгышкан тыбыш уңгунун эсебинен болот.

8. Уңгу үнсүз менен аяктаса, мүчө үнсүз менен башталса, уңгу менен мүчөнүн аралыгындагы үнсүздөр айтылышта тыбыштык жактан өзгөрүүгө

учурайт. Мындай учурда сөздүн уңгусу морфологиялык, мүчөсү фонетикалык принциптин негизинде жазылат: *чач+луу=чачтуу* (айтылышы: [чаштуу]).

9. **-oo, -уу, -өө, -үү* мүчөсүнөн кийин *-чы* мүчөсү уланып жасалган атооч сөздөр уңгудагы үндүүгө карата өзгөрүп, *жазуучу, тергөөчү, ширетүүчү, бургулоочу* түрүндө жазылат.

10. *Өткөн чактын *-чу* мүчөсү уланган этиш сөздөр *жазчу, тергөөчү, ширетчу, бакчу, иштетчу* түрүндө гана жазылат.

Эскертүү: *Этиш сөздөрдүн -ычу, -учу, -үчү формасында жазылышына жол берилбейт: барчумун эмес, барчумун, келчүмүн эмес, келчүмүн ж.б.*

11. * Башка тилдерден өздөштүрүлүп, аягы жумшак үнсүз [б], [в] [з], [д], [ж] тыбыштары менен бүткөн сөздөргө уланган мүчөнүн башкы үнсүзү каткаландашып айтылганы менен, жазууда ага жол берилбейт: *педагогко эмес педагогго; Калининградта эмес Калининградда; Гамбургка эмес Гамбургга; Алиевтин эмес Алиевдин ж.б.*

12. Төл сөздөр *к, л* тыбыштары менен аяктаса, ага үндүү менен башталган мүчө уланса, үндүүлөрдүн ортосунда *к, л* тыбыштары жумшак *з, б* тыбыштарына өтүп айтылат жана фонетикалык принциптин негизинде жазылат: *бак+ы=багы, топ+ым=тобум.*

13. Тууранды сөздөр *к, л* тыбыштары менен аяктаса жана ага *-ылда* мүчөсү уланса, уңгунун аягындагы *к, л* тыбыштары өзгөрүүсүз айтылат жана жазылат: *тып+ылда= тыпылда, бап+ылда=бапылда.*

13- §. УҢГУ СӨЗДӨРДҮН ЖАЗЫЛЫШЫ

Кыргыз тилинде уңгу сөздөр угулушундай жазылат. Уңгу сөздөргө мүчө уланганда, уңгуда, негизинен, тыбыштык өзгөрүү сейрек жүрөт. Айрым учурда гана уңгу сөздөр тыбыштык өзгөрүүгө дуушар болот. Алар төмөнкү учурлар:

1. Мүчө уланганда тыбыштык турпатын өзгөрткөн уңгулар фонетикалык принциптин негизинде жазылат: *бала+лар=балдар, кызыл+ар=кызар, там+ып=тамп.*

2. [п] тыбышы менен аяктаган уңгуга үндүү менен башталган мүчө уланса, [п] [б] га өтүп айтылат жана ошол айтылышы боюнча жазылат: *көп+ы=көбү.*

3. [п] тыбышы менен аяктаган уңгуга үндүү менен башталган мүчө уланса [к] [з] га өтүп айтылат жана ошол айтылышы боюнча жазылат: *көк+ы=көгү.*

4. Тууранды сөз [п] тыбышы менен аяктап, ага *-ылда* мүчөсү уланса, уңгуда тыбыштык өзгөрүү болбойт: *бап+ылда=бапылда (бабылда эмес).*

5. Тууранды сөз [к] тыбышы менен аяктап, ага *-ылда* мүчөсү уланса, уңгуда тыбыштык өзгөрүү болбойт. *бакыл+ылда=бакылда (багылда эмес).*

6. «Бек», «кек», «чак» сыяктуу [к] менен аяктаган айрым сөздөргө үндүү менен башталган же үндүүдөн турган мүчө уланганда, уңгуда тыбыштык өзгөрүү жүрбөйт: *бек+ы=беки, кек+ен=кекен.*

7. Үндүү тыбыш менен аяктаган уңгуга *-oo, -уу* мүчөлөрү уланганда, уңгунун аягындагы үндүүнүн сыйлыгышуусу жазууда сакталат: *алты+oo=алтоо, ири+үү=ирүү*.

8. *-йып (-юн)* мууну менен аяктаган уңгуларга *-а* мүчөсү уланганда, акыркы муундагы [ы] тыбышы түшүрүлүп айтылат жана айтылышы боюнча жазылат: *жыйын+а=жыйна, оюн+а=ойно*.

9. Айрым атооч сөздөргө *-а* мүчөсү уланганда, уңгунун акыркы үндүүсү түшүрүлүп айтылат жана жазылат: *жумуш+а=жумша*.

10. Этиш сөздөрдөн *-анаак* мүчөсү аркылуу жасалган сын атоочтордун жазылышында мүчөдөгү созулма үндүү сакталат: *кап+анаак=кабанаак*.

11. *-ры* мууну менен бүткөн айрым сөздөргө мүчө уланганда, уңгунун аяккы үндүү тыбышы түшүрүлүп айтылат жана жазылат: *сары+гыч=саргыч*.

12. *-п* жана *-м* менен аяктаган айрым бир муундуу этиш сөздөргө *-ып* мүчөсү уланганда, уңгу да, мүчө да өзгөрүп, сөз жаңы формага ээ болот жана ошол айтылышы боюнча жазылат: *чап+ып=чаап, эм+ып=ээмп*.

13. *Мен, сен, ал* жактама ат атоочтору жана *ошол, бул, бу, тигил* шилтеме ат атоочтору жөнөдөлгөндө, уңгуда тыбыштык өзгөрүү болуп, сөз айтылышы боюнча жазылат: *мен+га=мага, бул+нын=муну*.

14. Төл сөздөрдө уңгунун башына келген кууш үндүүлөр түшүрүлүп айтылат, бирок жазууда ал кууш үндүүлөр сакталат: *ылачын* – айтылышы: [лачын], *ырас* – [рас], *ылайык* – [лайык].

15. Төл сөздөрдө үнсүз менен аяктаган муун менен үнсүз менен башталган муундун аралыгындагы үндүү тыбыш түшүрүлүп айтылат, бирок жазууда ал үндүү сакталат: *арыстан* – айтылышы: [арстан], *шерине* – [шерне].

Эскертүү: Айрым төл сөздөрдө эки үнсүздүн ортосуна бир үндүүнүн кошуп жазууга жол берилбейт: *арна* – *арына* эмес.

16.* Сөз башында *н* тыбышы түшүрүлбөй жазылат: *найза, намыс, нарк, нокто, начар, нөшөр, ноюбас, ным, нике* ж.б.

17.* Күчөтмө сын атооч, күчөтмө тактооч, айрым сурама ат атоочторду жасоочу *кап-, көп-, кып-, жап-, беп-* ж.б.у.с. формалар негизги сөз менен бирге жазылат: *капкара, капкайдан, капкачан, күпкүндүз, кипкичине, бепбекер, көпкөк, жепжеңил, чопчон, опочой, апаппак, жыпжылуу, мупмуздак, ытысык, жапжалгыз*. Ошондой эле *тепедентең, тептең, тападантак, тапатак, чападанчак, чапачак* деген сөздөр да бирге жазылат.

Жогоркудай формада (айтылышта) келген сөздөр адабий тилдин сүйлөшүү стилінде гана пайдаланылат. Китеп стилдеринде алардын приставкасыз вариантын (*кара*), же чектегич бөлүкчө менен уюшулган вариантын (*өтө кара, абдан кара*), же синонимдерин (*барабар // тепедентең, тепетең*) колдонуу сунуш кылынат.

18.* Башка тилдерден өздөштүрүлгөн *на-, бей-, анти-, контр-, ди-* сыяктуу префикстер өзү айкашкан сөздөр менен бирге жазылат: *бей-*

адеп, бейкүнөө, бейбаш, бейжай, бейтааныш, нааразы, натуура, бейкам, бейкапар, антидүйнө, контрреволюция, диалог ж.б.

14 - §. ВАРИАНТТАШ СӨЗДӨР

1.*Чакчыл- *a* (-*й*) мүчөсү уланган сөздөн кийин *l* – жактын жак мүчөсү келсе, жак мүчөнүн кыскарып –*m* жана толук –*мын* болуп айтылган эки түрүнө тең жазууда жол берилет: *келем – келемин, окуйм – окуймун, алам – аламын*.

Мындай эки варианттуу сөздөрдүн кыска (*келем*) варианты сүйлөшүү стилинде активдүү болот.

2.*Өткөн чактын –*ган* мүчөсүнөн кийин *l* – жактын жак мүчөсү келсе, булардын –*гаммын, -гамын, -гам* болуп өзгөрүп айтылган түрлөрүнүн бардыгына тең жазууда жол берилет: *келгенмин – келгемин- келгем, барганмын – баргамын – баргам, окуганмын- окугамын- окугам ж.б.*

Мындай көп варианттуу сөздөрдүн толук айтылган варианты (*келгенмин*) кепте стилдик жактан орток мааниде пайдаланылат.

3.*Таандык мүчө уланган сөздөн кийин илик, табыш, чыгыш жөндөмө мүчөлөрү келсе, жөндөмө мүчөлөрүнүн кыскарган түрүнө да, толук түрүнө да жазууда жол берилет: *немдин – немин, немди – неми, немден – немен, нецдин – нецин ж.б.*

Бул сыяктуу вариантташ сөздөрдүн толук (*немдин*) варианты кепте стилдик жактан орток мааниде колдонулат.

4.* *l*-, *2*-жактын жекелик мүчөлөрүнөн кийин жалпы таандык –*ныкы* мүчөсү уланганда, мүчөнүн толук жана кыскарган эки түрүн тең жазууда жол берилет: *баламкы – баламдыкы, иницки – иницдики, агамкы – агамдыкы, эжеңки – эжеңдики*.

Вариантташ мындай сөздөрдүн толук (*баламдыкы*) варианты кепте орток мааниде пайдаланылат.

5.*Чыгыш жөндөмөдө турган мезгил тактоочтордун кыскарган түрүнө да, толук түрүнө да жазууда жол берилет: *байыртан – байыртадан, илгертен- илгертеден, эмитен – эмитеден, азыртан – азыртадан*.

Мындай вариантташ сөздөрдүн кыска (*байыртан*) варианты кепте орток мааниде колдонулат.

6.*Аягы *p* тыбышы менен бүткөн сөзгө –*лык, -луу, -ла* мүчөлөрү жалганганда, мүчөнүн башындагы *l* тыбышы *d* тыбышына өтүп да, өтпөй да айтылган эки түрүнө тең жазууда жол берилет: *карлуу –кардуу, түрлөтүрдө, шаарлык – шаардык ж.б.*

Мындай эки варианттуу сөздөр фонетикалык принциптин негизинде жазылат. Анын *l* тамгасы менен жазылган варианты (*карлуу*) кепте активдүү жана стилдик жактан чектөөсүз колдонулат, *d* тамгасы менен жазылган варианты сүйлөшүү стилинде пайдалануу мүмкүнчүлүгүнө ээ.

7.–*рын, (-рин, -рун)* муундары менен аяктаган атооч сөздөргө таандык мүчөлөр уланганда, бул муундардагы үндүү тыбыштар сыйлыгыштырылып да, өзгөрүүсүз да айтылат жана жазууда ошол эки учур тең аткарылат: *мурун+ым=мурунум – мурдум*.

Мындай эки варианттуу сөздөрдүн унгусу тыбыштык өзгөрүүгө учурабаганы (*мурунум*) кепте орток маанилүү болот.

8.–*йыл, -йын, -йим* муундары менен аяктаган атооч сөздөргө таандык мүчөлөр уланганда, бул муундардагы үндүү тыбыштар сыйлыгыштырылып

да, өзгөрүүсүз да айтылат жана жазууда ошол эки учур тең аткарылат:
айыл+ым=айылым – айлым.

Мындай эки варианттуу сөздөрдүн унгусу тыбыштык өзгөрүүгө учурабаганы (*айылым*) кепте орток маанилүү болот.

9. –*ры* мууну менен бүткөн айрым сөздөргө мүчө уланганда, унгунун аяккы үндүүсүнүн түшүрүлбөй жазылышына да, түшүрүлүп жазылышына да жол берилет: *кары + ган= карыган – карган.*

Мындай эки варианттуу сөздөрдүн унгусу тыбыштык өзгөрүүгө учурабаганы (*карыган*) кепте орток маанилүү болот.

10. Созулма үндүүлөр менен аяктаган бир муундуу этиш сөздөргө –*ар* мүчөсү жалганганда, мүчөдөгү үндүү түшүрүлүп да, же мүчөгө [*б*] тыбышы кошулуп да айтылат жана айтылышындагыдай эки вариантта жазылат: *жуу+ар=жуур- жубар, туу+ар=туур – тубар.*

Мындай сөздөрдүн *б* тыбышы менен айтылып жазылганы кепте орток стилдик мааниге ээ болот.

11.* Айрым тыбыштары орун алмашып, эки түрдүү айтылган уңгу сөздөрдүн эки түрүнө тең жазууда жол берилет: *айыр- айры, күмөн – күнөм, убакыт –убакты, кайры- кайыр, бакыт-бакты* ж.б.

Мындай эки варианттуу сөздөрдүн биринчиси – метатезаланбаганы, кепте орток мааниде колдонулат.

12.* Айрым сөздөрдүн бир же бир нече тыбышынын түшүрүлүп же түшүрүлбөй сакталып айтылган эки түрүнө тең жазууда жол берилет: *алга – алдыга, кең – кеңири, нак – накта, чуму – чумку, бүкүл-бүкүлү, силк-силки, теңир-теңри* ж.б.

Мындай эки варианттуу сөздөрдүн тыбыштык жактан кыскалары кепте орток мааниде пайдаланылат.

13.* *Нечен – эчен, небак – эбак* болуп айтылган сөздөрдүн эки түрүнө тең жазууда жол берилет.

Жогоркудай эки варианттуу сөздөрүнүн *н* менен башталганы кепте орток мааниде керектелет.

15-§. ӨЗДӨШТҮРҮЛГӨН СӨЗДӨРДҮН ЖАЗЫЛЫШЫ

1. Октябрь революциясынан мурда башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр кыргыз тилинин тыбыштык мыйзам ченемдүүлүгүнө ылайык айтылат жана жазылат: *саат, манжа, мечит* ж.б.

2.Октябрь революциясынан мурда орус тилинен кабыл алынган айрым сөздөр, негизинен, кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө баш ийип, фонетикалык өзгөрүүгө дуушар болгон. Андай сөздөр ошол айтылышы боюнча гана жазылат: *сот* (орусчасы – *суд*), *чиркөө* (*церковь*), *божу* (*вожжи*).

3. Октябрь революциясынан мурда орус тилинен кабыл алынган сөздөрдүн айрымдары кыргыз жана орус орфографиясынын эрежелеринин негизинде жазыла берет: *крест –крес, газета – гезит, комната – көмүт, яр-марка – жармаңке.*

Мындай вариантташ жуптардын орус орфографиясынын негизинде жазылганы кепте орток мааниде. кыргыз орфографиясынын негизинде жазылганы сүйлөшүү стилинин нормасында колдонулат.

4. Орус тилинен өздөштүрүлгөн айрым сөздөр азыркы колдонулушунда экинчи маанисине ээ болуп кеткен. Андай сөздөргө *зоот* (завод деген сөз тыбыштык өзгөрүүгө дуушар болгон), *борум* (форма), *арген* (орган – музыкалык аспап) ж.б. кирет. Мындай сөздөрдүн кыргызча варианты кыргыз тилиндеги маанисинде сүйлөшүү стилинде колдонула берет.

5. Орус тилинен өздөштүрүлгөн айрым сөздөр тыбыштык түрүн өзгөртүп да. орусча айтылышы боюнча да кепте колдонулат: *бөлкө* – *булка*, *керебет* – *кровать*, *нөл* – *нуль* ж.б.

6. Октябрь революциясынан кийин орус тилинен жана ал аркылуу башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр орус тилиндеги айтылышын жана жазылышын сактайт: *Ариольд*, *поэма*, *алоз*, *пальто*, *авиация*, *ласьон*, *йоза* ж.б.

7. Орус тилинен кабыл алынган айрым сөздөрдүн атооч жөндөмөсүндө турганын да. илик жөндөмөсүндө турганын да орус тилинин орфографиялык эрежесинин негизинде пайдаланууга болот: *поселек* – *поселка*, *участок* – *участка*.

8. Кабыл алынган айрым сөздөрдүн аягындагы үндүү түшүрүлүп жазылат: *конфет* (*конфета* эмес), *одеял* (*одеяло*) ж.б.

9. Орус тилинде көптүк санда гана айтылган сөздөр кыргыз тилиндеги айтылышы боюнча жазылат: *ботинка* (орус тилинде – *ботинки*), *кашкул* (*кашкеры*).

10. Өздөштүрүлгөн айрым сөздөрдүн тыбыштык жактан өзгөртүлүп (тыбыштары алмаштырылып же кыскартылып) жазылышына жол коюлат: *граждан* – (орусча – *гражданин*), *сутка* (*сутки*), *мискей* (*миски*), *отпуска* (*отпуск*), *туфли* (*туфля*).

11. Аяккы үндүүсү оозеки айтылышта түшүрүлүп айтылган сөздөрдүн жазылышында ал үндүүлөр сакталат: *анкета*, (айтылышы – *анкет*), *граната* (*гранат*), *бригада* (*бригад*), *комната* (*комнат*).

12. Аяккы үнсүзү оозеки айтылышта түшүрүлүп айтылган сөздөрдүн жазылышында ал үнсүздөр сакталат: *текст* (айтылышы – *текс*), *артист* (*артис*).

13. –*ая* тыбыштык айкашы менен бүткөн сөздөрдүн кыргызча –*й* менен бүткөн түрү алынат: *мастерской* (орусча – *мастерская*).

14. Окшош үнсүздөр менен аяктаган сөздөргө ошондой үнсүз менен башталган мүчө уланганда, үч үнсүз тамга катар келбестен. алардын бирөө түшүрүлүп жазылат: *групп+бы=группы* (*группы* эмес).

Мындай сөздөрдө үнсүздүн сыйлыгышуусу унгунын эсебинен жүрөт.

15. –*ли*, –*кк* үнсүздөрү менен аяктаган сөздөргө үндүү менен башталган мүчө уланганда, *л* жана *к* тыбыштары жумшак түгөйлөрүнө өтүп айтылат. бирок каткалаң абалында жазылат: *эхинокк+ы=эхиноккку*, *групп+ы=группы*.

16. Орусча – кыргызча синонимдеш мүчөлөр менен уюшулган сөздөрдүн экөөнүн тең жазылышына жол берилет: *тракторчу* – *тракторист*, *пулеметчу* – *пулеметчик*.

Мындай синонимдеш жуптардын кыргызча мүчө уланганы стилдик жактан сүйлөшүү стилдерине ыктайт.

17. Түгөйлүү түшүндүрмө мүчөлүү өздөштүрүлгөн сөздөр дефис аркылуу жазылат: *инженер – механик, вице – президент*.

18. **Орус** тилинен жарым калыкталанган түгөйлүү түшүндүрмө мүчөлүү татаал сөздөр дефис аркылуу жазылат: *инженер – куруучу, учкуч – радист*.

19. Орус тили аркылуу башка тилдерден кыргыз тилине кирген сөздөр негизинен орус орфографиясындагыдай жазылат: *юри, бокс, аффикс, арбитраж, герб, банк* ж.б.

20. Орус тилинен өздөштүрүлгөн татаал сөздөр орус орфографиясынын негизинде жазылат: *теплоход, киноматр, радиотехник, гидроэлектростанция*.

21. Орус тилинен өздөштүрүлгөн татаал сөздөр жарым калыктанса (которулса), анын бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *радио берүү* (орусча – *радиовещание*).

22. Орус тилинен өздөштүрүлгөн татаал сөздөрдүн экинчи бөлүгүнө кыргызча мүчө уланса, анын бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *электр тогу* (*электротолуу* эмес).

23. Орус тилинен өздөштүрүлгөн сөз –*n* жана –*k* тыбышы менен бүтсө, ага үндүү менен башталган же үндүү тыбыштан турган кыргызча мүчө уланса. [п] жана [к] тыбыштары жумшак [б] жана [г] түгөйлөрүнө өтүп айтылат жана жазылат: *мизантроп+ы=мизантробу, микроскоп+ыбыз=микроскобубуз*.

24. Өздөштүрүлгөн татаал сөздөрдүн биринчи компоненти. *теле-, деци-, санти-, милли-, микро-, экстра-, карбо-, карбон-, кардио-, квази-* сыяктуу префикстер болсо, татаал сөздөр которулса да, толук которулбаса да, бириктирилип жазылат: *дециметр, телекөрсөтүү, квазибөлүкчөлөр*.

25. Өздөштүрүлгөн айрым сөздөр [р], [с] тыбыштары менен башталса, сөз протезаланып айтылат, бирок үндүү тыбыш сөздүн башында жазылбайт: *радио (ырадио деп айтылат), студент (устудент)*.

26. Өздөштүрүлгөн сөздөрдүн биринчи же акыркы муундарында үнсүздөр жанаша келгенде, сөз элентезаланып айтылат, бирок үндүү тыбыш эки үнсүздүн арасына жазылбайт: *метр (мэтир деп айтылат), трактор (тырактор)*.

27. Аягы –*ск, -ик, -фть, -кт, -нг, -нд* жана –*ми* менен аяктаган өздөштүрүлгөн айрым сөздөргө кыргызча мүчөлөр уланганда, сөз эпитезаланып айтылат, бирок уңгу менен мүчөнүн ортосуна кошулуп айтылган үндүү жазууда да сакталат: *Томс-Томскиге, банк – банкага, нефть – нефтинин, акт-актыга, митинг – митингиден, фонд – фондунун, гимн – гимнинин*.

28. Аягы *ь* (ичкертүү белгиси) менен бүткөн сөздөргө мүчө уланганда, *ь* (ичкертүү белгиси) жазылбайт: *область+га=областка*.

29. Чет тилдерден орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн сөздөрдүн айрымдары орус тилинин орфографиясынын негизинде жазылат: *поэма, алоэ, мэр, йогурт, Таллинн* ж.б.

Бул сөздөрдү жазууда тарыхый принцип жетекчиликке алынат.

30. Йоттошкон тамгалуу өздөштүрүлгөн сөздөр орус тилинин орфографиясынын негизинде жазылат: *январь, юмор, сгерь, шельч*.

31. Орус тилинен жана ал аркылуу башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөрдү ылайыгына жараша кыргыз тилине которуп, же кыргызча эквивалентин таап жазуу сунуш кылынат. Мисалы, акыркы жылдарда *речь кеп* деген сөз менен. *адрес дарек* деген сөз менен алмаштырылды.

Эскертүү: Орус тилинен өздөштүрүлгөн энчилүү аттар «Энчилүү аттардын жазылышы» параграфында, кыскартылган сөздөр «Кыскартылган сөздөрдүн жазылышы» параграфында атайын каралат.

16-§. УҢГУДАН МУРДА ЖАНА КИЙИН КЕЛГЕН СӨЗ БӨЛҮКТӨРҮНҮН ЖАЗЫЛЫШЫ

1. Уңгудан мурда *бей-, ба-, бек-, на-, теле-, ультра-, квази-, экстра-* сыяктуу приставкалар келсе, алар уңгу менен чогуу жазылат: *беймүмт, бакубат, бекайбат, нааразы, телекөрсөтүү* ж.б.

Жогорудагы приставкалар менен жасалган сөздөр негизинен, китеп стилдеринин белгилерине ээ болот.

2. Сын атоочтун күчөтмө даражасын жасоодо сын атооч сөздүн биринчи муунага [*п*] тыбышы кошулуп айтылып, ошол күчөткүч бөлүкчө менен сын атооч сөз чогуу жазылат: *кызыл – кыпкызыл, тоголок – топтоголок*.

Мындай жол менен жасалган күчөтмө сын атоочтор сүйлөшүү стилинин белгилерине ээ болот.

3. Айрым тактоочтордун биринчи мууну толук алынып, ага [*п*] тыбышы кошулуп айтылып, тактоочтун мааниси күчөтүлөт жана ал бөлүк уңгу менен чогуу жазылат: *күндүз – күпкүндүз*.

Мындай жол менен жасалган тактоочтор сүйлөшүү стилинин белгилерине ээ болот.

4. *Ак* сын атоочунун күчөтмө дражасынын жасалышында *апн-* же *апапн-* приставкасы катышат: *аппак – апаппак*.

Бул жол менен жасалган сын атоочтор сүйлөшүү стилинин белгилерине ээ.

5. Айрым тактоочтордун биринчи муунага *-па* мууну кошулуп айтылып, андан кийин ошол тактооч сөз толук бириктирилип айтылат жана жазылат: *туура – тупатуура*.

6. Айрым тактоочтордун үндүүнү камтыган бөлүгүнө *-п* мууну кошулуп, андан кийин ошол тактооч сөз бириктирилип айтылат жана жазылат: *чын – чыпачын*.

Жогоркудай тактоочтор сүйлөшүү стилдеринин белгилерине ээ.

7. *бей-* приставкасы уңгу менен биригип жазылат: *бейтап*.

8. *бей-* приставкасы үндүү менен башталган уңгуга уланса, *й* тыбышы менен *а, о, у* тыбыштарынын биринин айкалыштары *я, е, ю* тамгалары менен жазылбайт. *бей-* өзгөрүүсүз жазылат: *бейадеп (беядеп эмес), бейопа (беспа эмес), бейубак (беюбак эмес)*.

9. *на-* приставкасы уңгудан мурда келип, жасалган сөз фонетикалык принциптин негизинде жазылат: *натуура, нааразы, найынсал*.

10. бек – приставкасы үндүү менен башталган унгуга уланса, приставканын аягындагы [к] өзгөрүүсүз калат жана каткалаң түрүндө жазылат: *бек+айбат=бекайбат (айбаттуу)*.

11. ба – приставкасы уланган унгунын башындагы [к] өзгөрүүсүз калат жана каткалаң түрүндө жазылат: *ба+кубат=бакубат (кубаттуу)*.

12. Өздөштүрүлгөн сөздөрдөгү приставкалар орус тилиндеги унгу менен чогуу жазылат: *телеочерк, подъезд, квазиоптика*.

13. Орус тилинин өздөштүрүлгөн приставкалар кыргыз тилиндеги унгу сөздөр менен чогуу жазылат: *квазибөлүкчөлөр, ультраүндөр*.

Өздөштүрүлгөн приставкалуу сөздөр стилдик жактан орток маанилүү болот.

14. Приставкалар унгуга уланбай, жеке турганда, өзүнөн кийин дефис белгиси коюлат: *бей-, экс-, под-*.

15. Мүчөлөр унгуга уланбай, жеке турганда, өзүнөн мурда дефис белгиси коюлат: *-чы, -ист*.

16. Приставкалар унгуга уланганда, тыбыштык өзгөрүүгө учурабайт: *бей+адеп=бейадеп*.

17. Кыргыз тилинин мүчөлөрү унгуга уланганда, мүчөдө тыбыштык өзгөрүүлөр болот. *эт+га=этке*.

Тыбыштык өзгөрүүгө тилибиздеги сенек мүчөлөр гана дуушар болбойт.

18. Приставкалар да, мүчөлөр да өзү жалганган сөздөр менен бирге жазылат: *на+үмүт=наүмүт, тоок+кана=тооккана, трактор+ист=тракторист*.

19. * Үндүү тыбыш менен аяктаган этиш сөзгө атоочтуктун *-ар // -ыр* мүчөсү жалганса, бул мүчө уланган муундагы үндүүнүн созулуп айтылыш формасына жазууда жол берилет: иште +ар = иштээр, башта – ар = баштаар, ойло +ар = ойлоор.

Эскертүү : - ы, - и үндүүлөрү менен аяктаган сөздөргө *-ар // - ыр* мүчөлөрү жалганса, соңку муундагы үндүү созулуңку айтылат, бирок жазууда буга жол берилбейт: *ири + ыр = ирир (ирир эмес), ысы +ыр = ысыр (ысыр эмес)*.

17 - §. ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН АРТКА КАРАЙ ОКШОШУП АЙТЫЛЫШЫ ЖАНА ЖАЗЫЛЫШЫ

17.1. Уңгуга мүчө улангандагы жазылыш

1. Уңгу [н] тыбышы менен аяктап, ага уланган мүчөлөр [к] же [з] тыбыштарынын бири менен башталса, [н] тыбышы [и] тыбышына өтүп айтылат, бирок жазууда [н] тыбышы сакталат: *бүгүи+кы=бүгүнкү* (айтылышы - [бүгүңкү]). *Нап+га=нанга* (айтылышы - [наңга]).

2. Уңгу и тыбышы менен аяктап, ага уланган мүчө [б] же [м] тыбыштарынын бири менен башталса, [и] тыбышы [м] тыбышына өтүп айтылат, бирок жазууда [и] тыбышы сакталат: *чын+бы=чынбы* (айтылышы - [чымбы]), *тун+ма=тумма* (айтылышы - [тумма]).

3. Аягы [з] тыбышы менен бүткөн сөзгө [с], [ч] тыбыштарынын бири менен башталган мүчө жалганса, [з] тыбышы [с] тыбышына өтүп ай-

тылат. бирок жазууда [з] тыбышы сакталат: $сөз+сыз=сөзсүз$ (айтылышы - [сөссүз]), $комуз+чы=комузчу$ (айтылышы - [комучу]).

4. Уңгу [ч] тыбышы менен аяктап, ага уланган мүчө [с], [ч] же [т] тыбыштарынын бири менен башталса, [ч] тыбышы [ш] тыбышына өтүп айтылат. бирок жазууда [ч] тыбышы сакталат: $уч+сыз=учсуз$ (айтылышы - [ушсуз]), $жыгач+чы=жыгаччы$ (айтылышы - [жыгаичы]), $күч+луу=күчтүү$ (айтылышы - [күштүү]).

17.2. Сөздөр жанаша айтылгандагы жазылыш

1. Катар айтылган сөздөрдүн биринчиси [к] тыбышы менен аяктап, кийинки сөз үндүү тыбыш менен башталса, [к] тыбышы [г] тыбышына өтүп айтылат. бирок жазууда [к] тыбышы сакталат:

жазылышы	айтылышы
ак үй	[агүй]
ок атты	[огаатты]

2. Катар айтылган сөздөрдүн биринчиси [п] тыбышы менен аяктап, кийинки сөз үндүү тыбыш менен башталса, [п] тыбышы [в] тыбышына өтүп айтылат. бирок жазууда [п] тыбышы сакталат:

жазылышы	айтылышы
көп алды	[көвалды]
чөп үйдү	[чөвүйдү]

3. Жанаша айтылган сөздөрдүн биринчиси [п] тыбышы менен аяктап, кийинки сөз [к] тыбышы менен башталса, [п] тыбышы [ң] тыбышына. [к] тыбышы жумшак түгөйү [г] тыбышына өтүп айтылат. бирок жазууда биринчи сөздүн аягындагы [п] да, экинчи сөздүн башындагы [к] тыбышы да сакталат:

жазылышы	айтылышы
сен кимсиң	сеңгимсиң
түн кирди	түңгирди

4. Катар айтылган сөздөрдүн биринчиси [л], [м], [ң], [р], же [й] тыбыштарынын бири менен аяктап, кийинки сөз [к] тыбышы менен башталса, [к] жумшарып, [г] тыбышына өтүп айтылат. бирок жазууда [к] тыбышы сакталат:

жазылышы	айтылышы
мал калды	[малгалды]
ким келди	[кимгелди]
терең кечүү	[тереңгечүү]
кар кетти	[каргетти]
жай келди	[жайгелди]

5. Жанаша айтылган сөздөрдүн биринчиси [з] тыбышы менен аяктап, кийинки сөз [с], [т], [ч] тыбыштарынын бири менен башталса, [з] каткалаң [с] тыбышына өтүп айтылат. бирок жазууда [з] сакталат:

жазылышы	айтылышы
<i>аз сүйлө</i>	<i>ас сүйлө</i>
<i>түз тур</i>	<i>түстур</i>
<i>тез чап</i>	<i>тесчап</i>

6. Катар айтылган сөздөрдүн биринчиси [н] тыбышы менен аяктап, кийинки сөз [б] же [м] тыбышы менен башталса, [н] тыбышы [м] тыбышына өтүп айтылат, бирок жазууда [н] тыбышы сакталат:

жазылышы	айтылышы
<i>он беш</i>	<i>[омбеш]</i>
<i>карын май</i>	<i>[карыммай]</i>

7. Жанаша айтылган сөздөрдүн биринчиси [ч] тыбышы менен аяктап, экинчиси [с], [ч], же [т] тыбыштарынын бири менен башталса, биринчи сөздүн аягындагы [ч] [ш] тыбышына өтүп айтылат, бирок жазууда [ч] тыбышы сакталат:

жазылышы	айтылышы
<i>күч сына</i>	<i>[күшсына]</i>
<i>үч чанач</i>	<i>[үшчанач]</i>
<i>тынч тур</i>	<i>[тынштур]</i>

18-§. ҮНДҮҮЛӨРДҮН ЖАНА ҮНСҮЗДӨРДҮН ЭКИ СӨЗ АРАСЫНДА ТҮШҮП АЙТЫЛЫШЫ ЖАНА ЖАЗЫЛЫШЫ

1. Катар келген сөздөрдүн биринчиси үндүү менен аяктап, кийинки өз үндүү менен башталса, биринчи сөздүн аягындагы үндүү түшүрүлүп айтылат, бирок биринчи сөздүн аягындагы үндүү да, экинчи сөздүн башындагы үндүү да жазууда сакталат:

жазылышы	айтылышы
<i>кара уй</i>	<i>[каруй]</i>
<i>сары ала</i>	<i>[сарала]</i>

2. Биринчи уңгусу үндүү менен аяктаган, экинчи уңгусу үндүү менен башталган эки уңгудан уюшулган татаал энчилүү аттарда эки уңгунун ортосундагы бир үндүү түшүрүлүп айтылат жана татаал сөз фонетикалык принциптин негизинде жазылат:

жазылышы	айтылышы	курамы
<i>Гүлсарат</i>	<i>[гүлсарат]</i>	<i>гүлсары ат</i>
<i>Сарала</i>	<i>[сарала]</i>	<i>сары ала</i>
<i>Каралма</i>	<i>[каралма]</i>	<i>кара алма</i>
<i>Бердалы</i>	<i>[бердалы]</i>	<i>берди алы</i>

3. *Бара жатат* тибиндеги татаал этиштин экинчи бөлүгүнүн (*жатат*) [ж] тыбышы түшүрүлүп *атат* түрүндө айтылса, татаал этиш бириктирилип жазылат: *бара жатат* – *баратат*, *ырдап жаткан* – *ырдапаткан*.

Мындай вариантташ сөздөрдүн кыскарган (*баратат*) түрү кепте сүйлөшүү стилдеринин белгилерине ээ болот.

4. *Бара жатам* тибиндеги татаал этиштин экинчи бөлүгү *жатам* бирден үнсүз жана үндүү тыбышка чейин кыскарып да айтылат. Бул учурда татаал этиш бириктирилип жазылат: *бара жатам – баратам, келе жатам – келетам*.

Мындай вариантташ сөздөрдүн кыскарган (*баратам*) түрү кепте сүйлөшүү стилдеринин каражаты катары колдонулат.

5. Жанаша айтылган сөздөрдүн аралыгында үндүүлөрдүн түшүрүлүп айтылышы бир синтагмага бириккен сөздөргө гана мүнөздүү. Сүйлөмдө эки башка синтагманын аралыгындагы үндүүлөр түшүрүлүп айтылбайт:

Жаз келди : жакшы адамдай : жайнап келди.

Жаз келди: бакка бүчүр: байлап келди.

Акактай: махабатты : кызга берип,

Акынга : эргүү берди, кайрат берди. (С. Жусуев)

Жогорку ырдын биринчи сабынын экинчи синтагмасында *жакшы адамдай* сөз айкашында үндүү сыйлыгышып айтылат. Ал эми төртүнчү саптагы *акынга эргүү* сөз айкашында үндүү сыйлыгышпайт. Анткени ал эки сөз эки башка синтагманын тутумунда келди. (Синтагманын чеги кош чекит менен көрсөтүлдү жана ал жердеги тыныш белгилер белгиленген).

6. Жанаша айтылган эки сөздүн биринчиси созулма үндүү менен аяктап, экинчи сөз үндүү менен башталса, биринчи сөздүн аягындагы созулма үндүү кыска үндүү сыяктуу айтылат, бирок жазууда созулма үндүү жазылат: *суу ал* (жазылышы) - (айтылышы) - [суул].

19-§. ТАТААЛ СӨЗДӨРДҮН ЖАЗЫЛЫШЫ

Тилибиздеги жалпы ат татаал сөздөр түзүлүшү боюнча *бириккен сөздөр, кош сөздөр* жана *кошмок сөздөр* бөлүп бөлүнүшөт жана төмөнкүдөй жазылат:

19. 1. Бириккен сөздөр

1.* Тыбыштык түрү өзгөрүп, түгөйлөр өз ара биригип кеткен тарыхый кошмок (бириккен) сөздөр бирге жазылат: *бүгүн, быйыл, каер, жыңайлак, жылаңач, жылаңбаш, унчук, кайната, байке, агайын, былтыр, бүрсүгүнү, антип, минтип, ушинтип, ошентип, түнүчүндө, таяке, улутун* ж.б.

2.* Лексикалык мааниси күнүрттөнүп, өз алдынча колдонулуу мүмкүнчүлүгүнөн ажырап калган сөздөр менен толук маанилүү сөздөрдүн айкашынан жасалып, бир маани берип турган кошмок (бириккен) сөздөр бирге жазылат: *карамүртөз, кечкурун, көбүнесе, арабөк, акиташ, балжууран, денебою, карагат, алмончок* ж.б.

3.* Эки түгөйү тең өз алдынча лексикалык мааниге ээ болбой, биригип кеткен сөздөрдөн жасалган кошмок сөздөр бирге жазылат: *асыресе, тиригарап, жексур, колкабыш, ачарбак, ачкүсөн*.

4.* Жанаша айтылган эки сөздүн биринчиси уяң үнсүз менен аяктап, кийинкиси каткалан үнсүз менен башталып, бириккен сөз катары колдонулса, каткалан үнсүз жумшарып айтылат, бирок жазууда ага жол берилбейт: *тилгат* эмес *тилкат*; *коңгарга* эмес *коңқарга*; *колгап* эмес *колкан*; *ишенимгат* эмес *ишеним кат*.

5.*Түгөйлөрү маанилик касиеттерин толук сактаганы менен, эркин сөз айкашынан айырмаланып, лексикалашып кеткен (эки, үч сөз биригип, бир маани туюнтуп калган) кошмок сөздөр бирге жазылат: *көзайнек, аксар-баишыл, ташбака, козукарын .... аккөңүл, карагер.*

19. 2. Кошмок сөздөр

1.*Түгөйлөрүнүн лексикалык алгачкы мааниси сакталып, толук лексикалашпаган төмөнкүдөй кошмок сөздөр айрым жазылат: *беш күндүк, алты айлык, эгин талаасы, алтын кашык, алтын саат, башкы командачы, башкы редактор, бүткүл дүйнөлүк, айылдык кеңеш, райондук кеңеш, ойлоп табуучу, иш жүргүзүүчү, ат сарай, кой сарай* ж.б.

Эскертүү: *биринчи сөзү кыскарып, бир мууну гана сакталса, алар бирге жазылат: райкеңеш, облкеңеш* ж.б.

2. Татаал сан атоочтор айрым-айрым жазылат: *он бир, үчтөн эки.*

3. Зат атооч менен этиштен куралган кошмок сөздөр айрым жазылат: *жардам кыл, жардам бер, жардам эт, кол кой.*

4. Тактооч менен этиштен куралган кошмок сөздөр айрым-айрым жазылат: *өйдө бас, жезгору чык.*

5. Туруктуу сөз айкаштарынын ар бир бөлүгү айрым-айрым жазылат: *мурдун балта кеспеген, талпагын ташка жаяюу, тиши каккан.*

19. 3. Кош сөздөр

1. Кош сөздөрдүн бардык түрүнүн ортосуна дефис белгиси коюлуп жазылат: *ата-эне, кызыл-тазыл, ыпыр-сыпыр.*

2. Кыргыз тилинде кош сөздөрдүн төмөнкүдөй түрлөрү бар:

2.1. Жамдама кош сөздөр: *дос-жар, кулуң-тай, кой-эчки.*

2.2. Кайталама кош сөздөр: *тез-тез, чоң-чоң, бетме-бет.*

2.3. Синонимдеш кош сөздөр: *кайгы-кана, арыз-арман, кеп-сөз.*

2.4. Карама-каршы маанилүү кош сөздөр: *өйдө-төмөн, чоң-кичине, күндөп-түндөп.*

2.5. Сынар маанилүү кош сөздөр: *кир-кок, бала-чака, будуң-чаң, чай-пай, эптеп-септеп.*

2.6. Компоненттеринин эч бири өз алдынча колдонулбаган жана маани бербеген кош сөздөр: *илең-салаң, ымыр-чымыр, бирин-серин, орду-баргы.*

Кош жана кошмок сөздөрдү ажыратууда алардын негизги белгилери болгон төмөнкү учурларды эске алуу зарыл.

1. Кош сөз дайыма эки гана бөлүктөн турат:

2. Кошмок сөз эки жана андан көп бөлүктөн турат: *жардам бер, билим берүү министрлиги;*

3. Кош сөздүн бөлүктөрү бири экинчисине карата жамдама, кайталама, синонимдеш, карама-каршы маанилерде же бөлүктөрүнүн бири же экөө тең маани бербеген абалда келет.

4. Кошмок сөздөрдүн курамында келген сөздөрдүн маанилери бири экинчиси менен маанилик байланышта келбейт. Тескерисинче, кошмок сөздүн бөлүктөрү биригип, башка маанини туюнтуп калат.

5. Кош сөздөр кепте, көбүнчө, сүйлөшүү стилдерине ыктайт.

20 - §. КЫСКАРТЫЛГАН СӨЗДӨРДҮН ЖАЗЫЛЫШЫ

Кыскартылган сөздөр кыргыз тили массалык жазмага ээ болгондон кийин жаралган тилдик фактылар болуп саналат. Бул сөздөрдүн бир бөлүгү кошмок сөздөрдүн тобуна, экинчи бөлүгү жөнөкөй сөздөрдүн тобуна кошулат. Ошондуктан биз кыскартылган сөздөрдү татаал сөздөрдүн курамынан бөлүп карадык.

Кыргыз тилиндеги татаал сөздөрдүн жасалышында же алардын башка тилдерден өздөштүрүлүшүндө орус тилинин кызматы чоң.

Кыскартылган сөздөр ушул «*Колдонмону*» «*Зат атооч*» бөлүмүндө да кыйыр түрүндө каралат.

Кыскартылган сөздөрдүн жазылышы төмөнкүдөй:

20.1. Кыскартылган энчилүү ат сөздөр

1. Энчилүү ат кошмок сөз түрүндө келгенде кыскартылат: *Кыргыз Республикасы - КР*. Мындай сөздөр тамгалардын аталышы боюнча окулат: [ка - эр].

2. Энчилүү татаал ат башкы тамгаларынан кыскартылса, баш тамгалар менен жазылат: *Бириккен Улуттар Уюму - БУУ*.

3. Энчилүү татаал аттын биринчи бөлүгү кыскартылбай, толук алынса, калган бөлүгү биринчи тамгаларынан кыскартылса, биринчи бөлүк өзүнчө, кыскартылган бөлүктөр баш тамгалар менен бириктирилип өзүнчө жазылат: *Ош мамлекеттик университети - Ош МУ*.

4. Энчилүү татаал аттын биринчи бөлүгүнүн биринчи мууну кыскартылып алынса, калган бөлүктөрү биринчи тамгаларынан кыскартылса, кыскартылган бөлүктөр кошулуп жазылат: *Баткен мамлекеттик университети - БатМУ*.

5. Техникалык татаал энчилүү аттар башкы тамгаларынан кыскартылса, баш тамга менен жазылат: *ФЭД - «Феликс Эдмундович Дзержинский» фотоаппараты - [фэд]*.

6. Техникалык татаал энчилүү аттар - биринчи мууну боюнча кыскартылса, муун баш тамга менен башталып, калган тамгалары кичине тамга менен жазылат: «*Туполев - 144*» самолету - *Т₁ - 144*.

7. Техникалык энчилүү ат эки адамдын аты менен аталса, ар биринин фамилиялары аталган бөлүк баш тамга менен башталып жазылат: *Микоян и Гуревич. - МиГ* (самолеттордун маркировкасында: *МиГ-15* ж.б.).

8. Айрым татаал жалпы аттар башкы тамгаларынан кыскартылса, баш тамгалар менен жазууга жол берилет: *мамлекеттик автомобиль инспекциясы - МАИ, жогорку окуу жайы - ЖОЖ*.

9. Чет тилдерден орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн кыскартылган сөздөр баш тамгалар менен башталып, төмөнкүдөй жазылат:

9.1. Өздөштүрүлгөн тилдин алфавитинин негизинде: *NATO* [на - то] (англис тилинде).

9.2. Чет тилиндеги кыскартуу кыргыз тилине тамгалары боюнча транслитерацияланат: *НАТО*.

Жогоруда бардык кыскартылган сөздөр жазылышы боюнча окулат.

10. Чет тилдерден орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн айрым сөздөрдүн баш тамгаларынан кыскартылган түрлөрүнүн баштапкы тамгасы алфавиттеги айтылышы, калган бөлүгү жазылышы боюнча окулат: **KFOR** [кэй - фор]

11. Чет тилдерден орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн кыскартылган сөздөрдүн айрымдары башкы тамгалары менен да, же тамгалардын алфавиттеги аталышы боюнча биринчиси баш тамга, кийинкилери дефис аркылуу кичине тамгалар менен да жазыла берет:

11.1. **BBC** [би-би-си];

11.2. **Би-би-си**;

12. Адамдын атына коюлган чен бирдиги кыскартылса, баш тамга менен башталып жазылат: *Герц – Г, Вольт – В.*

20.2. Энциклопедиялык кыскартуулар

1. Энциклопедиялык кыскартылуучу сөз жөнөкөй сөз болсо, биринчи тамгасы баш тамга аркылуу кыскартылып, чекит коюлат:

РЕАГЕНТТЕР – химиялык реакцияларга катышкан баштапкы затты туюнтуучу тех. термин. Р. химиялык реактивдер деген ат м-н лаборатор-лык практикада кенен колдонулат. (КСЭ, 5-т., 120-б).

Бул тексттеги *реагенттер* сөзү энциклопедиялык кыскартылган сөз Р аркылуу берилди жана бул кыскартуу ушул текстте (макалада) гана *реагенттер* деп окулат.

Энциклопедиялык кыскартуулар илимий стилге мүнөздүү.

2. Кыскартылуучу энциклопедиялык сөз татаал сөз жалпы ат болсо биринчи компоненти баш тамга, калгандары кичине тамгалар менен белгиленип, араларына чекит коюлат:

РЕАКЦИЯ КАТАРЫ – хим. кинетиканын түшүнүгү. Р.к. төмөнкү теңдемедеги *n*, *m* жана *n*. даралалардын көрсөткүчтөрүнүн суммалары катары аныкталат ... (КСЭ, 5-т., 121 – б).

3. Кыскартылуучу энциклопедиялык сөз адамдын аты жөнү болсо, фамилиянын гана биринчи тамгасы менен белгиленет: **ТОКОБАЕВ** Молдогазы (1905, азыркы Бсык-Көл району, Тору – Айгыр кыш. –21. 5. 1974, Фрунзе) – кыргыз совет акыны, драматург жана коомдук ишмер... Т. – кыргыз совет драматургиясын баштагандардын бири.. (КСЭ, 5-т., 631 –б).

4. Кыскартылуучу энциклопедиялык сөз адамдын татаал ылакап аты болсо, эки компоненти тең баш тамгаларынан кыскартылып, чекит менен ажыратылат: Мисалы, атайын адабияттарда Тоголок Молдо **Т.М.** түрүндө, Молдо Ныяз **М.Н.** түрүндө кыскартылат.

5. Кыскартылуучу энциклопедиялык сөз татаал болсо жана анын кайсы бир компоненти эки тамгадан турса, ошол бөлүк кыскартылбайт. Мисалы: *кыргыз ую* сөзү атайын адабияттарда **К. ую** болуп кыскартылат.

6. Кыскартылуучу энциклопедиялык сөздөрдөгү тыныш белгилери сакталат: Мисалы «Кыргызфильм» «**К.**» түрүндө, иш –аракет **И.-а.** түрүндө, **Йошкар- Ола Й.-О.** түрүндө кыскартылат.

7. Энциклопедиялык кыскартылган сөздөргө мүчө тамганын аталышы боюнча эмес кыскартылган сөздүн айтылышы (окулушу) боюнча ула-

нат. Мисалы, *КААЛОО* сөзү кыскарганда *К.* болуп жазылат. Ага мүчө *каалоо* сөзүнө уланган мүчөдөй формага ээ болушу зарыл: *К.-нун* (*К.-нын эмес*), *К.-го* (*К.-га эмес*).

8. Энциклопедиялык кыскартылган сөзгө мүчө уланганда, кыскартылган сөздүн аягына коюлган чекит коюлбайт жана унгу (кыскартылган сөз) менен мүчөнүн ортосуна дефис коюлат: **-КАН ПАЙДА БОЛУУ** – *К.п.б.* болуп кыскарат, ага, мисалы, иликтин мүчөсү уланганда, *К.п.б.-нун* формасына ээ болуп жазылат.

20.3. Кыскартылган жалпы ат сөздөр

1. Биринчи муундары сакталып кыскартылган жалпы ат татаал сөздөр кичине тамга менен башталып, бөлүктөрү бирге жазылат: *химфак*, *филфак* ж.б.

2. Татаал сөздүн биринчисинин башкы мууну кыскартылып, кийинки компоненти толук сакталса, кичине тамга менен башталып, бирге жазылат: *физикалык приборлор* – *физприборлор*, *туристтик фирма* – *турфирма*.

3. Кыскартылган сөздүн ортоңку бөлүгү толук айтылса, бардык кыскартылган бөлүктөр бириктирилип жазылат: *борбордук шайлоо комиссиясы* – *боршайлооком* же *борборшайлооком*.

4. Кыскартуу үчүн татаал сөздүн биринчи бөлүгүнүн биринчи мууну, экинчи бөлүгүнүн акыркы мууну алынса, кыскартылган бөлүктөр чогуу жазылат: *мотоцикл* – *велосипед* = *мопед*.

5. Нумеративдик сөздөр түрдүү чен өлчөмдөрдү билдирет жана алар төмөнкүдөй түрдө кыскартылат:

5.1. Компоненттеринин биринчи тамгалары алынат: *сантиметр* – *см*, *километр* – *км*.

5.2. Сөздүн биринчи тамгасы алынып, кыскартылат: *сом* – *с*, *шаар* – *ш.*, *батальон* – *б.*, *кылым* – *к.*

6. Атайын адабияттарда термин же кесиптик сөздүн биринчи тамгасы алынып, баш тамга менен жазылат: *база* – *Б*, *батарея* – *Б* (*аскердик сөз*), *чыгыш* – *Ч*, *батыш* – *Б*.

7. Сөздүн биринчи мууну толук алынып, экинчи муундун биринчи тамгасы кошулуп кыскартылып, кыскартуунун аягына чекит коюлат: *бюджет* – *бюдж.*, *область* – *обл.*

Мындай кыскартууга бардык эле сөздөр алынбайт. Текстте көп колдонулган ушул типтеги сөздөрдү гана кыскартууга жол берилет.

8. Жөнөкөй сөздүн биринчи жана акыркы тамгалары алынып кыскартылат жана ал тамгалар дефис же тик сызык белгилери менен ажыратылат: *район* – *р-н* же *р | н*.

9. Татаал сөздүн бөлүктөрүнүн биринчи тамгалары алынып, алар тик сызык менен ажыратылат: *көркөм фильм* – *к | ф*.

10. Текстте убакытты үнөмдөө максатында айрым шаблондук сөздөр жана сөз айкаштары шарттуу түрдө кыскартылат. Алар жалпы негизде жазылып, аягына чекит белгиси коюлат: *жана башка* – *ж.б.*, *жана ушул сыяктуу* – *ж.у.с.*, *жана башка ушул сыяктуу* – *ж.б.у.с.*, *тактап айтканда* – *т.а.*

11. Терминдер жана илимий түшүнүктү туюнткан сөздөр төмөнкүдөй кыскартылат:

11.1. Жөнөкөй сөз термин кызматында келсе, биринчи тамгасы алынып, баш тамга менен жазылат жана аягына чекит коюлат: *апооч жөндөмөсү - А.*

11.2. Кыскартылуучу сөздөр окшош тыбыш менен башталса, алардын айырмалануу чегине чейинки муун жана андан кийинки муундун биринчи тамгасы алынып кыскартылат жана аягына чекит коюлат: *түндүк - Түнд., түштүк - Түшт. (география), филология - филол., философия - филос.*

12. Кыскартылган сөздөрдөн кийин сандык (цифралык) индекс тер коюлса, алар дефис аркылуу жазылат: *инструкция - 100 - 3 = И - 100 / 3*

13. Эскирген (хронизм) кыскартылган сөздөр активдүү колдонулган учурундагы кыскартылган формасын сактоо менен жазылат: *Советтик Социалисттик Республикалар Союзу - СССР, Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасы - Кыргыз ССРи.*

14. Кыскартылган өздөргө мүчөлөр төмөнкүдөй уланат:

14.1. Башкы тамгаларынан жана аралаш кыскартылган сөздөр жазылышы жана тамгалардын аталышы боюнча окулса, ага мүчө акыркы үндүү же үнсүздүн, фонетикалык өзгөчөлүгүнө ылайык мүчө уланат:

- КР + нын = КРдин,
- БУУ + нын = БУУнун,
- Ош МУ + нын = Ош МУнун,
- БатМУ + нын = БатМУнун,
- ФЭД + нын = ФЭДдин,
- Ту - 104 + нын = Ту - 104түн,
- МиГ + нын = МиГдин,
- МАИ + нын = МАИнин,
- ЖОЖ + нын = ЖОЖдун,
- НАТО + нын = НАТОнун,
- НАТО + нын = НАТОнун,
- КFOR + нын = КFORдун,
- ВВС + нын = ВВСнин,
- Би-би-си + нын = Би-би-синин,
- Г + нын = Герцтин, В + нын = Вольттун.

14.2. Энциклопедиялык кыскартуулар чечмеленип (расшировкаланып) окулат жана айтылышына ылайык мүчө уланат: *К.б.б. - нун = кан пайда болуунун*

14.3. Муундарынан кыскартылган сөздөр акыркы муунундагы үндүү жана үнсүздүн фонетикалык өзгөчөлүгү боюнча мүчөлөрдү кабыл алат: *- турфирма + нын = турфирманын, - мопед + нын = мопеддин, - боршайлооком + нын = боршайлоокомдун*

15. Кыскартылган сөздөрдүн калган түрлөрү - нумеративдик, терминдик, шарттуу кыскартылган сөздөр - жазууда уңгу түрүндө гана колдонулат. Эгерде ал кыскартууга мүчө улануу зарыл болсо, анда кыскартуу чечмеленип жазылып, ага тиешелүү мүчө уңгуга карата айтылышы боюнча жазылат. Мисалы: *Ар бирибиз 3 кгдан алма алдык* деп жазсак ката болот. Ал эми *Ар бирибиз 3 килограммдан алма алдык* деп жазсак туура жазган болобуз.

16. Нумеративдик, терминдик, энциклопедиялык, шарттуу кыскартуулар жазууда гана кыскартылган түрүндө керектелет. Ал эми оозеки кепте алар бардык формаларында чечмеленип айтылат.

17. Кепте көп колдонулган, кошмок сөз түрүндөгү жалпы жана энчилүү аттар гана кыскартылуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ал эми *кызматчы сөздөр, жөнөкөй сөздөр, эскирген сөздөр, кыскартканда бир гана тыбышы (тамгасы) калган сөздөр, кыскартканда башка маанини туюнтуп калган сөздөр* кыскартылбайт.

21 - §. ГРАФИКАЛЫК БЕЛГИЛЕРДИН ОРФОГРАФИЯЛЫК КЫЗМАТЫ

Графикалык белгилер туура жазууда да керектелет. Андай белгилерге *чекит, дефис, тырмакча, сызыкча, тике сызык, тике кош сызык, кашаа, апостроф* жана *кош чекитти* кошууга болот. Биз аларды айрым-айрым карайбыз.

21.1. Чекит

1. Адамдардын аты жана атасынын аты кыскартылганда жана ал фамилия менен кошо келгенде чекит коюлат: *Т. Сатылганов, Ч.Т. Айтматов.*

Кыскартылган адам аттары жана атасынын аттары оозеки кепте чечмеленип окулат: *Токтогул Сатылганов, Чыңгыз Төрөкулович Айтматов.*

2. Адамдардын аттарын, фамилияларын тизмелөөдө алардын иретин билдирген араб цифрасынан кийин чекит коюлат:

1. *Акматов А.*
2. *Бердибаев С.*
3. *Данияров Ж.*

Араб цифрасынан кийин чекит коюлса, ал иреттик сан атооч катары окулат: *биринчи – Акматов Асылбек, экинчи – Бердибаев Санжар.*

3. Түрдүү жандуу жана жансыз заттарды тизмелөөдө алардын иретин билдирүү үчүн араб цифрасынан кийин чекит белгиси коюлат:

1. *Уй*
2. *Кой*
3. *Жылкы*

Мындай тизмелөөдө өзүнөн кийин чекит коюлган араб цифрасы иреттик сан атооч катары окулат: *биринчи – уй, экинчи – кой...*

4. Энциклопедиялык кыскартылган сөздүн ар бир компонентинин аягына чекит коюлат: *К.к. тамак-аш өнөр жайынын мыкты сырьесу. (КСЭ, 3-Т., 127-б).* Мында *К.к.* – энциклопедиялык кыскартуу. Ал – *капт кызылчасы* деген сөздүн ушул макалада кыскартылган түрү болуп саналат.

5. Чекит шарттуу кыскартылган сөздөрдүн ар бир бөлүгүнүн аягына коюлат: *ж.б., б.а. (жана башка, башкача айтканда), Б. (база), бат. – батыш.*

6. Нумеративдик кыскартуулардын айрымдарынын аягына да чекит коюлат: *д.- дюйм, т. – тыйын.*

Жогоруда белгиленген кыскартуулар оозеки кепте чечмеленип окулат.

7. Чекит библиографияда колдонулган кыскартүүлрда да пайдаланылат: *Б. – Бишкек, М. – Москва.*

8. Драмалык чыгармаларда ар бир каармандын атынан кийин чекит коюлат:

Атай. *Ой куусуң да бүжүрөгөн капыр.*

Кычан. *Болду, чоң сот – Тенте агай. Жүрү эми... (Ш. Бейшеналиев)*

9. Драмалык чыгармаларда кармандын атынан кийин ремарка келсе, кашаадан кийин чекит коюлат: Бурма. *(түрткүлөйт). Бар, балам.*

10. Параграф (§) белгисинен кийин чекит коюлат: *1 -§. Алфавит.*

2-§. *Кыргыз алфавитине талдоо.*

11. Тексттин бөлүгүн номурлаган «глава», «бөлүм», «бөлүк» деген сөздөрдөн кийин чекит белгиси коюлат. *1-бөлүк. Жалпы маселелер*

12. Ар кандай стилдеги жана жанрдагы чыгармалардын аталыштарынын аягына чекит белгиси коюлбайт.

13. Уюмдардын, мекемелердин жана ишканалардын аталыштарынын көрнөктөрдө жазылышында чекит белгиси коюлбайт: *Ош мамлекеттик университети*

14. Элдик пүктардын, географиялык аталыштардын (дарыя, ашуу, тоо, түннел ж.б.) аттары жазылган табличкаларда энчилүү аттар жазылгандан кийин чекит коюлбайт: *Нарын шаары, Жазы дарыясы, Алабел ашуусу.*

15. Аншлагдарга жазылган энчилүү атты тактаган «көчөсү», «проспектиси», «аянты», «кичи көчөсү», «туюк көчөсү», «бульвары», «сейил багы» деген сыяктүү сөздөрдөн кийин чекит коюлбайт: *Эркиндик бульвары,*

11 *Раззаков көчөсү*

21. 2. Дефис

1. Дефис белгиси приставканын аягына жана аффикстин башына коюлат: *на -, бей-, ба-; -чы, -кана, -ист.*

2. Библиографияда дефис эмгек жарык көргөн шаардын атынын алдына коюлат: *-Б. – Бишкек шаары; -Москва - Москва шаары.*

3. Кош сөздөрдүн компоненттери дефис аркылүү ажыратылат: *ата-эне, ыпыр-сыпыр.*

4. Чечме сүйлөмдүн кұрамында келген жөнөкөй сүйлөмдөрдүн башталышын белгилөөдө дефис пайдаланылат:

Биз буларга көңүл бурушубуз керек:

- *студенттердин терең билим алышына;*

- *алардын өз алдынча иштөөсүн уюштурууга;*

- *студенттердин улуттук духта тарбияланышына.*

5. Шарттүү кыскартылган сөздөрдүн айрымдары дефис аркылүү жасалат: *м-н (менен), р-ну (району).*

6. Араб цифрасынан кийин коюлган дефис иреттик сан атоочтү үюштүрүүчү *-ынчы (-нчы)* мүчөсүнүн кызматында келет: *3-курс (үчүнчү курс),*

5-А класс (бешинчи А класс).

7. Орус тилинен өздөштүрүлгөн түгөйлүү түшүндүрмө мүчөлүү сөздөрдүн бөлүктөрү дефис аркылүү жазылат: *инженер – механик, врач – кардиолог.*

8. Орус тилинен өздөштүрүлгөн түгөйлүү татаал сөздөрдүн компоненттери дефис аркылуу жазылат: *премьер – министр, генерал – майор, генерал – губернатор, экс – президент*.

9. Орус тилиндеги татаал фамилиялар жана ысымдардын бөлүктөрү дефис аркылуу жазылат: *Салтыков – Щедрин, Иогани – Себастьян Бах*.

10. Орус тилиндеги элдүү пункттардын татаал аталыштарынын бөлүктөрү дефис аркылуу жазылат: *Нью-Йорк, Ростов – на – Дону, Ново-Павловка*.

11. Бириккен сөз түрүндө келген бир өңчөй мүчө өздөштүрүлгөн сөздөрдүн экинчи компоненттери формасы боюнча окшош болсо, биринчи компоненттин экинчи бөлүгү жазылбай, анын ордү дефис менен белгиленет: *телеочерк жана радиочерк-теле- жана радиоочерк*.

12. Техникалык энчилүү аттарда негизги аталыш менен сандык индекс дефис аркылуу ажыратылат: *«Аполлон – 9» космостук кемеси, БК – 9*.

21. 3. Тырмакча

1. Искусство чыгармаларынын аттары текстте (же сүйлөмдө), же энчилүү ат жанрдын аталышы менен кошо келгенде, тырмакчага алынат: *«Сынган кылыч» романы, «Айчүрөк» операсы, «Куйручук» балети, «Ашырбай» драмасы, «Ак кеме» көркөм фильми, «Мөлмөлүм» ыры*.

2. Илимий жана илимий – методикалык эмгектердин түрдүү илимий жыйындардын аттары текстте (же сүйлөмдө), же энчилүү ат жанрдык аталышы менен кошо келгенде, тырмакчага алынат *«Көркөм чыгарманын тили» монографиясы, «Кыргыз тилиндеги эмоционалдуу жана экспрессивдүү сөздөр» деген темадагы диссертация, «Кыргызстанда кен казуу өнөр жайынын өнүгүшү» деген темада өткөн илимий конференция*.

3. Тырмакча өтмө маанидеги сөздү бөлүп көрсөтүүдө керектелет.

Үйүмдө жүргөн «уулумсуң»,

Үч дилделик кулумсуң. (Барпы).

4. Тырмакча техникалык энчилүү аттарды жазууда керектелет: *«Аполлон – 9» космостук кемеси, «Волга» автомашинасы*.

5. Тырмакча иш кагаздарында өзүнчө реквизит катары белгиленүүчү тексттин темасын көрсөтүүдө колдонулат. Мисалы, бүйрүк студенттерге стипендия берүү жөнүндө болсо, тексттин темасы *«Студенттерге стипендия берүү жөнүндө»* деп тырмакчага алуу менен белгиленет.

6. Окурмандын көңүлүн бүрүү үчүн автор чыгармасындагы зарыл деп эсептеген сөздү тырмакчага алып жазат: *Ошентип, баарбыз сенин «пикириңе» макулбуз.*

7. Тилдеги эски же жаны сөздү текстте өзгөчө басым менен белгилөө зарылдыгы жаралса, керектүү сөз тырмакчага алып жазылат: *Азыр «сүткорлор», «чайкоочулар» жана мыйзамдуу «банкирлер» көбөйдү.*

8. Шарттуу мааниде келген сөздөр текстте тырмакчага алып жазылат: *Аскер окуусунда «душмандар» «атом бомбасын» колдонууга аракет жасады, бирок биздин жоокерлер аларга мүмкүндүк бербеди.*

9. Текстте парафразалар тырмакчага алынып, кичине тамга менен, татаал түзүлүштө келсе, бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *«ак алтын», «көгүлтүр экран»* (маанилери – *пахта, телевизор*).

10. Түрдүү стилдеги чыгармалардын, журналдардын, жыйнактардын ж.б. басма сөз продукцияларынын аталыштары мукабада, сарбаракта (титулдук баракта), басылмалардын аталышын өзүндө көрсөтүүдө тырмакчага алынбайт: *Ак кеме (роман), Алатоо (журнал), Кыргыз Туусу (газета), Кыргыз – өзбек тилдериндеги үндүүлөр (макала)* ж.б.

Бул аталыштар тексттин курамында тырмакчага алынып жазылат. *«Ак кеме» романын окудум.*

11. Символдук энчилүү техникалык аттар маркировкалоодо (ошол машинанын же буюмдун атын өзүнө жазууда) тырмакчага алып жазылбайт: *Киргизия (кир жсуугуч машина), Жигули (автомашина).*

Эскертүү: Тике сөздөгү бөтөн сөздү чектеп турган тырмакча синтаксистик каражат болуп саналат.

21. 4. Сызыкча

1. Сызыкча мейкиндиктеги пункттардын аралыгын чектеген эки сөздүн арасына коюлат: *Бишкек – Ош жолу.*

2. Сызыкча мезгилдик аралыктын чектерин белгилеген эки сөздүн ортосуна коюлат: *X – XV кылымдарда, 1941 – 45-жылдары.*

3. Сызыкча нерселерди, заттарды жалпылап көрсөткөн сан атооч сөздөрдүн ортосуна коюлат: *5 – 9 – класстар, II – IV курстар.*

4. Сызыкча тейлөө пункттарын чектеп көрсөткөн техникалык рейстердин аталышынын арасына коюлат: *Ош – Бишкек авиакапталы, Бишкек – Каракол автобус катталы.*

Эскертүү: Тике сөздө, диалогдордун башталышында, бир өңчөй мүчөлөр менен алардын жалтылагыч сөзүнүн жана ээ менен баяндоочтун ортосунда коюлган сызыкча орфографиялык эмес синтаксистик каражат кат. ары каралат.

21.5. Тике сызык

1. Тике сызык шарттуу кыскартылган сөздөрдүн ортосуна коюлат. Мындай сөздөр төмөнкүчө кыскартылат:

2. Жөнөкөй сөздөн жасалган шарттуу кыскартылган сөздүн биринчи жана акыркы тамгаларынын ортосуна тике сызык коюлат: *р/и – район.*

3. Татаал сөздүн бөлүктөрүнүн биринчи тамгалары алынып, алардын ортосуна тике сызык коюлуп жазылат: *к/ф – көркөм фильм.*

4. Жупташ нумеративдик сөздөрдүн ортосуна коюлат: *Р/с = Рейтген саат.*

5. Физика – математикалык ж.б. илимий аныктамаларда тике сызык пайдаланылат: *I октава $\log_2 (f_2 f_1)$ ге барабар.*

6. Тике сызык басма продукцияларын библиографиялык каттоодо «жыйнак» деген сөздүн ордуна колдонулат: *Ишенов Ж. Сөздүн табияты. / Түркологиялык изилдөөлөр. Кыргыз ССР илимдер академиясы. – Фрунзе: Илим, 1983.*

7. Тике сызык басма продукцияларын библиографиялык каттоодо «түзүүчү», «көтөргөн», «редактор», «жөоптуу редактор» деген сөздөрдөн мурда коюлат: *Майн Рид Башы жок чабандес: Роман. / Көтөргөн С. Бектурсунов. – 2 – бис. – Ф.: Мектеп, 1987.*

8. Чыгармалардын төрт жана андан көп авторлору болгондо, тике сызык алардын аты-жөнүнөн мурда коюлат. Библиографиялык каттоо мындай чыгармалар үчүн чыгарманын атын белгилөө менен башталат: *Кыргыз тили. Өзбек мектептеринин 8-классы үчүн. / Т. Адылбаев, З. Ажыбаева, А. Кадырова, Р. Келдибаева. –Б.: Бийиктик, 2005.*

21.6. Тике кош сызык

1. Тике кош сызык физика – математикалык илимдерде параллель түшүнүгүн туюнтуу үчүн колдонулат: *a // b*.

2. Тике кош сызык тил илиминде синоним түшүнүгүн туюнтуу үчүн колдонулат: *кооз // көркөм*.

3. Тике кош сызык басма продукцияларын библиографиялык каттоодо «газета», «журнал» жана «энциклопедиялык адабият» деген сөздөрдүн ордуна колдонулат:

3.1. Газета: *Адамалиева Ж. Жолон – соолубаган ыр дайра // Аялзат. – 2001, 9-апрель.*

3.2. Журнал: *Кыргыз адабиятынын программасы // Эл агартуу. - 1998. -№ 11-12.*

3.3. Энциклопедия: *Чех тили // КСЭ. –Ф., 1980. –6-Т.*

21.7. Кашаа

1. Кашаа адамдын аты менен кошо келген кошумча атты же псевдонимди бөлүп жазууда колдонулат: *Байымбет Абдрахманов (Тоголок Молдо), А. Токомбаев (Балка).*

2. Сүйлөмдүн маанисин тактоо үчүн керектелген сөздү, сөз айкашын же сүйлөмдү чектөөдө кашаа керектелет: *Карыган энеси, аялы, беш жашар уулу (улуусу кыз экен. Кум – Белде интернатта окуп жүрүштүр), анан Коспан өзү болуп Эдигейге берер тамагын таппай үйрүлүшөт. (Ч. Айтматов).*

3. Кашаа текстте пайдаланылган цитатанын жана иллюстративдик материалдын алынган булагын көрсөтүүдө колдонулат: *Бешиктеги баланын бек болорун ким билет. (макал). Отурчу, сүйлөшөлү, -деди Найман – Эне оор үшкүрүшүп. (Ч. Айтматов).*

4. Кашаа кимдир бирөөнүн кебине карата угуучулардын түрдүү мамилелерин билдирген сөздөрдү же сүйлөмдөрдү тексттин ичинде чектөөдө керектелет: *Биз жаңы коомдук курабыз, - деди төрага (Залда кол чабуулар).*

5. Драмалык чыгармаларда ремаркаларды каармандын кебинен бөлүп көрсөтүү үчүн кашаа колдонулат:

Назар. *(бакка далдаланып кеткенчиктейт). Жакында үзүндүлөрү газетадан, радиодон берилерин айт.*

Абас. *(кылчайып, жездесине угуза). Айтпай эле кийин сюрприз кылабыз. (Ш. Бейшеналиев).*

6. Кашаа жуп тыныш белгиси болуп саналат. башкача айтканда, сөздү же сүйлөмдү жазардын алдында ачылат. Ал эми сөз же сүйлөм бүткөндө жабылат.

Жазууда төмөнкү учурларда жарым кашаа (жабылган кашаа) пайдаланылат:

6.1. Араб цифраларынан кийин коюлат. Андан кийин сүйлөм баш тамга менен башталып жазылат: 1) *Тилдин тазалыгын сактоонун негизги жоболорун иштеп чыгуу.* 2) *Өздөштүрүлгөн сөздөрдүн айтылуу жана жазылуу эрежелерин тактоо.*

6.2. Кичине тамгалардан кийин коюлуп, сүйлөм баш тамга менен башталып жазылат: а) «Манас» эпосунун XIX кылымда изилденишине салым кошкон окумуштуулардын ушул проблема боюнча эмгектерин топтоо.

6.3. Катар номерлеген цифраларга же тамгаларга коюлат.

Кашаадан кийин келген сүйлөмдөр үтүрлүү чекит менен ажыратылса, кийинки сүйлөм кичине тамга менен башталып жазылат: *Каткалаң үнсүздөрдүн белгилери төмөнкүлөр: 1) анда үнгө караганда шыбын басымдуулук кылат; б) жумшак түгөйлөрү болот.*

Эскертүү: Кашаалардын ай кашаа ( ), фигуралык кашаа { } жана чарчы кашаа [ ] түрлөрү жазма кетте колдонулат. Ай кашаа адабий тилдин стилдеринде активдүү керектелет. Фигуралык кашаа физика – математикалык эмгектерде, чарчы кашаа монографиялык жана диссертациялык эмгектерде кеңири пайдаланылат.

21.8. Апостроф

1. Апостроф тамганын үстү жагына үтүр түрүндө коюлат: *Жаша Д'Арк.*

2. Апостроф чет тилдердеги энчилүү аттардын негизги бөлүгүн кызматчы сөздөн (бөлүкчөдөн) бөлүү үчүн керектелет: *О'Брайен.*

3. Фонетикалык транскрипцияда ичкертилип (палатизацияланып) айтылган үнсүздөрдү белгилөөдө апостроф белгиси пайдаланылат: *[к'ит]*.

21.9. Кош чекит

1. Кош чекит сүйлөмдүн башында керектелген «мисалы», «эскертүү», «үлгү» деген сыяктуу сөздөрдүн кийин коюлат: *Мисалы: $a+b=c$ болсо, анда $a=c-b$ болот.*

2. Кош чекит сүйлөмдүн ортосунда бир өңчөй мүчөлөрдөн мурда келген «мисалы» сөзүнөн кийин коюлат: *Биздин жайлоодо, мисалы: кымыздык, аккодол, алтынтамыр, жалбыз аябагандай көп өсөт. (С. Мусаев).*

3. Кош чекит басма продукцияларын библиографиялык каттоодо «басмасы» деген сөздүн ордуна керектелет: *Абдулаев Э., Жапаров А., Орузбаева Б. Кыргыз тили. IX–X класстар үчүн. –Ф.: Мектеп, 1969.*

4. Кош чекит илимий эмгектерде (көбүнчө монография, диссертацияларда) академиялык шилтеме берүүдө адабияттын аталышы (катар номуру) менен анын бетинин ортосуна коюлат: *Пазиграфия дүйнө элдерине бирдей, түшүнүктүү жазуу белгилери [16 : 138].* Мында 16 цифрасы «Адабияттардын тизмесинде» он алтынчы катарда жайгашкан эмгектин библиографиялык толук аталышы, ал эми 138 саны ошол эмгектен цитата алынган бет деп түшүнүүгө болот.

Академиялык шилтеме чарчы кашаада берилет.

5. Илимий жана окуу – методикалык эмгектерде сүйлөмдүн аягына коюлган кош чекит «мисалы» сөзүнүн кызматын аткарат. *Ачык муун бир гана үндүүдөн же үндүү менен аяктаган муундан турат: а – та*

Эскертүү: Жогоруда сөз болгон тыныш белгилерин жазуу кебинде туура эмес колдонуу орфографиялык катаны жаратат.

22-§. БАШ ТАМГАЛАРДЫН ЖАНА КИЧИНЕ ТАМГАЛАРДЫН КОЛДОНУЛУШУ

1. * Сүйлөм баш тамга менен башталып жазылат: *Эмгек – бакыт. Биз элибиздин маданий байлыгына мурасчыбыз.*

2. * Сүйлөмдүн же энчилүү аттын башына келген созулма үндүүнүн биринчи тамгасы баш тамга, экинчиси кичине тамга менен жазылат: *Аалам, Ооруктам, Уулум, Ээрден, Аалы* ж.б.

3. * Мурунку сүйлөмдүн аягына чекит, илеп, суроо белгилеринин бири, же көп чекит коюлуп, андан кийин башталган жаңы сүйлөмдүн биринчи сөзү баш тамга менен башталып жазылат: *Кыш күндөрүнүн бири. Күн суук. Чыкылдаган кышкы аяз колду тоңдуурат.* (К. Баялинов).

4. Докладардын, көпчүлүккө арналып сүйлөнгөн сөздөрдүн стенограммасында кашаага алынып берилүүчү ремаркалар баш тамга менен башталып жазылат: ... (*Кол чабуулар*), ... (*Узакка созулган кол чабуулар*), ... (*Залдан Туура! деген сөз угулду*) ж.б.

5. Драмалык чыгармалардагы ремаркалар баш тамга менен башталып, кашаага алынып жазылат:

Сейдимкан. (Кайрылып кучактайт). Эх, айланайын, энеке, муунум титиреп кетти.

Бурма. (Кыйкырат). Э, Токтогул! Сейдимкан басып барганда уялып атат. Кел, калпагыңды кий! (Үйдү айлана парылайт). (Ш. Бейшеналиев).

Эскертүү: Ремаркалар драмалык жана публицистикалык чыгармаларда пайдаланылат жана ал жалпы тексттен курсив тамга менен жазылып ажыратылат.

6. Тике сөздүн тутумундагы бөтөн сөз баш тамга менен башталып жазылат: *Элде: «Эмгектенген карыйбайт», -деген сөз бар.*

7. Ырдын ар бир сабы баш тамга менен башталып жазылат:

Атаке, сен болжогоң бийиктикке,

Айталбайм жеткеним же жетпегеним.

А бирок байлык менен мансап үчүн

Апакай ыйманымды тепсебедим.

(Г. Матиева).

8. Чекит коюлган араб цифрасынан кийин келген сүйлөм баш тамга менен башталып жазылат: *Жумушту төмөнкүдөй тартипте аткаруу сунуш кылынат: 1. Ишти уюштуруу. 2. Зарыл материалдарды топтоо. 3. Материалдарды классификациялоо.*

9. Сүйлөм § (параграф) белгисинен кийин башталса, баш тамга менен башталып жазылат: *20 - §. Графикалык белгилердин орфографиялык кызматы.*

10. Катар номуранган сүйлөмдөрдүн аягына чекит коюлса, сүйлөмдөр баш тамга менен башталып жазылат: *Жайылма сүйлөм төмөнкүдөй түзүлөт: 1) Ээ көмүскөдө калып, айкындооч менен баяндооч катышат. 2) Аныктооч көмүскөдө калып калган мүчөлөр катышат...*

11. Катар номуранган сүйлөмдөрдүн аягына үтүр же үтүрлүү чекит коюлса, сүйлөмдөр кичине тамга менен башталып жазылат. *Үндүүлөр төмөнкүдөй белгилерге ээ: 1) үндүүлөр үнсүздөргө салыштырмалуу обондо-тулуп айтылат; 2) үндүүлөрдө муун түзүү мүмкүнчүлүгү бар...*

12. Катар номурулоо кичине тамга аркылуу да аткарылат. Мында да цифра менен кошо аткарылган сыяктуу кашаа пайдаланылат [а),б)] жана баш тамгалар жогорудагы 10-11- пункттарда белгиленгендей тартипте аткарылат.

13. Көп чекит сүйлөмдүн ортосуна келип, айтылчу ой толук берилбей, үзүлүп айтылса, ошол сүйлөмдүн көп чекиттен кийинки бөлүгү кичине тамга менен башталып жазылат: *Ме.. мен өзүмчө эле.. эрикеним чын.*

(Ш. Бейшеналиев).

14. Тике сөздүн курамындагы бөтөн сөздүн (цитатанын) башкы бөлүгү үзүлүп, толук айтылбай калса, тырмакча ачылып, үзүк сүйлөмдүн алдына көп чекит коюлуп, сүйлөм кичине тамга менен башталып жазылып, бөтөн сөздүн аягы тырмакча менен жабылат: «... өзгөчө мал чарбасынын жана анын башкы тармагы – уяң жүндүү кой чарбасынын тажрыйбасы чарба жүргүзүүнүн эң негизги проблемаларынын бири – бүгүнкү күндө жайыт эсерлеринин абалын жакшыртууда тургандыгын айкындайт», - деп айткан Ч. Айтматов, же Ч. Айтматов : «... өзгөчө мал чарбасынын жана анын башкы тармагы - уяң жүндүү кой чарбасынын тажрыйбасы чарба жүргүзүүнүн эң негизги проблемаларынын бири- бүгүнкү күндө жайыт эсерлеринин абалын жакшыртууда тургандыгын айкындайт», - деп айткан.

15. Башка бирөө тарабынан айтылган сөз же сөз айкашы сүйлөмдүн курамына киргизилип, анын бир бөлүгү катары пайдаланылса, ал сөз же сөз айкашы тырмакчага алынып, кичине тамга менен жазылат: *Ага дейре Арым эли башын кошул, «бир атаны» жолотпой калат.* (Ш. Бейшеналиев).

16. Жалпы текстте айрым-айрым саналып айтылган түшүнүктү дааналап же бөлүп көрсөтүү үчүн кош чекит коюлган сүйлөмдөн кийин бир нече сүйлөм же татаал синтаксистик бүтүндүк (абзац) катары менен берилип калса, ар бир сүйлөм же абзацтын алдына сызыкча коюлуп, кичине тамга менен башталып жазылат: *Азыркы учурда жаш Кыргызстандын улуттук идеологиясынын негизги өзгүнү төмөнкү иш – аракеттер түзүшү зарыл:*

- жаштар улуттук маданиятыбыздын асыл үлгүлөрү менен окутуунун жана тарбиялоонун бардык баскычтарында тааныштыруунун туруктуу программасын иштеп чыгуу;

- мектепте окутулган гуманитардык илимдердин тарбиялык баалуулугун улуттук духка буруу... (радиодон).

17. Бөтөн сөздөн кийин келген төл сөз кичине тамга менен башталып жазылат:

- *Отура туруксуз. Али эрте, - деди алиги теңирекей секретарь.*

(Ш. Бейшеналиев)

18. *Ыр саптары төмөнкүдөй жазылат:*

18.1. Ыр сабы сындырылып, бир канча майда саптарга ажыратылып берилсе, андай ыр саптарынын биринчи сөзү баш тамга менен, калган бөлүктөрү кичине тамга менен башталып жазылат:

Сапырылт,

дене түштү чаташка.

Саргыч тартып,

эже түштү чаташка.

(Т. Кожомбердиев)

18.2. Ыр сабында ойду туюнткан сүйлөм аяктабай калса, анын калган бөлүгү кийинки саптан кичине тамга менен башталып жазылат:

Үстөлдү жыйнаштырып... алып нанды...

үч боорсок түшүп калган полго кулап. (Кожогелди Култегин)

18.3. Ыр саптарын татаал сүйлөм түзсө, айрым учурда анын экинчи жөнөкөй сүйлөмү кичине тамга менен ыр сабынын башынан башталат:

Антсе да көөдөн толгон муңду сүрүп,

ал сезим келерине ишенемин. (Жолон)

18.4. Ыр саптарында ырдын ыргагын сактоо үчүн бир сүйлөм эки сапка бөлүнүп, экинчи сап кичине тамга менен башталып жазылат:

Дүйнөсүнөн атомдордун эң майда

кубаты зор үндү чалат кулагым. (Жолон)

Бул эки сап ыр *Кулагым атомдордун эң майда дүйнөсүнөн кубаты зор үндү чалат* деген жөнөкөй сүйлөмдүн ырга айландырылган поэтикалык формасы болуп саналат.

18.5. Ыр саптарында ырдын ыргагын сактоо үчүн сүйлөмдүн биринчи сапка батпай калган бөлүгү экинчи сапка кичине тамга менен башталып өткөрүлөт. Сүйлөм аяктагандан кийин чекит коюлат:

Көркүңдү теңеп мурда Күңгө, Айга

көп жазгам. Салыштыруум азыр майда. (Жолон)

Эскертүү:

1) *Кыскартылган энчилүү аттардын жазылышы практикалык колдонмону «Кыскартылган сөздөрдүн жазылышы» параграфында каралды.*

2) *Энчилүү аттардын жазылышына эмгектин «Энчилүү, энчилген жалпы жана жалпы аттардын жазылышы» бөлүмүндө токтолобуз.*

3) *Энчилген жалпы аттар (кыргыз, найман, сом, генерал тибиндеги сөздөр) колдонмону «Энчилүү, энчилген жалпы жана жалпы аттардын жазылышы» бөлүмүндө энчилүү аттар менен кошо каралат.*

4) *Энчилүү аттардан жасалган жалпы аттарга эмгектин «Энчилүү, энчилген жалпы жана жалпы аттардын жазылышы» бөлүмүндө токтолобуз.*

23 - §. СӨЗДӨРДҮ ТАШЫМАЛДОО

Жазууда сөздүн сапка батпай калган бөлүгү кийинки сапка ташылып жазылуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ал төмөнкүчө аткарылат:

23. 1. Ташымалдоо мүмкүн болгон учурлар

1.* Сөздөр бир саптан экинчи сапка муунга бөлүнүү тартиби боюнча ташылат: *ки-теп, бо-ёк, ай-тыл-ган-да.*

7. Созулма үндүүлөр бир гана тыбышты туюнткандыктан жана бир гана муунду түзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгондуктан, созулма үндүү белги-

ленген окшош эки тамга бири-биринен ажыратылып ташымалданбайт: *тоо-лор (то-олор эмес), ко-роо-лор (ко-ро-олор эмес)*.

8. Ташымалдоодо ичкертүү (ь) жана ажыратуу (ъ) белгилери өзүнөн мурунку үнсүз менен кошо калтырылат: *паль-то, подь-езд*.

9. Йоттошкон *е, ё, ю, я* тамгалары катышкан сөздөр муунга бөлүнүшү боюнча ташымалданат: *ки-ет, бо-ёк, то-ют, та-як*.

10. Үндүүлөрдүн ортосунда айтылган үнсүздөр төмөнкүдөй ташымалданат:

10.1. Уңгунун курамында сөз ортосунда окшош үнсүз келсе, экиге бөлүнүп ташымалданат: *кат-та, мас-са*.

10.2. Уңгу менен мүчөнүн же мүчөлөрдүн аралыгында келген эки үнсүз бири-биринен ажыратылып ташымалданат: *бак-ка, бак-тар-га*.

10.3. Кош үнсүз менен аяктаган төл сөзгө үнсүз менен башталган мүчө уланса, биринчи эки үнсүз чогуу калтырылып, кийинки бөлүк ташымалданат: *кант-ка, арт-тан*.

11. Орус тилинен өздөштүрүлгөн уңгу сөздөрдөгү эки үндүүнүн ортосуна келген үч үнсүз эркин ташымалданат: *сестра – сес-тра – сест-ра*.

12. Муундарынан кыскартылган сөздөр төмөнкү тартипте ташымалданат:

12.1. «*филфак*» тибиндеги кыскартылган сөздөр муунга бөлүнүшү боюнча ташымалданат: *фил-фак, рай-ком*.

Эскертүү: Муунга бөлүнүшү боюнча ташымалданган сөздөр орфографиянын фонетикалык принциби боюнча ташымалданат.

12.2. «*райаким*» тибиндеги кыскартылган сөздөр бөлүктөрү боюнча ташымалданат: *рай-аким*.

Эскертүү: Бөлүктөрү боюнча ташымалданган сөздөр орфографиянын морфологиялык принциби боюнча ташымалданат.

13. Приставкалуу төл сөздөр биринчи этапта бөлүктөрү боюнча морфологиялык принциптин негизинде, андан ары жалпы негизде ташымалданат: *бей-адеп, ба-кубат, наа-разы*.

14. Кош сөздөр бөлүктөрү боюнча ташымалданат: *ата-эне*. Мындай сөздөрдүн ташымалданышында дефис, биринчиден, кош сөздүн компоненттерин ажыратуу, экинчиден, ташымалдоо белгисинин кызматын аткарат.

15. Кошмок сөздөрдүн бөлүктөрүнүн бири толугу менен саптын аягына калтырылып, калган бөлүгү жаңы саптын башына жазылган учур да ташымалдоонун өзгөчө түрү катары каралат жана ташымалдоо (-) белгиси коюлбай аткарылат: *ар - дайым, отуз (-) алты*.

16. *Ж.б.у.с., ж.б.д.у.с.* түрүндөгү төрт бөлүктөн кем эмес шарттуу кыскартылган сөздөр ташымал белгиси коюлбай төмөнкүдөй көрүнүштө ташымалданышы мүмкүн: *ж.б. (-) у.с., ж.б. (-) д.у.с. же ж.б.д. (-) у.с.*

Жогорку эки пунктта көрсөтүлгөн учурлар ташымалдоонун синтаксистик принцибинин негизинде аткарылды.

17. Башкы тамгаларынан кыскартылган сөздөргө уланган мүчөлөр кеминде эки тыбыштан уюшулганда гана ташымалданат: *КР-дин, НАТО-го*.

18. *Эн-би-си* тибиндеги чет тилдик кыскартуулар бөлүктөрү боюнча ташымалданат: *Ай-ти-эн*.

19. Эки үнсүздүн ортосунда келген эки башка үндүүсү бар сөздөрдөгү кийинки үндүү ташымалдоодо эркин болот. Башкача айтканда, экинчи үндүү биринчи муундун аягына калтырылып да, же кийинки муундун башында калтырылып да, ташымалдана берет: *поз-ма*, *по-эма*.

20. Өздөштүрүлгөн *район*, *майор* тибиндеги сөздөр орфографиянын тарыхый принцибинин негизинде ташымалданат: *рай-он*, *май-ор*, *май-онез*.

21. Экиден кем эмес тыбыштан уюшулган приставкалуу өздөштүрүлгөн сөздүн приставкасы саптын аягына калтырылып ташымалданышы мүмкүн: *dez-инфекция* (*де-з-инфекция* түрүндө ташымалдоо туура эмес), *подь-езд*.

22. Эки муундуу приставкалуу өздөштүрүлгөн сөз жалпы негизде (фонетикалык принцип боюнча) ташымалданат: *квази-оптика*; *ква-зиоптика*.

23. Эки муундуу приставкалуу өздөштүрүлгөн сөз кыргыз тилине жарым калыктанса, сөз жалпы негизде (фонетикалык принцип боюнча) ташымалданат: *ультра - үн - ульт-траун*.

24. Нумеративдик сөз кыскартылбай толук жазылса, жалпы негизде ташымалданат: *ки-ло-грамм*, *ты-йын*.

25. Аралаш кыскартылган сөздөрдүн кыскартылбаган бөлүгү (синтаксистик принциптин негизинде) саптын аягына калтырылып ташымалданышы мүмкүн. *Ош (-) МУ*.

26. Аралаш кыскартылган сөздүн башына келген муунунан кыскартылган бөлүк калган бөлүгүнөн жалпы негизде (фонетикалык принцип боюнча) ташымалданат: *Бат - МУ*, *Жа - МУ*.

27. Өздөштүрүлгөн «*вице-мэр*» тибиндеги сөз муундары боюнча да, бөлүктөрү боюнча да ташымалдануу мүмкүнчүлүгүнө ээ: *ви-це-мэр - вице - мэр*;

28. Шарттуу түрдө кыскартылган татаал сөздүн бөлүктөрү экиден кем эмес тамгадан турса, бөлүктөрү синтаксистик принцип боюнча ташымалданат: *түнд. (-) чыг.*, *Борб. (-) Аз*.

29. Кыскартылбаган техникалык энчилүү аттар тексттин курамында келсе, жалпы негизде ташымалданат: «*Кыр-гыз-стан*» (*чөп пресстөөчү машинасы*).

30. Математикалык удаалаштыктар, интегралдар, туюнтмалар жана башкалар зарыл болсо +, -, ... ; <, >, ... = белгилеринен кийин ташымалданат: $\Gamma = (-) \text{Б} \Gamma (x)$

31. Химиялык формулалар жана реакциялар =, +, $\leftrightarrow$ белгилеринен кийин ташымалданат: ... $\text{H}_2 + \text{I}_2 \leftrightarrow (-) 2 \text{HI}$

Эскертүү: Саптын аягындагы белги жаңы саптын башына да коюлат. Бул эреже жогорудагы 25-26-пункттарга гана тиешелүү.

23. 2. Ташымалдоого мүмкүн болбогон учурлар

1. Бир муундун турган сөз ташымалданбайт: *ак*, *кар*, *кант*, *квант*.

2. Эки мүүндан турган сөздүн бир мүүнү бир гана тамга менен белгиленсе, ал сөз ташымалданбайт: *ата, эне*. Бул сөздөрдү *а-та, э-не* түрүндө ташымалдоого болбойт.

3. Йоттошкон *е, ё, ю, я* тамгалары менен гана үюшүлгөн мүүндарды бөлүп ташууга болбойт: *тие, боё, кою, сыя*. (*ти-е, бо-ё, ко-ю, сы-я* түрүндө ташымалдоого жол берилбейт).

4. Араб цифрасынан кийин келген *кг, см, В* сыяктуу нумеративдик кыскартылган сөздөрдү өзүнчө бөлүп ташууга болбойт: *3 кг, 5 см, 220 В*. Булар сан атооч сөз менен дайыма чогуу жазылат.

5. Сандык маанини түзгөн сөздөрдөн кийин келген *км, мм, Г* сыяктуу нумеративдик кыскартылган сөздөрдү өзүнчө бөлүп ташууга болбойт: *үч км, беш мм, он Г*. Булар сапта сан атооч сөздөр менен чогуу жазылат.

6. Адамдардын кыскартылып алынган аты жана атасынын аты фамилиядан ажыратылып ташымалданбайт. Мисалы, *Т. Касымбеков* жана *Ч.Т. Айтматов* деген фамилиялардын кыскартылган *Т. (Төлөгөн)* жана *Ч.Т. (Чыңгыз Төрөкулович)* бөлүгүн саптын аягына калтырып ташымалдоого болбойт.

7. Башкы тамгаларынан кыскартылган жана тамгалардын аталышы боюнча окулган кыскартылган сөздөр ташымалданбайт: *КНДР, СССР*.

8. Башкы тамгаларынан кыскартылган жана жазылышы боюнча окулган кыскартылган сөздөр ташымалданбайт: *КМПУ, ГОЭЛРО, НАТО*.

9. Башкы тамгаларынан кыскартылган жана чет тилдердин биринин алфавитинде жазылган кыскартылган сөздөр ташымалданбайт. *NATO, UNESCO*.

10. Китептин журналдын ж.б. басылмалардын аталыштары мукабда, супермукабда, сарбаракта (титулдук баракта) ташымалданбайт: *Каныбек* (роман), *Англиц тили* (окуу китеби).

11. Символдук энчилүү техникалык аттар маркировкалоодо (ошол машинанын же буюмдун атын өзүнө жазууда) ташымалданбайт. *Киргизия* (кир жуугуч машина), *Волга* (автомашина).

12. Техникалык энчилүү аттардын курамындагы цифралык индекстер негизги сөздөн бөлүнүп ташымалданбайт: *Ту-144, Ил -18*. Бул аталыштардын бөлүктөрү чогуу жазылат.

13. Адамдын энчилүү аты менен кошо келген рим цифрасы негизги аттан бөлүнүп ташымалданбайт: *Николай II*. Бул сыяктуу энчилүү аттардын бөлүктөрү чогуу жазылат.

14. Аягы окшош тамгалар менен аяктаган бир мүүндүү сөздөргө таандыктын *-ым, -ың*, жаңа *-ы* мүчөлөрү үланса, сөз ташымалданбайт: *гриппи, классың, ваттым*. Бирок: *ватты -быз* түрүндө ташымалданат.

15. Чақырык, ураан катары жазылган сүйлөмдүн курамындагы сөздөр ташымалданбайт.

16. Ар кандай тексттин аталышынын (темасынын) бөлүктөрү ташымалданбайт.

III. ЭНЧИЛҮҮ, ЭНЧИЛЕНГЕН ЖАЛПЫ ЖАНА ЖАЛПЫ АТТАР

Жеке бир затка, окуяга, күбүлүшкө энчиленип берилген жана ошол затка гана тиешелүү болгон ат *энчилүү ат* дей аталат. Энчилүү аттар адамдарга, географиялык, астрономиялык объектилерге жана башкаларга энчиленип берилет.

Энчиленген жалпы аттардын табияты энчилүү аттардан башкача болот. Мындай сөздөр кичине тамга менен жазылганы менен, ал аталыш энчилүү аттар сыяктүү бир гана объектиге эмес бир канча объектилерге, тактап айтканда, бир топко бириккен көптөгөн заттарга, предметтерге энчиленип берилет жана энчиленген жалпы аттар энчилүү аттар менен жалпы аттарга карама-каршы коюлат. Мисалы: *Төрткөз* – иттин энчилүү аты.

бульдоз – энчиленген жалпы ат, (иттин пародасы),

ит – жалпы ат.

“Колдонмонун” бүл бөлүгүндө биз сөздөрдүн баш жана кичине тамгалар менен жазылышын үшүндөй үч баскычта карайбыз.

ЗАТ АТООЧ

24 - §. АДАМ АТТАРЫНЫН ЖАЗЫЛЫШЫ

1. Адамдардын аты, атасынын аты жана фамилиялары баш тамга менен жазылат: *Барпы, Калык Акисв, Чыңгыз Төрөкулович Айтматов*.

2. Адамдардын кошумча аты баш тамга менен башталып жазылат. Кошумча ат менен кошо келген негизги ат жана фамилия кашаага алынат: *Тоголок Молдо (Байымбет Абдырахманов)*.

3. Адамдардын жашыруун аттары баш тамга менен башталып жазылат. Негизги ат жана фамилия менен кошо келген жашыруун ат кашаага алынат: *А.Токомбас (Балка)*.

4. Адамдарга берилген эпитет ысымдар баш тамга менен башталып, негизги аттан бөлүнүп жазылат: *Эр Манас, Эр Табылды, Кыз Сайкал, Жаңыл Мырза, Ак Мөөр, Акыл Карачач, Молдо Нияз, Тоголок Молдо*.

5. Башка үлүттүн, элдин өкүлдөрүнө берилген эпитет ысымдар кыргыз тилинин мыйзам ченемдерине ылайык которулуп же калькаланып баш тамга менен жазылат: *Аксак Темир (Темирлан эмес), Улуу Петр (Петр Великий эмес), Каардуу Иван (Иван Грозный эмес), Александр Македонский*.

Эскертүү: Адамдардын кошумча, жашырын жана эпитет аттары кыскартылбайт.

6.* Эки же андан көп сөздөн түргөн адам аттары баш тамга менен башталып, айтылышы боюнча бирге жазылат: *Султанмурат, Асылбүбү, Элмира*.

7. Адамдардын фамилиясын үюштүрүүдө кошо келген уулу, кызы жана келини деген сөздөр кичине тамга менен башталып өз алдынча жазылат: *Касым Тыныстан уулу, Бактыгүл Уран кызы, Уркуя Салы келини*.

8. Фамилияны жасоодо –*тегин* мүчөсү колдонулса, ал фамилия менен чогуу жазылат: *Тынчтыкбек Чоротегин, Кожогелди Култегин*.

Мындай ысым жана фамилияда ысым дайыма мурда жазылат, бул сыяктуу ысымдар кыскартылбайт.

9.* Адам аттарын жазууда *Азамат Алтай, Аман Саспай, Ашым Жакыпбек* сыяктуу – адегенде өз ысымын, андан соң атасынын атын – атап жазууга жол берилет. Мындай энчилүү аттар кыскартылбайт.

10. Эки бөлүктөн турган ысымдардын ар бир компоненти баш тамга менен башталып, дефис аркылуу жазылат: *Нурадин – Фридон, Иоган – Себестьян*.

11. Эки бөлүктөн турган фамилиялардын ар бир компоненти баш тамга менен башталып, дефис аркылуу жазылат: *Асанова – Эркебаева, Немирович – Данченко, Терешкова – Николаева*.

12. Башка улуттун, элдин өкүлдөрүнүн фамилиялары менен чогуу айтылган *заде, бей, паша, уулу, ага, бек, оглы* сөздөрү кичине тамга менен башталып, фамилиядан кийин келет жана дефис аркылуу ажыратылат: *Турсун – заде, Измаил – бей, Нахас – паша, Момун – уулу, Оразмухаммед – ага, Аси Абдулла – бек, Мараш – оглы*.

Эскертүү: *Азербайжан ысымдарында оглы сөзүнөн мурда дефис коюлбайт: Азим Аслан оглы Азим – заде*.

13. Чет элдик ысымдар менен фамилияларда кошо келген артиклер жана-предлогдор төмөнкүдөй жазылат:

13.1. Предлог энчилүү аттын алдына келсе, баш тамга менен жазылып, фамилиядан апостроф аркылуу ажыратылат: *О' Нейл*.

13.2. Предлог энчилүү аттын (ысым менен фамилиянын) ортосунда келсе жана ал бир гана тамга менен белгиленсе, предлог кичине тамга менен жазылып, андан кийин апостроф белгиси коюлат: *Жанна д' Арк*.

13.3. Предлог энчилүү аттын (ысым менен фамилиянын) ортосунда келсе жана ал эки жана андан көп тамга менен белгиленсе, предлог кичине тамга менен башталып жазылат: *Леонардо да Винчи, Лопе де Вега, Густав аф Гейерагам, Макс фондер Грюн, Мошик де ла Вега*;

13.4. Араб фамилияларын жандап келген *ар, ал, аш, ас* сыяктуу артиклер кичине тамга менен башталып жазылып, өзүнөн кийин дефис белгисинин коюлушун талап кылат: *Харун ар – Рашид, Абу ал-Хасим*.

13.5. Сүйлөмдүн башында артикл баш тамга менен башталып жазылат: *Ал – Фараби университетинде окуйбуз; Ибн – Синопун китептерин сатып алдым*.

14. Корей, вьетнам ысымдары көбүнчө үч компоненттен турат да, ал бөлүктөр баш тамгалар менен башталып, айрым-айрым жазылат: *Ким Чен Ир, Хо Ши Мин, Ле Зуан*.

15. Кытай ысымдары эки компоненттен турат да, баш тамгалар менен башталып жазылат: *Ден Сяопинь*.

16. Бирма, индонез, инди, япон ысымдары жана фамилияларынын бөлүктөрү баш тамгалар менен башталып, айрым-айрым жазылат: *У Дау Ма, Дана Нусантарх Айдит, Мулк Радж Ананд, Курахара Корэхито*.

17. Орус тилинде бөлүктөрү жөндөмө категориясы боюнча өзгөрбөгөн европалык татаал ысымдар баш тамгалар менен башталып, дефис аркылуу жазылат: *Жан-Жак Руссо*.

18. Европалык төмөнкү улуттардын татаал ысымдарынын бөлүктөрү баш тамгалар менен башталып, айрым-айрым жазылат:

- англисче: *Герберт Джордж Уэллс* ;
- болгарча: *Тодор Живков*;
- испанча: *Мария Тереса Леон*;
- итальянча: *Пьер Паоло Пазолини*;
- немисче: *Иоган Вольфганг Гете*;
- датча: *Ханс Кристиан Андерсен*;
- португалча: (бразилче кошо): *Луис Карлос Престес*;
- фламандча: *Петер Пауль Рубенс*;
- полякча: *Бронислов Войцех Линке*;
- румынча: *Иона Штефан Радович*;
- латынча: (байыркы римче) : *Гай Юлий Цезарь*;
- түндүк америкача: *Франклин Делано Рузвельт*;
- французча: *Пьер – Анри Симон*.

19. Айрым фамилияларды жандап келген кызматчы сөздөр ошол фамилиялар пайдаланган тилдин орфографиясы боюнча жазылат: *Эдмондо Дэ Амичис (итальянча), Шарль Де Костер (бельгияча)*.

20. Фамилиялар менен кошулуп кеткен кызматчы сөздөр төмөнкүдөй жазылат:

20.1. Фамилиядан мурда келип, баш тамга менен башталып жазылат: *Фонвизин, Вандервельде, Лагранж*;

20.2. Баш тамга менен башталып, фамилиядан дефис аркылуу ажыратылат: *Ван – Гог*.

21. Фамилиядан мурда келген *Мак-, Сан-, Сен-, Сент* – предлогдору баш тамга менен башталып жазылып, фамилиядан дефис аркылуу ажыратылат: *Мак – Доуэлл, Сан – Мартин, Сен – Жюст, Сент – Бёв*.

22. Аты жана фамилиясы окшош ата-бала же бир туугандарды айырмалоо үчүн керектелген *атасы* же *баласы*, *улуусу* же *кичүүсү* деген кошумча сөздөр фамилиядан кийин дефис коюп жазуу аркылуу белгиленет: *Буш- атасы, Буш – баласы; Рокфеллер – улуусу, Рокфеллер – кичүүсү*.

Мындай учурда экинчи бөлүк жалпы ат катары келгендиктен, ал сөздөр эпитет ысымдын милдетин аткара албайт.

23. *Дон-Жуан* тибиндеги сөздөрдө *дон* сөзү энчилүү ат катары келет жана өзүнөн кийин дефистин коюлушун талап кылат.

24. Энчилүү ат менен кошо келген *дон* сөзү жалпы ат катары келсе, кичине тамга башталып жазылат: *дон Базилио*.

25. Жалпы ат катары келгенде *донжуан, донкихот* болуп бириктирилип жазылат.

26. Энчилүү атка жана фамилияларга *-лар* мүчөсү уланса, энчилүү ат баш тамга менен башталып жазылат: *Айтматовдор, Сапарбайлар*.

27. Адамдардын кесибин, өнөрүн, бийлигин, мүнөзүн, аткарган ишин жана башка белгилерин көрсөтүп, энчилүү аттарга кошулуп айтылуучу сөздөр кичине тамга менен башталып жазылат:

- *Курманбек баатыр,*
- *Токтогул ырчы,*
- *Куйручук куудул,*

- *Курманжан датка*, (Бирок: *Биздин Датка энбиз ...*)
- *Алымкул төкмө*,
- *Ормон хан*,
- *Чеге бий ж.б.*

Эскертүү: Негизги ысымды жандап келген жогоркудай (*баатыр, хан ж.б.*) сөздөр кыскартылып жазылбайт.

28. Жалпы ат катары колдонулган, бирок лексикалык маанилери түпкү маанисинен ажырай элек ысымдар туруктуу сөз айкашынын курамында келсе, баш тамга менен башталып жазылат: *Пифагордун теоремасы, Ньютондун закону, Ньютондун экинчи закону, Пирсон ийри сызыгы, Пифагор саны, Прилежаев реакциясы, Пуассон интегралы, Лаплас теңдемеси, Раби методу ж.б.*

29. Лексикалык маанилери түпкү маанилеринен ажыраган ысымдар туруктуу сөз айкашынын курамында келсе, кичине тамга менен башталып жазылат: *асан кайгы (адам), шодокондун бүркүтүндөй жуутунган (жугит), ормон опуза (кылуу), чубактын кунундай чубалган (иш), боткин ооруусу (менен ооруу), телибай тентек (болбо) ж.б.*

30. Тилдин бүгүнкү абалында баштапкы маанисинен биротоло жалпы аттык мааниге өтүп кеткен ысымдар кичине тамга менен башталып жазылат: *ватт, герц, маузер, доңжуан, наган, наполеон.*

Салыштырыңыз: *Наган – адамдын фамилиясы,*
наган – тапанчанын бир түрү.

31. Жалпы аттар адабий чыгармалардын катышуучуларынын аты түрүндө энчилүү ат катары колдонулса, ал сөздөр баш тамга менен башталып жазылат:

Жөнөдү Түлкүнүн алдына түшүп,
Жетишпеш Арстанга күйүгүшүп...

(М. Борбугулов)

Жалпы аттарды энчилүү ат катары мындай максатта колдонуу адабий тилдин көркөм стилине гана мүнөздүү.

32. Адамдардын аттары кыскартылып да айтылат. Кыргызча мындай ысымдар энчилүү аттын биринчи муунуна *-ке, -көн* ж.б. мүчөлөрдү кошуп айтуу менен жасалат жана мындай ысымдарда сүйлөөчүнүн ысымдын ээсине карата урматтоо, сыйлоо же эркелетүү сезимдери кошо берилет: *Жоке (Жолболду ысымынан), Төкөн (Төлөгөн), Сакыш (Салийма)* ж.б.

33. Орус тилинен жана ал аркылуу чет тилдерден өздөштүрүлгөн ысымдар да кыскартылып айтылат: *Ваня (Иван), Джим (Джимми).*

Эскертүү: Адамдын аттарынын жогоркудай кыскартылган түрү сүйлөшүү жана көркөм стилдерде, публицистикалык стилдин бейрасмий жанрларында гана колдонулат.

34. Бир фамилиядагы эки жана андан көп ысымдарды фамилия менен кошо жазууда ысымдар толугу менен катар жазылып, фамилияга *-лар* мүчөсү уланат: *Анапия, Дилбар жана Лира Раимбековалар.*

35. Фамилялары окшош, ысымдары бирдей тыбыш менен башталган энчилүү ат текстте бир өңчөй мүчө катары келсе, ысымдардын биринчи муунуна кийинки муундун биринчи тамгасын кошуп, шарттуу кыскартылган ысым түрүндө жазылышына жол берилет: *Асанкул Кубатов жана Ак-*

мат Кубатов деген ысым – фамилияны *Ас. Кубатов* жана *Акм. Кубатов* түрүндө жазууга болот.

36. Илимий тексттерде белгилүү окумуштуулардын фамилияларын гана пайдаланууга жол берилет: *Тик бурчтуу үч бурчтукту Пифагордун теоремасы боюнча ...; Фарадейдин тажрыйбасын колдонуп...*

37. Эңчилүү аттарга төмөнкү мүчөлөр улануу менен. алар жалпы атка өтүп, кичине тамгалар менен башталып жазылат:

- *лык: айтматовдук (стиль);*
- *чы: манасчы;*
- *чылык: оморчулук;*
- *ист: марксист;*
- *чыл: сталинчил ж.б.*

25-§. ДИНИЙ, МИФОЛОГИЯЛЫК АТТАР ЖАНА ТҮШҮНҮКТӨР

1. Кудай деген эңчилүү ат жана бул сөздөрдүн синонимдери бардык грамматикалык формаларында баш тамга менен башталып жазылат: *Кудай, Теңирдин, Жаратканым, Алладан.*

2. Диний ысымдар жөнөкөй же татаал формада келгенде, ар бир бөлүгү баш тамга менен башталып жазылат. *Будда, Мухаммед, Иисус Христос.*

3. Диний ысымдарга пайгамбар сөзү кошо жазылса, бул сөз кичине тамга менен башталып жазылат: *Мухаммед пайгамбар, Иса пайгамбар.*

4. Мифологиялык ысым баш тамга менен, аны жандап келген ата, эне, баба, дыйкан деген сыяктуу сөздөр кичине тамга менен башталып, өзүнчө жазылат: *Адам ата, Умай эне, Баба дыйкан, Зеңги баба.*

5. Мифтик жаныбарлардын аталыштары кичине тамга менен башталып жазылат: *периште, шайтан, азыткы, дөө, пери, русалка, кентавр, нимфа, ээ (үйдүн, дарактын, булактын ж.б. ээси) ж.б.*

6. Мифтик жаныбардын эңчилүү аттары баш тамга менен башталып жазылат: *Суречки, Харибда жана Сицилла.*

7. Туруктуу сөз айкаштарындагы мифтик эңчилүү аттар кичине тамга менен башталып жазылат: *ахилестин таманы, одиссейдин саякаты.*

8. Өтмө маниде келген *кудай* сөзү кичине тамга менен башталып жазылат: *Олимптин кудайлары, вино жасоонун кудайы – Дионсий, Марс – согуштун кудайы.*

9. Сырдык сөздөрдүн курамында келген *кудай* сөзү кичине тамга менен жазылат: *кудай сактасын, кудай ургур, кудай ай.*

10. Туруктуу сөз айкаштарынын курамында келген *кудай* сөзү кичине тамга менен башталып жазылат: *кудай билет, кудайга койдум, берсегөр кудай, кудай бетин нары кылсын.*

11. Диний негизги китептердин аталыштары баш тамга менен башталып жазылат: *Куран, Ыйык Куран, Библия, Талмуд.*

12. Мечиттердин, чиркөөлөрдүн, монастырлардын, диний окуу жайларынын аталыштарында түрдүк түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр дөн башка бөлүктөр баш тамга менен башталып жазылат: *Имам ал-Бухари атын-*

дагы жума мечити, Владыцнр собору, Киев – Печора лавры, Бүткүл Ыйыктар храмы, Ислам маданияты институту.

13. Динге байланышкан салтанаттар. майрамдар баш тамга менен башталып жазылат: *Рамазан, Орозо айт, Курман айт; Пасха, Улуу пост, Ильиндин күнү, Фомин жумалыгы.*

14. Диний жогорку кызмат орундардын аталыштарынын кызматчы сөздөрдөн башка бөлүктөрү баш тамгалар менен башталып жазылат: *Азирети Муфтий, Рим Папасы, Москванын жана бүткүл Рустун Патриархы.*

15. Диний кызмат орундардын аталыштары кичине тамга менен башталып жазылат: *имам, катиб, казый, митрополит, архиепископ, кардинал, дьякон.*

16. Диний жөрөлгөлөрдү атаган сөздөр кичине тамга менен башталып жазылат: *үчүлүк, жетилик, кыркы, жылдык, ашын берүү, куран окутуу, саарлык, ооз ачар.*

17. Диний сыйынуулардын аттары кичине тамга менен башталып жазылат: *бейшим, куптан, жума намазы.*

26-§. АСТРОНОМИЯЛЫК АТАЛЫШТАР

1. Астрономиялык жөнөкөй энчилүү аттар баш тамга менен башталып жазылат: *Ай, Күн.*

2. Планеталардын аттары баш тамглар менен жазылат: *Жер, Чолпон, Уран, Нептун.*

3. Планеталардын жандоочторунун аттары баш тамга менен башталып жазылат: *Ай, Фобос.*

4. *Астрономиялык татаал энчилүү аттар (космонимдер) баш тамга менен. экинчиси кичине тамга менен башталып айрым жазылат: *Жети аркар, Жети каракчы, Алтын казык, Чоң жетиген, Саминчы жолу ж.б.*

5. Кометалардын аты баш тамга менен башталып жазылат: *Галлей (кометасы).*

6. Кометанын аты адамдын атына коюлса, ал аттын жазылышы толук сакталат: *Швассман – Вахман кометасы.*

7. Метеориттердин аттары ал түшкөн жердин аты менен аталып. топонимдик жазылышы сакталат: *Тунгус метеорити, Сихота – Алин метеорити, Аризона метеорити (Аризона метеорит кратери).*

8. Күн системасы кошо кирген ааламдын жана астрономиялык системалардын аталышы баш тамга менен башталып жазылат: *Галактика (Бирок: алыскы галактикалар...), Күн системасы.*

9. Астрономиялык аталыштар татаал түзүлүштө келсе, түрдүк түшүнүктү туюнткан сөздөн башкасы баш тамга менен башталып жазылат:

- *Андромеда тумандуулугу,*
- *Эригерцог Карл жылдызы, Түштүк Үч бурчтук жылдызы,*
- *Чоң Дөбөт жылдыздар тобу,*
- *Таразалар жылдызынын бета бөлүгү.*

10. Айдын бетине коюлган энчилүү аттардын бардык бөлүктөү баш тамга менен башталып жазылат: *Радугалар Булуңу, Жамгырлар Деңизи, Бо-роон Оксаны.*

11. Асман телолорунун убактылуу (шарттуу) коюлган аттары тамга жана цифра менен белгилениши мүмкүн: У-001 жылдызы.

12. Күп, ай, жер сөздөрү асман телосунун аттары катары келбесе, кичине тамга менен башталып жазылат: *Беш күп окуйбуз. Үч айдан кийин кыш аяктайт. Жакында жер айдоо башталат.*

27 - §. АЙБАНАТТАРДЫН ЖАНА КАНАТТУУЛАРДЫН АТТАРЫ

27.1. Айбанаттардын аттары

1. Үй айбанаттарынын түрлөрүн атаган сөздөр кичине тамга менен башталып жазылат: *уй, кой, жылкы, төө, эчки, ит, коён.*

2. Үй жаныбарларынын пордаларынын аталыштары кичине тамга менен башталып, татаал сөз болсо, бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *ала тоо ую, кыргыз жылкысы, ахалтеке жылкысы; казак төөсү, монгол төөсү; алай кою, чала уяң жүндүү кой, шалпаң куйруктуу кой; заане эчкиси, мегрель эчкиси; орто азия ити, тайган, пудель, боксер; көк коён, шиншилла, горностай, көпөлөк коендору.*

3. Үй айбандарынын пордаларынын аталыштары жер-суунун энчилүү аттарына арналып коюлса, аталыш кичине тамга менен башталып, татаал түзүлүштө келсе, айрым-айрым жазылат: *оренбург эчкиси, батыш си-бирь ити.*

4. Адамдардын атынын урматына коюлган жаныбарлардын түрлөрүнүн аттары кичине тамга менен башталып, татаал түзүлүштө келсе, айрым-айрым жазылат: *пржевальск жылкысы, марко поло эчкиси.*

5. Жаныбарлардын энчилүү аттары баш тамга менен башталып, татаал түзүлүштө келсе, бириктирилип жазылат: *Зоя (уйдун аты), Төрткөз (ит), Гүлсарат.*

6. Фольклордук чыгармалардагы жаныбарлардын энчилүү аттары баш тамга менен башталып, татаал түзүлүштө келсе, бөлүктөрү бириктирилип жазылат: *Алабаш, Чалкуйрук.*

27.2. Канаттуулардын аталыштары

1. Канаттуулардын түрлөрүнүн аталыштары кичине тамга менен башталып жазылат: *күрп, тоок, өрдөк, каз.*

2. Үй канаттууларынын пордаларынын аталыштары кичине тамга менен башталып, татаал сөз болсо, бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *эмден, ири боз казы; жалтырак кең көкүрөк, белтсвилл күрптөрү; кайырма, боз өрдөктөр; кохинхинки тоогоу.*

3. Үй канаттууларынын пордаларынын аталыштары жер-суунун энчилүү аттарына арналып коюлса, аталыш кичине тамга менен башталып жазылат: *холмогор, арзамас, тула, горький, тулуз каздары; түндүк кавказ, москва ак күрптөрү; турпан өрдөк; кыргыз тоогоу.*

4. Мифтик канаттуулардын аттары кичине тамга менен башталып, татаал түзүлүштө келсе, бөлүктөрү бириктирилип жазылат: *алкаракуш, алтынкуш.*

5. Фольклордук чыгармалардагы канаттуулардын энчилүү аттары баш тамга менен башталып, татаал түзүлүштө келсе, бөлүктөрү бириктирилип жазылат: *Акшумкар*.

28 - §. ӨСҮМДҮКТӨРДҮН ЖАНА ДАРАКТАРДЫН АТТАРЫ

28.1. Жапайы өсүмдүктөр

1. Жапайы өсүмдүктөрдүн аттары кичине тамга менен башталып жазылат: *эрмен, шыбак*.

2. Жапайы өсүмдүктөрдүн аттары татаал түзүлүштө келсе кичине тамга менен башталып, айрым-айрым жазылат: *төө тикен, кызыл мыя, бөрү карагат*.

3. Өсүмдүктөр адамдын же жер-суунун аттары менен аталса, кичине тамга менен башталып, татаал түзүлүштө келсе, бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *анютанын көздөрү, иван жана марья, бурма кара, абиссина жалган кычысы*.

28.2. Бакча өсүмдүктөрү

1. Бакча өсүмдүктөрүнүн түрлөрүнүн аттары кичине тамга менен башталып жазылат: *сабиз, пияз, коон, дарбыз*.

2. Бакча өсүмдүктөрүнүн аттары татаал түзүлүштө келсе, бөлүктөрү кичине тамга менен башталып, айрым-айрым жазылат: *кызыл калемпир, болгар калемпири, күн карама*.

Бакча өсүмдүктөрүнүн сортторунун аталыштары төмөнкүдөй жазылат:

Бакча өсүмдүктөрү	Атайын адабияттарда жазылышы	Тексттин ичинде жазылышы
<i>Ашкабак</i>	<i>Кашкар 1644, Витаминдүү, Жүз фунтдук</i>	«Кашкар 1644», «витаминдүү», «жүз фунтдук»
<i>Бадыраң</i>	<i>Успех - 221, Маргалан, Победитель</i>	«успех-221», «маргалан» «победитель»
<i>Дарбыз</i>	<i>Победитель, Мраморный, Десертный</i>	«победитель» «мраморный», «десертный»
<i>Коон</i>	<i>Басып алды, Бухарка 944</i>	«басып алды», «бухарка 944»
<i>Пияз</i>	<i>Батун, Порей, Бермет, Шалот</i>	«батун», «порей», «бермет», «шалот»
<i>Сабиз</i>	<i>Нант 4, Кызыл мирзон 228, Шантенэ 2461</i>	«нант 4», «кызыл мирзон 228», «шантенэ 2461»
<i>Помидор</i>	<i>Талалихин 186,</i>	<i>Талалихин 186</i>

	<i>Маяк 12 / 21 кыргыз кечи</i>	<i>Маяк 12 / 21 Кыргыз кечи</i>
<i>Буурчак</i>	<i>«Романский 77», «Штамбовый 2»</i>	<i>«романский 77», «штамбовый 2»</i>
<i>Дан куурай</i>	<i>Усака, Новость,</i>	<i>«усака», «новость»</i>
<i>Кожогат</i>	<i>Муго, Фестиваль, Тоо мөлмөлү</i>	<i>«муго», «фестиваль» «тоо мөлмөлү»</i>
<i>Карагат</i>	<i>Победа, Мөмөчүл Лия</i>	<i>«победа», «мөмөчүл лия»</i>
<i>Капуста</i>	<i>Вертю, Юбилейлик 2170</i>	<i>«Вертю», «юбилейлик 2170»</i>
<i>Күн карама</i>	<i>Передовик Армавир 3497</i>	<i>«передовик» «армавир 34 97»</i>
<i>Картофель</i>	<i>Седов Столовый 19 Ысыккөлдүн эрте бышары</i>	<i>«седов» «столовый 19» «ысыккөлдүн эрте бышары»</i>
<i>Анар</i>	<i>Гюлоша, Бала- мюрсаль</i>	<i>«гюлоша», «бала – мюрсаль»</i>
<i>Анжыр</i>	<i>Кадота, Чапла</i>	<i>«кадота», «чапла»</i>

28.3. Техникалык өсүмдүктөр

1. Техникалык өсүмдүктөрдүн түрлөрүнүн аттары кичине тамга менен башталып жазылат: *пахта, тамеки, кызылча*.
2. Техникалык өсүмдүктөрдүн түрлөрүнүн аттары татаал түзүлүштө келсе, бөлүктөрү кичине тамга менен башталып, айрым-айрым жазылат: *кайт кызылчасы, күзгү буудай, өзгөн күрүчү*.
3. Техникалык өсүмдүктөрдүн сортторунун аталыштары төмөнкүдөй жазылат:

Техникалык өсүмдүктөр	Атайын адабият-тарда жазылышы	Тексттин ичинде жазылышы
<i>Арпа</i>	<i>«Паллидум – 247» «Комбайнер»</i>	<i>«Паллидум – 247» «Комбайнер»</i>
<i>Буудай</i>	<i>«Кыргыз 16» «Кыргыз юбилей» «Пржевальск» «Казакстан 126»</i>	<i>«кыргыз 16» «кыргыз юбилей» «пржевальск» «казакстан 126»</i>
<i>Кызылча</i>	<i>Бордо 237 Несравненная А – 463 Кыргыз 058</i>	<i>«бордо 237» «несравненная А- 463» «кыргыз 058»</i>
<i>Пахта</i>	<i>Мексика пахтасы 108 –ф Кыргыз 3</i>	<i>мексика пахтасы 108 –ф кыргыз 3</i>

Соя	Салют 216 Амур 41	Салют 216 Амур 41
Сулу	Львов 1026 Орел Надежный	Львов 1026 Орел Надежный
Тамеки	Шиш уч Б-2747 Американ 487 -С Дюбек 44	Шиш уч Б-2747 Американ 487 -С Дюбек 44
Жүгөрү	Днепр 320 ВИР 42 Имеретин гибриди	Днепр 320 ВИР 42 Имеретин гибриди
Таруу	Саратов 853 Подольянский 24 / 273	Саратов 853 Подольянский 24 / 273
Шалы	Краснодарь 424. кара кылтырык арпа шалы	Краснодарь 424, ка- ра кылтырык, арпа шалы

Эскертүү: Бакча жана техникалык өсүмдүктөрдүн сортторунун аталышынан кийин ошол өсүмдүктүн атын кошо айтуу жана жазуу текстте талап кылынат: Быйыл « кыргыз 16» буудайы көп айдалды.

28.4. Дарактар

1. Дарактардын аттары кичине тамга менен башталып жазылат: *тал, терек, арча.*
2. Дарактардын түрлөрүнүн аттары татаал түзүлүштө келсе. бөлүктөрү кичине тамга менен башталып, айрым - айрым жазылат: *мырза терек, жапалак арча, мажурум тал.*
3. Дарактардын түрлөрүнүн аталыштарында жер-суунун энчилүү аттары кошо келсе. ал энчилүү ат кичине тамга менен башталып жазылат: *турпан тал, вавилион талы, тянь-шань арчасы, симон терези.*
4. Орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн дарактардын аттары орус орфографиясынын негизинде тарыхый принцип боюнча жазылат: *какао, феникс, баобаб.*
5. Дарактын татаал аты орус тилинен өздөштүрүлүп, толук же жарым которулса (калькаланса), бөлүктөрү кичине тамга менен башталып, айрым-айрым жазылат: *уксус дарагы(уксусная дерево), татым дарак (конфетное дерево).*
6. Мөмө дарактарынын сортторунун аталыштары төмөнкүдөй жазылат:

Мөмө дарактары	Атайын адабияттарда жазылышы	Тексттин ичинде жазылышы
Алма	Антоновка, Сары синап, Ренет Симиренко, ак Розмарин, Апорт.	Антоновка, Сары синап Ренет Симиренко, ак Розмарин, Апорт.
Алмурут Груша	Лимонка, күзгү Бергамот,	Лимонка күзгү Бергамот

	<i>кышкы Бере Бон – Кретьен Вильянс</i>	<i>кышкы Бере Бон – Кретьен Вильянс</i>
<i>Өрүк</i>	<i>Кызыл партизан Хурмай Курсадык Мурсалжан</i>	<i>Кызыл партизан Хурмай Курсадык Мурсалжан</i>
<i>Гилас</i>	<i>Түндүк сулуусу Владимир Мичуриндин түшүмдүүсү Кокон гилас</i>	<i>Түндүк сулуусу Владимир Мичуриндин түшүмдүүсү Кокон гилас</i>
<i>Жүзүм</i>	<i>Цимлянск карасы Ркацители Ак үсөнү Тоголок кишмиш Гамбург мускаты</i>	<i>Цимлянск карасы Ркацители Ак үсөнү Тоголок кишмиш Гамбург мускаты</i>
<i>Шабдалы</i>	<i>Кадимки шабдалы Гансун шабдалысы Давид шабдалысы Таңкаларлык шабдалы</i>	<i>Кадимки шабдалы Гансун шабдалысы Давид шабдалысы Таңкаларлык шабдалы</i>
<i>Алча</i>	<i>Пионерка Никита сарысы</i>	<i>Пионерка Никита сарысы</i>
<i>Кайналы (кара өрүк)</i>	<i>Кызыл эрте бышар Үй венгеркасы Ренклюд Альтанс Волга сулуусу</i>	<i>Кызыл эрте бышар Үй венгеркасы Ренклюд Альтанс Волга сулуусу</i>

28.5. Гүлдөр

1. Гүлдөрдүн түрлөрүнүн аттары кичине тамга менен башталып жазылат: *роза, айгул, байчечекей*.

2. Гүлдөрдүн түрлөрүнүн аттары татаал түзүлүштө келсе, бөлүктөрү кичине тамга менен башталып айрым жазылат: *ала гүл, атыр гүл (роза)*.

3. Орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн гүлдөрдүн аттары орус орфографиясынын негизинде (тарыхый принцип боюнча) жазылат: *астра, гладиолус, календула*.

4. Роза гүлүнүн түрлөрүнүн аттары төмөнкүдөй жазылат:

4.1. Түрдүн аталышы энчилүү аттан алынса, баш тамга менен башталып жазылат: *Ламберт розасы, Кордези розасы*.

4.2. Түрдүн аталышы жалпы аттан алынса, кичинде тамга менен башталып жазылат: *галь розасы, бырыш гибриди, бурбон розасы*.

5. Розанын сортторунун аттары баш тамга менен башталып жазылат: *Таврида, Мичурин*.

6. Роза гүлүнүн сортторунун аталыштары татаал болсо, ар бир бөлүгү баш тамга менен башталып жазылат: *Принц Эдуард розасы, Кызыл Крым розасы*.

7. Жоогазындардын сортторунун аталыштары жана анын курамындагы энчилүү аттар баш тамга менен башталып жазылат: *Парад, Принцесс Маргарет Роуз, Жафел оф Спринг жоогазындары.*

29 - §. ИСКУССТВО ЧЫГАРМАЛАРЫ

1. Чыгармалардын аттары мукабада, титулдук баракта, кичи (арткы) титулдук баракта, тема (аталыш) катары колдонулганда, биринчи сөзү баш тамга менен, калган бөлүктөрү жалпы негизде жазылат: *Каныбек (роман), Манас (эпос), Отту сүйөм (ырлар жыйнагы), Кыргыз тилинин стилистикасы (илимий эмгек), Кыргызстанда демократиялык мамилелердин түптөлүү этаптары (илимий макала) ж.б.*

2. Текстте же сүйлөмдө искусство чыгармаларынын аттарынын биринчи бөлүгү жана калган бөлүктөрүндөгү энчилүү аттар баш тамгалар менен башталып, бөлүктөрү айрым-айрым жазылат жана аталыш тырмакчага алынат: *«Сынган кылыч» романы, «Ашырбай» драмасы, «Ак кеме» көркөм фильми. «Мөлмөлүм» ыры, «Кыргыз кызы» сүрөтү, «Революциянын каармандары» монументи.*

3. Искусство чыгармаларынын аттары иреттик сан атооч менен башталса, ал баш тамга менен башталып, тырмакчага алынбай жазылат: *Бетховендин Тогузунчу симфониясы, Шопендин Экинчи балладасы, П.И. Чайковскийдин оркестр менен фортепиано үчүн Биринчи концерти.*

4. Искусствого тиешелүү стилдердин жана агымдардын аттары кичине тамга менен башталып, татаал түзүлүштө келсе, айрым-айрым жазылат: *барокко, готика, рококо, сынчыл реализм.*

5. Адабий чыгармалардын аталышы кепте өтмө мааниде колдонулса, кичине тамга менен башталып, тырмакчага алынбай жазылат: *Айлабыз жоктон карышкыр жана козудай абалда отурдук.*

6. Адабий чыгарманын аты же байламтасы менен байланышкан эки аталыштан турса, экинчи аталыш да баш тамга менен башталып, жалпы аталыш толук тырмакчага алынат: *«Кыргызчылык, же Тойдон кийинки окуя» макаласы.*

7. Басылмалардын чыгармалар жыйнагы тибиндеги аталыштары текстте тырмакчага алынбайт жана биринчи сөзү баш тамга менен башталып жазылат: *Ч. Айтматовдун Чыгармаларынын толук жыйнагына жазуучунун чет өлкөлөрдө сүйлөгөн сөздөрү да киргизилген.*

8. Басылманын мукабасында жана титулдук барагында анын аталышы Чыгармалар деп белгиленсе, текстте ал сөзгө жыйнагы деген сөздү кошуп жазуу зарыл. Кийинки сөз кичине тамга менен башталып жазылат жана андан кийин эмгектин канчанчы басылыш экендигин кашаанын ичинде көрсөтүү зарыл: *Ч. Айтматовдун Чыгармалар жыйнагында (2-басылышы) «Бетме-бет» повестинин ...*

9. Текстте чыгармалар жыйнагы сөз айкашы конкреттүү жыйнак жөнүндө кабар берүүдө колдонулбай, жалпылоо маанисинде келсе, ал кичине тамгалар менен башталып жазылат: *Т. Сыдыкбековдун чыгармалар жыйнактары окурмандардын кызыгууларын жаратты.*

10. Эгерде көркөм чыгармалар анын каармандарынын аттарынан аталып, кош сөз катары айтылса, алар тырмакчага алынып, ортолоруна сызыкча коюлуп, баш тамга менен жазылат: «*Жаныш-Байыш*», «*Саринжи – Бөкөй*» эпостору, «*Козу көрпөш – Баян сулуу*» чыгармасы.

30 - §. ИШКАНАЛАР. УЮМДАР

30.1. Ишканалар

1. Ишканалардын, байланыш, транспорт, айыл чарба, чарбалык ж.б. уюмдардын аталыштары шарттуу энчилүү ат катары келсе, тырмакчага алып жазылат: «*Ак булак*» агрофирмасы, «*Текстильчи*» пахтадан кездеме токуу комбинаты, «*Жанар*» заводу, «*Өзгөн*» үрөнчүлүк кооперативи, «*Өрнөк*» кол өнөрчүлүк фирмасы, «*Акжол*» машиналарга май куюу станциясы, «*Азгөгө*» дүкөнү, «*Достук*» банкы, «*Аккула*» ат майданы, «*Куюн*» автотригадасы, «*Мундуз*» рестораны, «*Жолугушуу*» кафеси, «*Динамо*» спорт клубу, «*Токтогул*» кемеси, «*Ысыккөл*» пансионаты, «*Алатоо*» акционердик коому, «*Келечек*» чакан ишканасы, жоопкерчилиги чектелген «*Жазы*» коому – «*Жазы*» жоопкерчилиги чектелген коому – «*Жазы*» ЖЧКсы, «*Түндүк 1-бис*» шахтасы, «*Кумтөр*» алтын казуу комбинаты, «*Спартак*» стадиону, «*Ош*» базары, «*Алатоо*» мейманканасы ж.б.

2. Курамында шарттуу энчилүү ат жок болгон аталыштар баш тамга менен башталып, татаал түзүлүштө келсе, бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *Ош насос заводу, Физикалык приборлор заводу, Кыргыз камволдук поому комбинаты, Токтогул ГЭСи, Карабалта тоо-кен комбинаты, Кыргыз айыл чарба машиналарын куруу заводу, № 2 – бис шахтасы.*

30.2. Уюмдар

1. Кесиптик бирликтердин, банктардын, чыгармачыл уюмдардын, улуттук коомдук уюмдардын, саясий партиялардын аталыштары төмөнкүдөй жазылат:

1.1. Аталыштагы түрдүк айырмачылыктан башка сөздөр шарттуу энчилүү ат катары келсе, ал бөлүк тырмакчага алып жазылат: «*Акыл*» инвестициялык акционердик – коммерциялык банкы, *Туризм жана экскурсия боюнча «Кыргызтуризм» Кыргыз республикалык кеңеши, «Демир Кыргыз Интернешл Банк» акционердик коому, «Берегиня» украиналыктар коому, Кыргыз Республикасынын «Билим» коому, «Мээ-рим» фонду, «Ата Мекен» социалисттик партиясы, «Эркин Кыргызстан» (ЭрК) прогрессивдүү - демократиялык партиясы.*

1.2. Аталыштын курамында шарттуу энчилүү ат жок болсо, аталыш жалпы негизде жазылат: *Маданият кызматкерлеринин республикалык кесиптик бирлик комитети, Кыргыз Республикасынын жазуучулар бирлиги, Ачык типтеги эсеп-сактык компаниясы акционердик коому, Борбордук Азия кызматташтык жана өнүктүрүү банкынын филиалы, Кыргыз Республикасынын улуттук банкы, Кыргыз Республикасынын Кызыл Жарым Ай улуттук коому, Рудаки атындагы Тажиктердин республикалык ассоциациясы, Кыргыз Республикасынын агрардык партиясы.*

1.3. Жазылышы традициялык принцип менен жөнгө салынган сөздөрдүн туура жазылышы сөздүктөр аркылуу аныкталат. Мындай эн-

чилүү аттар бирдиктүү эрежеге бай ийбейт: *Эл (Бей – бечаралар) партиясы, «Бишкек» акционердик – коммерциялык банкы, Кыргыз – түрк «Манас» университетти, «Көп балалуу үй-бүлө» фонду, «Кыргыз Руху» гезити.*

1.4. СССРдин тушундагы уюм. мекеме жана ишканалардын аталыштары хронизм катары ошол мезгилдеги эрежеге ылайык жазылат: *Советтер Союзу, Борбордук Комитет, СССР Жогорку Советинин Улуттар Союзу.*

31- §. МАМЛЕКЕТТЕРДИН АТАЛЫШТАРЫНЫН ЖАЗЫЛЫШЫ

1. Мамлекеттердин расмий аталыштары баш тамга менен башталып жазылат: *Кыргыз Республикасы, Орусия Федерациясы, Казакстан Республикасы.*

2. Мамлекеттердин расмий аталыштарынын курамындагы бөлүктөрдүн бардыгы баш тамга менен башталып жазылат: *Кытай Эл Республикасы, Корей Элдик Демократиялык Республикасы.*

3. Мамлекеттердин расмий аталыштарынын курамындагы кызматчы сөздөр кичине тамга менен башталып жазылат: *Улуу Британиянын жана Түндүк Ирландиянын Бириккен Королдугу.*

4. Мамлекеттердин расмий аталыштарынын кыргыз тилине которулуу мүмкүнчүлүгү болсо, ал орус тилиндеги калыбынын негизинде кыргыз тилине которулат: *Жаңы Зеландия (Новая Зеландия), Пил Сөөктүү Жээк (Бере Слоновой Кости).*

5. Мамлекеттердин чет тилдерден өздөштүрүлгөн аталыштары орус орфографиясынын негизинде жазылат: *Сьерра – Леоне Республикасы.*

6. Төмөнкү аталыштар тарыхый принциптин негизинде жазылат: *Сауд Аравия королдугу, Люксембург Улуу герцогдугу, Багам аралдары.*

7. Мамлекеттердин топторунун, бирикмелеринин, союздарынын аталыштарынын түрдүк аталышты билдирген бөлүгүнөн башкасы баш тамга менен башталып жазылат: *Борбор Азия өлкөлөрү, Көз карандысыз Мамлекеттердин шериктештиги, Батыш Европа мамлекеттери, Түндүк Атлантика Уюму келишими, Борбордук Африка Мамлекеттеринин союзу.*

8. Мамлекеттердин аттарынын бейрасмий аталыштары баш тамга менен башталып жазылат: *Кыргызстан (Кыргыз Республикасы), Кытай (Кытай Эл Республикасы).*

9. Мамлекеттердин бейрасмий аталыштарынын курамындагы түрдүк аталышты билдирген бөлүк кичине тамга менен башталып жазылат: *Бириккен королдук (Улуу Британиянын жана Түндүк Ирландиянын Бириккен Королдугу), Кошмо штаттар (АКШ жэе Мексика Кошмо Штаттары).*

10. Мамлекеттердин региондорунун аталыштарынын бардык бөлүктөрү баш тамга менен айрым - айрым жазылат: *Түштүк Кыргызстан, Оң Жээк Украина, Ички Монголия.*

11. Мамлекеттердин образдуу (символдук) аталыштарынын биринчи бөлүгү гана баш тамга менен башталып жазылат: *Демократия аралчасы (Кыргызстан), Күн чыгыш өлкөсү (Япония), Клен жалбырактарынын өлкөсү (Канада).*

Мындай аталыштар публицистикалык жана сүйлөшүү стилдеринде гана колдонулат.

12. Мамлекеттердин администрациялык – территориялык бирдиктеринин аталыштарынын негизги бөлүктөрү баш тамгалар, бөлүнүүнүн түрдүк аталышын билдирген бөлүгү кичине тамгалар менен башталып жазылат: *Талас областы, Суссекс графтыгы, Жогорку Пиреней департаменти.*

(Бул жөнүндө колдонмонун «Администрациялык – территориялык бөлүнүштөрдүн аталыштары» параграфынан толук маалымат алууга болот).

13. Мамлекеттердин атталыштары төмөнкүдөй тартипте кыскартылат:

13.1. Мамлекеттердин расмий аталыштары жөнөкөй түзүлүштө болсо, кыскартылбайт: *Аомынь, Наури, Мальта.*

13.2. Мамлекеттердин расмий аталыштары татаал түзүлүштө болсо, бөлүктөрүнүн башкы тамгаларынан кыскартылат: *АР (Аргентина Республикасы).*

13.3. Мамлекеттердин бейрасмий аталыштары атайын адабияттарда биринчи мууну толук жана экинчи муундун биринчи тамгасы алып кыскартылат: *Кыт. (Кытай).*

14. Мамлекеттердин расмий жана бейрасмий хронизм аттары ад даланылган учурдагы орфографиялык эреже боюнча жазылат: *Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасы* (расмий ат). *Советтик Кыргызстан* (бейрасмий ат).

32 - §. АДМИНИСТРАЦИЯЛЫК – ТЕРРИТОРИЯЛЫК БӨЛҮНҮШТӨРДҮН АТАЛЫШТАРЫ

1. Кыргыз Республикасынын курамындагы субъектилердин аттары баш тамга менен башталып жазылат: *Баткен областы, Жалалабат областы, Нарын областы, Ош областы, Талас областы, Чүй областы, Ысыккөл областы; Бишкек шаары, Ош шаары.*

2. Республиканын курамындагы райондордун аттары баш тамга менен башталып жазылат: *Өзгөн району.*

3. Айыл өкмөттөрүнүн жана кеңештеринин аттары баш тамга менен башталып жазылат: *Н. Исанов айыл кеңеши, Төрткөл айыл өкмөтү.*

4. Райондордун, айыл кеңештеринин, элдүү пункттардын аты адамдардын атына коюлса, атындагы сөзү энчилүү аттын курамында пайдаланылбайт: *Жайыл району, Кулатов айыл кеңеши, Кадыралы айылы.*

5. Орусия Федерациясынын курамындагы субъектилердин аттарынын бардык бөлүктөрү баш тамгалар менен башталып жазылат: *Алтай Республикасы, Саха Республикасы (Якутия).*

6. Орусия Федерациясынын администрациялык – территориялык бөлүнүшүнүн аттарынын курамында келген *край, область, автоном область, автоном округ, район* деген сөздөр кичине тамга менен башталып жазылат: *Алтай крайы, Самара областы, Еврей автоном областы, Коряк автоном округу, Октябрь району.*

7. Чет өлкөлөрдүн административдик-территориялык бөлүнүштөрүнүн аталыштары кичине тамга менен жазылат: *Техас штаты, Колумбия округу (АКШ), Шанхай провинциясы, Шыңжап автоном району, Кызыл суу областы (КЭР), Суссекс графтыгы (Англия), Баден – Вюртемберг жери (Германия), Щецин воеводдугу (Польша), Хоккайдо префектура-сы (Япония), Анжиян виласти, Корголдөө туманы (Өзбекстан).*

8. СССРдин мезгилиндеги администрациялык – территориялык бөлүштүрүүлөр хронизмдер катары ошол мезгилдеги орфографиялык жазылуу өзгөчөлүгүн сактайт: *Кыргыз ССРи, Тоолуу Бадахшан автоном областы, Каракалпак АССРи, Ош областынын Фрунзе району, Ана-Кызыл кыштагы.*

9. Хронизмдерди пайдаланууда анын азыркы аталышы көрсөтүлүшү талап кылынса, кашаа ачылып «азыркы» деген сөздөн кийин сызыкча коюлуп, тиешелүү энчилүү ат. же. тескерисинче, хронизмди көрсөтүү талап кылынса, «мурунку» деген сөздөн кийин сызыкча коюлуп, тиешелүү энчилүү ат жазылып, кашаа жабылат: ...*Фрунзе (азыркы – Бишкек) шаарында ...; ...Бишкек (мурунку – Фрунзе) шаарында...*

33 - §. АЯНТТАР, КӨЧӨЛӨР ЖАНА БАШКАЛАР

1. Микрорайондордун аталыштары төмөнкүдөй жазылат:

1.1. Цифра менен белгиленсе, номер белгиси коюлбай жазылат: *Бишкек шаарынын 8 – микрорайону;*

1.2. Микрорайонду атоо үчүн шарттуу (символдук) энчилүү ат колдонулса, ал тырмакчага алып жазылат: *«Анар» микрорайону.*

1.3. Микрорайонду атоо үчүн адамдын аты пайдаланылса, ал жана аны жандап келген сөз тырмакчага алып жазылат: *«Асанбай» микрорайону, «Курманжан датка» микрорайону.*

Эскертүү: Микрорайон сөзүнүн ордуна кичи район сөзүн пайдалануу да сунуш кылынат.

2. Аянттардын аталыштары баш тамгалар менен башталып жазылат: *Алатоо аянты, Кызыл аянт.*

3. Бульварлардын, проспектилердин, көчөлөрдүн, тар жана туюк көчөлөрдүн аттары баш тамга менен башталып, төмөнкүдөй жазылат:

3.1. Аталыш жөнөкөй түрдөгү жалпы ат болсо, баш тамга менен башталып жазылат: *Эркиндик бульвары, Тыгчык проспектиси, Достук көчөсү, Завод туюк көчөсү.*

3.2. Аталыш цифра менен берилсе, «көчөсү» сөзү кичине тамга менен жазылат: *38 – көчө.*

3.3. Сан атооч түрүндөгү аталыш сөз менен жазылса, биринчи тамгасы баш тамга менен белгиленет: *Отуз сегизинчи көчө.*

3.4. Аталыш адамдын фамилиясынан коюлса, аты кыскартылып, фамилиядан мурда жазылат: *К. Баялинов көчөсү.*

3.5. Аталыш жер-суунун атына коюлса, баш тамга менен башталып жазылат: *Москва көчөсү, Карасуу көчөсү.*

3.6. Аталыш адамдын атына коюлса жана фамилиядан же ысымдан кийин жандама түшүндүрмө мүчө кошо келсе, экинчи бөлүк кичине

тамга менен башталып, бөлүктөр айрым-айрым жазылат: *Курманжан датка көчөсү, Шабдан баатыр көчөсү.*

3.7. Аталыш адамдын атына коюлса жана фамилиядан же ысымдан мурда жандама түшүндүрмө мүчө кошо келсе, эки бөлүк тең баш тамгалар менен башталып, бөлүктөр айрым-айрым жазылат: *Манасчы Сагынбай көчөсү, Генерал И. Мошнев көчөсү.*

3.8. Аталыш шарттуу энчилүү ат кызматында келсе, баш тамгалар менен башталып, татаал формада болсо, бөлүктөр айрым-айрым жазылат: *Кырк чоро көчөсү, Күн шооласы көчөсү.*

4. Массалык эс алуу жайларынын аталыштары төмөнкүдөй жазылат:

4.1. Аталыш шарттуу энчилүү ат катары колдонулса, баш тамга менен башталып, тырмакчага алып жазылат: *«Достук» паркы.*

4.2. Аталыш адамдын атынан алынса, атындагы кошумча сөзү кошо пайдаланылат: *Токтогул атындагы эс алуу жана маданият паркы.*

4.3. Аталышта энчилүү жана шарттуу энчилүү аттар колдонулбаса, ал жалпы негизде жазылат: *спорт аянты, балдардын эс алуу жана оюн паркы.*

5. Орус тилинен өздөштүрүлгөн көчөлөрдүн, скверлердин ж.б.лардын аталыштары орус орфографиясынын негизинде (тарыхый принципте) жазылат: *Уолл – стрит, Флорида-авеню (бирок: Бишинчи авеню).*

34 - §. БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ ИЗИЛДӨӨ МЕКЕМЕЛЕРИ

1. Жогорку жана атайын орто окуу жайларынын аталыштарынын биринчи бөлүгү гана баш тамга менен, калгандары кичине тамгалар менен башталып жазылат:

- *Кыргыз улуттук университети;*
- *Кыргыз мамлекеттик медицина академиясы;*
- *Ош мамлекеттик университетинин медицина институту;*
- *Өзгөн медициналык окуу жайы.*
- *Ош айыл чарба техникуму.*

2. Жогорку жана атайын орто окуу жайларынын аталышында жалпыланган сөздөр болсо, алар дефис аркылуу жазылат:

- *Кыргыз-өзбек университети;*
- *Кыргыз тоо-металлургия институту.*

3. Жогорку жана атайын орто окуу жайларынын аталышында чечмеленген бөлүк кашаага алып жазылат:

- *Кыргыз – Орусия (славян) университети.*

4. Академиянын расмий аталышындагы энчилүү аттар жана андан кийинки бөлүк гана баш тамга менен башталып жазылат: *Кыргыз Республикасынын Билим берүү академиясы, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы.*

5. Билим берүү министрлигинин райондук, шаардык жана областтык структураларынын аталыштары жалпы негизде жазылат: *Акматали райондук билим берүү бөлүмү, Талас шаардык билим берүү бөлүмү, Ош областтык билим берүү башкармалыгы.*

6. Мектептердин аталыштары төмөнкүдөй жазылат:

6.1. Адамдын аты мектепке коюлса, атындагы деген сөз кошо жазылат: *Жоомарт атындагы орто мектеп.*

6.2. Жер-суунун аты мектепке коюлса, мектептин аты жалпы негизде жазылат: *Керметов орто мектеби.*

6.3. Мектепке энчиленген ат берилбесе, нумуру көрсөтүлүп жазылат: *№ 41 орто мектеп.*

7. Мектепке чейинки мекемелердин аталыштары төмөнкүдөй жазылат:

7.1. Балдар бакчасында символдук энчилүү ат берилсе, ал ат тырмакчага алынып, баш тамга менен башталып жазылат: *«Келчек» балдар бакчасы.*

7.2. Балдар бакчасынын энчиленген аты болбосо, анын нумуру көрсөтүлүп жазылат: *№ 29 балдар бакчасы.*

8. Атайын орто окуу жайларынын бөлүмдөрүнүн аталыштары кичине тамга менен башталып жазылат: *Ош айыл чарба техникумунун агрономия бөлүмү.*

9. Жогорку окуу жайларынын структураларынын аталыштары жалпы негизде жазылат: *Баткен мамлекеттик университетинин Кызылкыя гуманитардык педагогикалык институту, Кыргыз улуттук университетинин филология факультети.*

10. Илимдер академиясынын структураларынын аталыштары жалпы негизде жазылат: *Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын тил илими институтунун түркология сектору.*

11. Жогорку окуу жайларына коюлган адам ысымдары жана фамилиялары атындагы сөзү менен коштолот. *Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, Академик Х. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети.*

12. Жогорку жана атайын орто окуу жайларынын аттары жалпы эрежелердин негизинде кыскартылат: *БГУ (Бишкек гуманитардык университети), ОКТ (Ош курулуш техникуму), БатМУ (Баткен мамлекеттик университети).*

13. Жалпы билим берүүчү орто мектептердин атын кыскартууда «орто мектеп» деген гана сөз алынышы мүмкүн: *Эркиндик о.м. (Эркиндик орто мектеби), № 16 орто мект. (№ 16 орто мектеп).*

14. Жогорку жана атайын орто окуу жайларынын окуу процессинде колдонулган төмөнкү сөздөр жана сөз айкаштары кичине тамга менен башталып, татаал түзүлүштө келсе, анын бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *биринчи курс (1-курс), биринчи семестр (1-семестр), кышкы сессия, биринчи жарым жылдык, мамлекеттик экзамен (аттес-тация), ректор, окуу иштери боюнча проректор, декан, декандын орун басары, директор, окуу бөлүмүнүн башчысы, директордун орун басары, эге билим берүү бөлүмүнүн (башкармалыгынын) башчысы, 1-класс, 5-В класс, 1-А группасы, 04-КК группасы*

35 - §. МАССАЛЫК МААЛЫМАТ КАРАЖАТТАРЫ. ТЕЛЕВИДЕНИЕ. РАДИО. КИНОСТУДИЯ

1. Газеталардын, жумалыктардын, журналдардын, илимий жана илимий-методикалык басылмалардын аттары баш тамга менен башталып, тырмакчага алынып, татаал түздүштө келсе, бөлүктөрү жалпы негизде, айрым-айрым жазылат: *«Ош мамлекеттик университетинин кабарлары»*, *«Филология сериясы, «Кыргыз тили жана адабияты» журналы»*.

2. Газеталардын, жумалыктардын, журналдардын, илимий жана илимий-методикалык түрдүү басылмалардын аттары ошол басылманын аты катары келгенде, тырмакчага алып жазылбайт: *«Эркинтоо»* (гезит), *«Алатоо»* (журнал) ж.б.

3. Радиолордун жана телевидениелердин аттары символдук ат катары келбесе, аталыш баш тамга менен башталып, тырмакчага алынбай жазылат: *«Кыргыз улуттук телерадио корпорациясы»*.

4. Радиолордун жана телевидениелердин аттары символдук ат катары келбесе, андай энчилүү аттар кыскартылуу мүмкүчүлүгүнө ээ: *КУТРК* (кут-эр-ка) – *«Кыргыз улуттук телерадио корпорациясы»*.

5. Радиолордун жана телевидениелердин бөлүмдөрүнүн, студияларынын аталыштары символдук ат катары келсе, текст ичинде аталыш баш тамга менен башталып, жалпы негизде, тырмакчага алынып жазылат: *«Ош – 3000» телерадиокомпаниясы, «XXI кылымдын жааштары» радиосу»*.

6. Телевидение жана радионун программаларынын аттары текст ичинде баш тамга менен башталып, тырмакчага алып жазылат: *«Алатоо» маалымат программасы, «Замана» оюн-зоок маалымат программасы»*.

7. Кино - жана телестудиялардын аталыштары баш тамга менен башталып, тырмакчага алынып жазылат: *«Кыргызфильм» киностудиясы, «Кыргызтелефильм» студиясы, «Доор» киностудиясы»*.

8. Кино - жана телестудиялардын аталыштарын жандап келген кошумча аттар төмөнкүдөй жазылат:

8.1. Негизги аталыштан мурда атындагы сөз айкашы менен аяктаган бөлүк келет:

8.2. Негизги аталыштан кийин анын категориялык белгисин көрсөткөн мамлекеттик же улуттук деген сөздөрдүн бири келет:

Т. Океев атындагы «Кыргызфильм» улуттук киностудиясы».

9. Радио жана телевидениенин: алардын студияларынын жана программаларынын аттары расмий эмес аталса, кичине тамга менен башталып жазылат: *«Кыргыз радиосу, жааштар телевидениеси, кыргыз телевидениесинин оюн-зоок программалары»*.

10. Орус тилинде жарык көргөн массалык маалымат каражаттарынын аталыштары баш тамга менен, татаал аталышта келсе, жардамчы сөздөрү кичине тамга менен башталып жазылат жана аталыш тырмакчага алынат: *«Коммерсант» газетасы, «Новый мир» журналы, «Аргументы и факты» жумалыгы»*.

11. Чет тилдерден транслитерацияланган басма сөз органдарынын аталыштарынын биринчи сөзү жана энчилүү аттары баш тамгалар менен

башталып, аталыш тырмакчага алып жазылат: «*Рейнше пост*», «*Тайме*», «*Гардиан*», «*Коррьере ди Рома*», «*Неос Агонас*» газета – журналдары.

12. Чет тилдерден өздөштүрүлгөн телеграф агенттиктеринин аталыштарындагы агенттиги деген сөздөн башка бөлүгү баш тамга менен башталып жазылат: *Юнайтед Пресс Интернэшнл агенттиги*, *Юнион Франсез д'Энформасьон агенттиги*.

13. Кыргыз Республикасынын маалымат агенттигинин аталышы баш тамга менен башталып, тырмакчага алып жазылат: «*Кабар*» агенттиги.

14. Россия Федерациясынын маалымат агенттигинин аталышы орус тилинин сөз жасоо моделинин үлгүсүндө жазылат: *ИТАР – ТАСС (Информационное телеграфное агентство России – Телеграфное агентство суверенных стран)*.

36 - §. ТЕХНИКАЛЫК ЭНЧИЛҮҮ АТТАР

1. Техникалык энчилүү аттар үчүн символдук энчилүү аттар пайдаланылса, ал ат текст ичинде тырмакчага алып жазылат: «*Жигули*» *автомобили*, «*Сибирь*» *муздаткычы*, «*Кыргызстан*» *пресс – подборциги*, «*Электрон – 232*» *телевизору*.

2. Техникалык энчилүү аттар адамдардын атына коюлса, алар текст ичинде төмөнкүдөй кыскартылып жазылат:

2.1. Адамдын атына коюлса, энчилүү ат үчүн фамилиянын биринчи же биринчи жана экинчи тамгалары алынат:

К – 15 самолету (Камов), *Ту – 154 самолету* (Туполев), *МиГ – 29 самолету* (Микоян жана Григорьев);

2.2. Кыскартылган техникалык аталыш цифра менен коштолсо, ал дефис аркылуу аталыштан ажыратылып жазылат: *Бе – 30 самолету*.

2.3. Адамдын атынын жана атасынын атынын биринчи тамгаларынан кыскартылып, баш тамгалар менен жазылат: *ИС* танкасы (Иосиф Сталин)

3. Техникалык энчилүү аттар төмөнкүдөй жолдор менен кыскартылат:

3.1. Адамдын аты, атасынын аты жана фамилияларынын биринчи тамгаларынан кыскартылып, баш тамгалар менен жазылат: *ФЭД фотоаппараты* (Феликс Эдмундович Дзержинский);

3.2. Адамдын аты жана фамилияларынын биринчи тамгаларынан кыскартылып, баш тамгалар менен жазылат: *КВ* танкасы (Клим Ворошилов);

3.3. Адамдын фамилиясынын биринчи тамгасынан кыскартылып баш тамга менен жазылат: *К – 15 самолету* (Камов);

3.4. Адамдын фамилиясынын биринчи жана экинчи тамгаларынан кыскартылып, биринчи тамга баш тамга менен, экинчиси кичине тамга менен // экөө тең баш тамгалар менен жазылышы мүмкүн: *Ил – 76* (ИЛ – 76) *самолету* (Ильюшин);

3.5. Жер - суунун атына коюлган техникалык энчилүү аттар биринчи тамгасынан кыскартылып, баш тамгалар менен жазылат: *Н60* *электровозу* (Новочеркасск);

3.6. Өзү жасалган заводдун аталышынын бөлүктөрүнүн биринчи тамгаларынан кыскартылып, кыскартуу баш тамга менен башталып жазылат: *ВАЗ – 2103 (Волжск автомобиль заводу)*;

3.7. Өзү жасалган заводдун аталышынын биринчи бөлүгүнүн биринчи муунунан жана кийинки бөлүктөрүнүн биринчи тамгаларынан кыскартылып, муунунан кыскартылган бөлүк жалпы негизде, кийинки бөлүктөр баш тамгалар менен жазылат: *БелАЗ – 548А (Белорус автомобиль заводу)*.

3.8. Техниканын аталышынын бөлүктөрүнүн биринчи тамгаларынан кыскартылып, баш тамгалар менен жазылат: *БД – 10 (борона дисковая)*.

Эскертүү: Жогорудагы техникалык энчилүү аттар текст ичинде да, маркировкалоодо да тырмакчага алынбай жазылат.

4. Космосту изилдөөгө арналган ар кандай аппараттын аталышы текст ичинде баш тамга менен башталып, тырмакчага алып жазылат: *«Восток – 1» космос кемеси, «Луна – 3» планеталар аралык станциясы, «Молния – 1» байланыш спутниги, «Аполлон – 9» космос кемеси.*

5. Аскердик ракеталардын түрлөрү жана типтери кичине тамга менен, чектөөчү деңгээл белгиси коюлуп, тырмакчага алып жазылат: *«эсер – аба» ракетасы (чектелиши : жерде атылып, абадагы предмет атып түшүрүлөт), «аба – аба» ракетасы, «матадор» тибиндеги ракета.*

6. Учуучу аппараттардын бейрасмий (карапайым тилде) аталышы кичине тамга менен башталып, тырмакчага алып жазылат: *«кукурузник» (Ан – 2 самолету), «мигарь» (МиГ – 15 самолету).*

Мындай техникалык аталыштар маркировкалоодо пайдаланылбайт.

7. Чет өлкөлүк техникалык энчилүү аттардын расмий аталыштары баш тамга менен башталып, тырмакчага алып жазылат: *«Мессершмитт – 109», «Боинг – 707» самолеттору, «Мерседес – Бенц – 600» автомобили.*

8. Чет өлкөлүк техникалык энчилүү аттардын бейрасмий аталыштары кичине тамга менен башталып, цифралык көрсөткүчсүз, тырмакчага алып жазылат: *«хейнкель», «мираж» самолеттору, «мерс», «виллис», «кадиллак», «студебеккер» автомобилдери.*

Эскертүү: Жогорудагы техникалык энчилүү аттар маркировкалоодо тырмакчага алынбай жазылат.

9. Техникалык энчилүү аттардын бейрасмий аталыштары маркировкалоодо пайдаланылбайт.

37 - §. СИМВОЛДУК (ШАРТТУУ) ЭНЧИЛҮҮ АТТАР

Символдук (шарттуу) энчилүү аттар, негизинен, публицистикалык стилде кеңири колдонулат. Мындай сөздөр урматтоо, бөлүп көрсөтүү маанилерин өзүнө камтыйт жана текст ичинде бардык бөлүктөрү (ар түрдүү формада келгендери да) баш тамга менен башталып жазылат. Алар төмөнкү учурлар:

1. *Кудай* деген сөздүн ордуна колдонулган *Ал* сөзү;
2. *Белгисиз Жоокердин Мүрзөсү* аталышы;

3. Жогорку шыктануу менен айтылган *Мекен, Ата журт, Ата мекен, Туулган эер, Родина* сөздөрү;

4. Ачык урматтоо маанисинде колдонулган *Сен* жана *Сиз* сөздөрү;

5. Таза публицистикалык маанайды туюнтуу максатында керектелген *Бакыт, Достук, Эмгек, Тынчтык, Биримдик, Май (айы)* сөздөрү;

6. Эпиграфтардагы *Ана, Ата, Устат* сөздөрү.

7. Символдук шарттуу энчилүү аттарда айтылып жаткан ойдун кайсы учуруна басым жасаганын билдирүү үчүн акындар. жазуучулар жана журналисттер өз чыгармаларында да пайдаланышат:

Өзүмдү мен кичинекей Сен сезип,

Сени даңктап ырдай берем мен эми... (Жолон).

8. Символдук энчилүү аттар жалаң баш тамгалар менен жазылышы да мүмкүн: *ДОСТУК*.

9. Автордук келишим түзүүдө тараптардын атынын жана фамилиясынын ордуна *Автор*. басылманы чыгаруучу тараптын аталышынын ордуна *Басма* сөздөрү символдук ат катары колдонулат жана алар баш тамгалар менен башталып жазылат.

10. Текстте *Элчи, Президент, Премьер – министр, Улуу урматтуу, Бийик даражалуу* деген сыяктуу сөздөр расмий мамилени урматтоо менен кошо туюнтууда баш тамга менен башталып жазылат.

11. Кызмат каттарында *Сиз* сөзү жана анын грамматикалык формалары баш тамгалар менен башталып жазылат: ...*Сизге билдиребиз.*

38 - §. БИЙЛИК БУТАКТАРЫ ЖАНА АЛАРДЫН ТҮЗҮМДӨРҮ

1. Жогорку бийлик органдарынын аталыштарынын бардык бөлүктөрү баш тамга менен башталып жазылат:

- *Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясы,*
- *Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши,*
- *Кыргыз Республикасынын Өкмөтү,*
- *Кыргыз Республикасынын Премьер – министринин Аппараты.*

2. Жогорудагы бийлик бутактарына тике баш ийген ар кандай түзүмдөрдүн аталыштарынын курамындагы «*сот*», «*конституциялык*» «*жогорку*», «*аскер*», «*башкы (генералдык)*», «*эл*» жана *мыйзам*» деген сөздөр баш тамга менен. андан кийинки бөлүктөрү кичине тамга менен башталып жазылат:

- *Кыргыз Республикасынын Жогорку соту,*
- *Кыргыз Республикасынын Конституциялык соту,*
- *Кыргыз Республикасынын Сот департаменти,*
- *Кыргыз Республикасынын Аскер соту,*
- *Кыргыз Республикасынын Башкы прокуратурасы,*
- *Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Эл өкүлдөр жыйыны,*

3. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин палаталарынын аталыштарынын биринчи компоненти баш тамга менен башталып жазылат: *Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Эл өкүлдөр Жыйыны, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйыны.*

4. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин палаталарынын комитеттеринин жана бөлүмдөрүнүн аталыштары кичине тамга менен башталып жазылат:

- *Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйынынын илим, техника, маалыматташтыруу жана интеллектуалдык менчик боюнча комитети.*

- *Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйынынын аппараттын жалпы бөлүмү.*

5. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн курамына кирген министрликтердин, мамлекеттик агенттиктердин, инспекциялардын, комиссиялардын, фонддордун, комитеттердин, көзөмөлдөрдүн жана башкармалыктардын аталыштарынын бөлүктөрүнүн биринчиси баш. кийинкилери кичине тамгалар менен башталып жазылат:

- *Кыргыз Республикасынын Билим берүү министрлиги;*

- *Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Геология жана минералдык ресурстар боюнча мамлекеттик агенттик;*

- *Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Архитектура жана курулуш боюнча инспекция;*

- *Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Атаандаштыкты коргоо жана өнүктүрүү боюнча улуттук комиссия;*

- *Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик мүлк фонду;*

- *Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитети;*

6. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн курамына кирген министрликтердин, мамлекеттик агенттиктердин, инспекциялардын, комиссиялардын, фонддордун, комитеттердин жана көзөмөлдөрдүн түзүмүнө кирген структуралардын аталыштары кичине тамга менен башталып жазылат:

- *Кыргыз Республикасынын Саламаттык сактоо министрлигинин алдындагы медициналык милдеттүү камсыздандыруу фонду;*

- *Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Баңги заттарга көзөмөлдүк кылуу боюнча мамлекеттик комиссиянын баңги заттарды мыйзамсыз жүгүртүү департаменти.*

7. Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясынын курамына кирген түзүмдөрдүн аталыштары кичине тамга менен башталып жазылат:

- *Кыргыз Республикасынын коопсуздук кеңеши;*

- *Кыргыз Республикасынын коопсуздук кеңешинин секретариаты;*

- *Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясынын тышкы саясат бөлүмү;*

- *Кыргыз Республикасынын Президентинин иш башкармасы.*

8. Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясынын курамына кирген түзүмдөрдүн секторлорунун жана бөлүмдөрүнүн аталыштары кичине тамга менен башталып жазылат:

- *Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясынын юридикалык бөлүмүнүн кодификация жана нормативдик актыларды системага салуу сектору;*

- *Кыргыз Республикасынын Президентинин иш башкармалыгынын өндүрүштүк бөлүмү.*

9. Кыргыз Республикасынын Премьер-министринин Аппаратынын курамына кирген түзүмдөрдүн аталыштары кичине тамга менен башталып жазылат:

- *Кыргыз Республикасынын Премьер – министринин Аппаратынын мамлекеттик кызмат бөлүмү;*
- *Кыргыз Республикасынын Премьер – министринин Аппаратынын социалдык – маданий өнүктүрүү башкармасы;*
- *Кыргыз Республикасынын Премьер – министринин Аппаратынын протокол кызматы;*
- *Кыргыз Республикасынын Премьер – министринин Аппаратынын корпорациялык башкаруу борбору.*

10. Кыргыз Республикасынын Премьер-министринин Аппаратынын курамына кирген түзүмдөрдүн секторлорунун бөлүмдөрүнүн жана кызматтарынын аталыштары кичине тамга менен башталып жазылат:

- *Кыргыз Республикасынын Премьер – министринин Аппаратынын финансы бөлүмүнүн финансы жана кредит саясаты сектору;*
- *Кыргыз Республикасынын Премьер – министринин Аппаратынын социалдык-маданий өнүктүрүү башкармасынын региондук маселелер бөлүмү;*
- *Кыргыз Республикасынын Премьер-министринин Аппаратынын маалымат бөлүмүнүн басма сөз кызматы.*

11. Өкмөттүн курамына кирбеген мамлекеттик мекемелердин борбордук органдардын аталыштарынын энчилүү аттардан башка бөлүктөрү кичине тамгалар менен башталып жазылат:

- *Кыргыз Республикасынын шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясы;*
- *Кыргыз Республикасынын эсептөө палатасы;*
- *Кыргыз Республикасынын улуттук банкы;*
- *Кыргыз керек-жарак коомдор союзу;*
- *Кыргыз Республикасынын улуттук илимдер академиясы;*
- *Кыргыз Республикасынын улуттук гвардиясы ж.б.*

12. Областтык деңгээлдеги башкаруу органдарынын аталыштары жалпы негизде жазылат: *Ош областтык мамлекеттик администрациясы.*

13. Областтык мамлекеттик администрациянын курамындагы же ага тике баш ийген бийлик бутактарынын аталыштары жалпы негизде жазылат: *Ысыккөл областтык мамлекеттик администрациясынын социалдык бөлүмү, Жалалабат областтык финансы башкармалыгы.*

14. Бишкек жана Ош шаарларынын башкаруу бийлигинин аталыштары төмөнкүдөй жазылат: *Бишкек шаарынын мэриясы, Ош шаарынын мэриясы.*

15. Мэриялардын курамындагы жана ага тике баш ийген структуралардын аталыштары жалпы негизде жазылат: *Бишкек шаарынын мэриясынын капиталдык курулуш, транспорт жана байланыш бөлүмү, Ош шаарынын мэриясынын билим берүү бөлүмү.*

16. Райондук башкаруу органдарынын аталыштары жалпы негизде жазылат: *Карабуура райондук мамлекеттик администрациясы.*

17. Райондук мамлекеттик администрациянын курамындагы жана ага тике баш ийген бийлик структураларынын аталыштары жалпы негизде жазылат: *Тоң районунун социалдык камсыздоо бөлүмү.*

18. Айыл (поселок, шаар) бийликтеринин аталыштарынын курамындагы энчилүү аттар баш тамга менен башталып, калган бөлүктөрү жалпы негизде жазылат: *Төрткөл айыл кеңеши, Найман поселоктук кеңеши.*

19. Орусия Федерациясынын мамлекеттик, өкмөттүк жана жергиликтүү бийлик бутактарынын аталыштары орус орфографиясынын негизинде жазылат жана алар кыргыз өкмөтүнүн бийлик бутактарынын жана алардын түзүмдөрүнүн аталыштарынын жазылышына дээрлик окшош: *РФтин Мамлекеттик думасы, РФтин Президентинин Администрациясы* ж.б.

20. Чет өлкөлүк шайлануучу жогорку органдардын аталыштары кичине тамга менен башталып жазылат: *парламент, жогорку палата, төмөнкү палата, лорддор палатасы, рейхстаг, сейм, риксдаг, кнессет, конгресс, мажлис, олий мажлис, улуу хурал, сенат.*

21. Орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн чет өлкөлүк жана эл аралык уюмдардын аталыштарынын биринчи бөлүгү баш тамга менен башталып, татаал түзүлүштө келсе, бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *БУУнун генералдык ассамблеясы, Бүткүл дүйнөлүк соода уюму.*

39-§. КЫЗМАТ ОРУНДАРЫ

1. Мамлекеттик эң жогорку кызмат орунунун аталышынын бардык бөлүктөрү баш тамгалар менен башталып жазылат: *Кыргыз Республикасынын Президенти.*

Эскертүү: Белгилүү бир президент жөнүндө сөз болгондо, текстте колдонулган президент сөзү баш тамга менен жазылат: Өткөн жумада Президент Нарында болду.

2. Жогорку Кеңештин жыйындарынын. Конституциялык жана Жогорку соттун төрагаларынын. Өкмөттүн жана Генералдык прокуратуранын башчыларынын кызмат орундарынын расмий аталыштары баш тамга менен башталып, татаал аталышта келсе, кийинки бөлүктөрү жалпы негизде жазылат: *Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйынынын Төрагасы, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Эл өкүлдөр жыйынынын Төрагасы, Кыргыз Республикасынын Конституциялык сотунун Төрайымы, Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун Төрагасы, Кыргыз Өкмөтүнүн Премьер-министри, Кыргыз Республикасынын Генералдык прокурору.*

3. Мамлекеттик кызмат орундардын аталышындагы биринчи орун басары, орун басары, кеңешчиси, жардамчысы, басма сөз кызматынын жетекчиси, мамлекеттик катчысы, жетекчиси, референти, ыйгарым укуктуу өкүлү, эксперти, консультант – эксперти, орун басар – сектор башчысы, инспектору, референт – жооптуу катчысы, биринчи вице – премьер министри, вице – премьер министри, башчысы, орун басары – бөлүм башчысы, улук консультанты, орун басары – секретариаттын начальниги, эксперттик тобунун жетекчиси, орун басары – аскер прокурору, аудитор,

башкы инспектору, деректири, министри, биринчи орун басары – штабдын зардалы, орун басары – тыл зардалы, башкы деректири, аппарат жетекчиси, концердин президенти, концердин вице – президентти, төрагасы – президентти, иш башкаруучу деректири, аткаруучу деректири, кол башчысы, аппарат жетекчиси, академиясынын президенти, президент – ректору, ректору, окуу иштери боюнча проректору, провосту, башкы редактору, айыл өкмөтүнүн башчысы, акими, администрациянын башчысы- губернатор, мэр деген сыяктуу сөздөр негизги аталышка ушул жазылышы боюнча кошулуп (улантылып) жазылат: *Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясынын уюштуруу иштери жана башкаруу саясаты бөлүмүнүн уюштуруу иштери секторунун консультант – эксперти, Бишкек шаарынын биринчи вице – мэри.*

4. Чет өлкөлөрдүн мамлекет жана өкмөт башчыларынын кызмат орундарынын расмий аталыштары да Кыргыз Республикасын мамлекеттик жана өкмөттүк кызмат орундарынын аталыштарындай жазылат: *Орусия Федерациясынын Президентти, Орусия Федерациясынын Өкмөтүнүн Төрагасы, Германия Федеративдүү Республикасынын Канцлери, Кытай Эл Республикасынын Премьер – министри.*

5. Мамлекеттердин элчилеринин кызмат орундарынын расмий аталыштарындагы кызматчы сөздөрдөн башка сөздөр баш тамгалар менен башталып жазылат: *Индия Республикасынын Кыргыз Республикасындагы Толук жана Бйгарым Укуктуу элчиси.*

6. Текстте элчи, атташе, генералдык катчы, император, капыша, хап, шейх деген сыяктуу сөздөр кичине тамга менен башталып жазылат: *Япониянын императору, капыша Елизавета II.*

40 - §. КАЛЕНДАРДЫК АТАЛЫШТАР

1. Доор эсебин ажыраткан биздин заманга чейинки (б.з.ч.) жана биздин заманда (б.з.) сөздөрү кичине тамга менен башталып жазылат.

2. Календарлардын аталыштары кичине тамга менен башталып жазылат: *григорий календары, хижра, юлий календары, ай календары.*

3. Ай календарында колдонулган жылдардын аттары кичине тамга менен башталып жазылат: *чычкан, уй, барс (жолборс), коён, улуу (балык), жылан, жылкы, кой, мечин (маймыл), тоок, ит, доңуз (кара кийик).*

4. Ай календарында колдонулган айлардын аталыштары кичине тамга менен башталып, татаал түзүлүштө келсе, бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *жалган куран, чын куран, бугу, кулжа, теке, баш оона, аяк оона, тогуздун айы, жетишин айы, бештин айы, үчтүн айы, бирдин айы.*

5. Ай календарында пайдаланылган астрологиялык аталыштар кичине тамга менен башталып, татаал түзүлүштө келсе, бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *кой, букачар, эгиздер, жаян, арстан, селки, тараза, чаян, жаачы, текечер, суу пери, балыктар.*

6. Жуманын күндөрүнүн аттары кичине тамга менен башталып жазылат: *жекшемби, дүйшөмбү, шейшемби, шаршемби, бейшемби, жума, ишемби.*

7. Биздин замандын миң жылдыктарынын аталыштары кичине тамга менен башталып, бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *биринчи миң жылдык, экинчи миң жылдык, үчүнчү миң жылдык.*

8. Кылымдардын аталыштары иреттик сан атооч менен коштолуп айтылат жана жазууда рим цифрасы колдонулат: *XXI кылым.*

9. Узак мезгилге созулган тарыхый доорлорду атоо үчүн бир канча кылым бириктирилип, бир ат менен аталса, аталыш баш тамга менен башталып, бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *Орто кылымдар, Кайра жаралуу доору.*

10. Жылдын мезгилдеринин аталыштары кичине тамга менен башталып жазылат: *жаз, жай, күз, кыш.*

11. Григорий календарында колдонулган айлардын аталыштары кичине тамга менен башталып, орус орфографиясынын негизинде жазылат: *январь, февраль, март* (бирок: *8-Март*), *апрель, май*, (бирок: *1-Май*), *июнь, июль, август* (бирок: *31-Август*), *сентябрь, октябрь, ноябрь* (бирок: *7-Ноябрь*), *декабрь.*

41 - §. ЭЛ АРАЛЫК, УЛУТТУК, КЕСИПТИК МАЙРАМДАР ЖАНА САЛТАНАТТАР

1. Цифра менен башталган төмөнкү айлардын (майрамдардын) аттары бай тамга менен башталып жазылат: *8-Март, 1-Май, 31-Август* жана *7-Ноябрь.*

2. Эл аралык жана улуттук майрамдардын аталыштары баш тамгалар менен башталып, бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *Аялдардын эл аралык күнү, Эмгекчилердин эл аралык тилектештигинин күнү, Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүк күнү.*

3. Кесиптик майрамдардын аталыштарынын биринчи бөлүгү баш тамга менен башталып, бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *Темир жолчулардын күнү* (бирок: *Республикабыздын темир жолчуларынын күнү....*)

4. Туруктуу (дайыма) өткөрүлүүчү массалык иш чаралардын аталыштары кичине тамга менен башталып, татаал түзүлүштө келсе, бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *ишембилик, донорлор күнү, ачык эшиктер күнү.*

5. Григорий календарында майрам катары белгиленген жаңы жыл сөзүнүн биринчи бөлүгү баш тамга менен башталып, бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *Жаңы жыл.*

6. Ай календарында майрам катары белгиленген нооруз сөзү баш тамга менен башталып жазылат: *Нооруз.*

Эскертүү: Диний салтанаттардын аталыштарынын жазылышынын 25 - §тан караңыз

42 - §. АКЧА БИРДИКТЕРИНИН АТАЛЫШТАРЫ

1. Акча бирдиктеринин аталыштары кичине тамга менен башталып жазылат: *сом, доллар, евро.*

2. Акча бирдиктеринин аталыштары кыргыз тилине которулбайт: *рубль, тенге.*

3. Орус тилинен өздөштүрүлгөн акча бирдиктеринин аталыштары орус орфографиясынын негизинде (традициялык принцип боюнча) жазылат: *юань, иен*.

4. Акча бирдиктеринин коддору латын алфавитиндеги баш тамгалар менен жазылат: *KZT* (Казакстан тенгеси), *USD* (АКШнын доллары).

43 - §. ОРДЕНДЕР, МЕДАЛДАР, АРТЫКЧЫЛЫК БЕЛГИЛЕРИ. АРДАКТУУ НААМДАР

1. Кыргызстандын эң жогорку сыйлыгынын аталышы баш тамгалар менен башталып, бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *Кыргыз Эл Баатыры*.

2. Кыргызстандын ордендеринин аталыштары баш тамгалар менен башталып, ордени сөзү менен коштолуп жазылат: *Манас ордени*.

3. Кыргызстандын ордендеринин даражаларын туюнткан бөлүктүн сан атооч бөлүкчөсү рим цифрасы менен белгиленип, аны коштогон сөз кичине тамга менен башталып, андан кийин ордендин аталышы жазылат: *I даражадагы Манас ордени*.

4. Кыргызстандын ордендеринин аталышы татаал түзүлүштө келсе, биринчи бөлүгү баш тамга менен башталып, бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *Баатыр эне ордени*.

5. Кыргызстандын медалдарынын аталыштары баш тамга менен башталып, медалы сөзү менен коштолуп жазылат: *Даңк медалы*.

6. Медалдардын аталышы татаал түзүлүштө келсе, биринчи бөлүгү баш тамга менен башталып, бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *Эне даңкы медалы*.

7. Ардактуу наамдардын расмий аталыштарынын курамындагы энчилүү аттар баш тамга менен башталып, калган бөлүктөрү жалпы негизде айрым-айрым жазылат:

- *Кыргыз Республикасынын эл акыны;*
- *Кыргыз Республикасынын эл жазуучусу;*
- *Кыргыз Республикасынын эл сүрөтчүсү;*
- *Кыргыз Республикасынын эл артисти;*
- *Кыргыз Республикасынын эл мугалими.*

8. Эл чарбасынын тармактары боюнча берилген ардактуу наамдардын расмий аталыштарынын курамындагы энчилүү аттар баш тамга менен башталып, калган бөлүктөрү жалпы негизде айрым-айрым жазылат: *Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер, Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер*.

9. Эл чарбасынын тармактары боюнча айырмалоо үчүн берилген наамдар кичине тамга менен жазылат: *саламаттык сактоонун отличниги*.

10. Мамлекеттин сыйлыктардын расмий аталыштарындагы энчилүү аттар же анын биринчи сөзү баш тамга менен, калган бөлүктөрү кичине тамга менен башталып, айрым-айрым жазылат: *Кыргыз Республикасынын Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыгы, Кыргыз Республикасынын илим жана техника жаатындагы мамлекеттик сыйлыгы*.

11. СССРдин ордендери, медалдары жана артыкчылык белгилеринин аталыштары орус орфографиясынын негизинде жазылат: *«Алтын Жылдыз»*

медалы, Ленин ордени, «Ардак белгиси» ордени, 2 – даражадагы Суворов ордени, «Баатыр – эне» медалы; «Киевди бошоткондугу үчүн» медалы.

12. СССРдин убагындагы ыйгарылган аскердик жана жарандык наамдар орус орфографиясынын негизинде жазылат: *Советтер Союзунун Баатыры, Социалисттик Эмгектин Баатыры, Советтер Союзунун Адмиралы, СССРдин эл артисти.*

13. Орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн сыйлыктардын аталыштары баш тамга менен башталып жазылат: *Нобель сыйлыгы, Пушкин атындагы сыйлык.*

14. Уюм, мекеме же ишкана орден менен сыйланса, орден сөзү ордендүү болуп жазылып, ордендин жалпы аталышы мамлекеттик же улуттук сөздөрүнөн кийин, ал сөздөр аталышта жок болсо, энчилүү аттын башында келет: Ленин ордендүү *Ош областы; А. Малдыбаев атындагы Кыргыз улуттук Ленин ордендүү академиялык опера жана балет театры.*

44 - §. АСКЕРИЙ ТҮЗҮМДӨРДҮН АТАЛЫШТАРЫ. АСКЕРДИК ОПЕРАЦИЯЛАР

1. Кыргыз Республикасынын аскерий күчтөрүнүн түрлөрүнүн аталыштары баш тамга менен башталып, бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *Кыргыз Республикасынын Куралдуу күчтөрү, Кыргыз Республикасынын чек ара кызматы аскери, Кыргыз Республикасынын улуттук гвардиясы.*

2. Кыргыз Республикасынын аскерий топторунун аталыштары кичине тамга менен башталып, бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *аскерлердин түштүк тобу.*

3. Улуу Ата Мекендик согушта аракетте болгон фронттордун аталыштары баш тамга менен башталып жазылат: *Түштүк фронт, Талаа фронту.*

4. Фронттордун аталыштары сандык индекс менен башталса, преттик сан атоочтон кийинки сөз баш тамга менен башталып жазылат: *1 – Белорус фронту, 2 – Украина фронту.*

5. Согуштук багыттардын аталыштары баш тамга менен башталып жазылат: *Калинин багыты, Смоленск багыты.*

6. СССРдин тушундагы аскердик округдардын аталыштары баш тамга менен башталып жазылат: *Түркстан аскер округу, Түндүк Кавказ аскер округу.*

7. Согуштук ири салгылашуулардын жана операциялардын аталыштары баш тамга менен башталып жазылат: *Курск салгылашуусу, Москва жанындагы салгылашуу.*

8. Улуу Ата Мекендик согушка байланыштуу айрым сөздөр төмөнкүдөй жазылат: *Кызыл Армия, Советтик Армия, Каршылык көрсөтүү кыймылы, Өмүр жолу (Ладога көлүндөгү кышкы жол), Германиянын «Түштүк» тобу армиясы, Башкы Командачы.*

9. Советтик Армияга, Аскер Деңиз күчтөрүнө жана Аскер Аба күчтөрүнө байланыштуу хронизмдер ошол кездеги орфографиялык эрежелердин негизинде жазылат.

10. Аскердик окуулардын (машыгуулардын) шарттуу аталыштары баш тамга менен башталып, машыгуу өткөрүлгөн жыл андан дефис аркылуу ажратылып, аталыш толугу менен тырмакчага алып жазылат: «Чек-2004» аскердик машыгуусу.

11. Аскерий, ички иштер жана чек ара аскерлеринин курамдарынын аталыштары кичине тамга менен башталып, татаал түзүлүштө келсе, бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *бөлүм (отделение), взвод, рота, батальон, полк, аскерлердин түндүк тобу, аскерлердин түштүк тобу.*

12. Аскердик жана ички иштер аскерлеринин батальондорунун, бригадаларынын аталыштары цифра менен белгиленет жана анын бөлүмдөрү тамгалык литер менен ажыратылат: *0777 – аскер бөлүгү, Б ротасы.*

13. Аскердик бөлүктөргө адамдын аты коюлса, «атындагы» сөзү аркылуу жазылат: *Тайлак баатыр атындагы 2020 – чегара аскер бөлүгү.*

45 - §. КҮЧ ЖАНА МАМЛЕКЕТТИК БАШКАРУУ ОРГАНДАРЫНЫН КЫЗМАТКЕРЛЕРИНИН ЧЕНДЕРИ

1. Кыргыз Республикасында аскердик чендер төмөнкүдөй аталат жана жазылат: *катардагы жоокер, ефрейтор, кенже сержант, сержант, улук сержант, старшина; прапорщик; кенже лейтенант, лейтенант, улук лейтенант, капитан; майор, подполковник, полковник; генерал – майор, генерал – лейтенант, генерал – полковник, армиянын генералы.*

2. Кыргыз Республикасынын ички иштер жана коопсуздук кызматында ыйгарылуучу чендер аскердик чендер менен барабар келет, бирок чендердин аталышынан мурда *ички иштер кызматынын* же

коопсуздук кызматынын деген түшүндүрмө сөз айкаштарынын бири колдонулуп, кызматтын түрүн дифференциялайт: *ички иштер кызматынын полковниги, коопсуздук кызматынын генерал – майору.*

3. Аскер – деңиз флотунда аскердик чендер төмөнкүдөй аталат жана жазылат: *катардагы матрос, улук матрос (ефрейтор), 2-статьядагы старшина (кенже сержант), 1 – статьядагы старшина (сержант), башкы старшина (улук сержант), кораблдик башкы старшина (старшина); мичман; кенже лейтенант, лейтенант, улук лейтенант, капитан – лейтенант (капитан); 3-рангдагы капитан (майор), 2-рангдагы капитан (подполковник), 1-рангдагы капитан (полковник); контр – адмирал (генерал – майор), вице – адмирал (генерал – лейтенант), адмирал (генерал – полковник), флот адмиралы (армиянын генералы).*

Эскертүү: Жогорудагы аскер – деңиз флотунда ыйгарылуучу чендер Россия Федерациясына тиешелүү.

4. Кыргыз Республикасынын юстициялык класстык чендери төмөнкүдөй аталат жана жазылат: *кенже юрист, 3-класстагы юрист (лейтенант), 2-класстагы юрист (улук лейтенант), 1-класстагы юрист (капитан); юстициянын 3-класстагы кеңешчиси (майор), юстициянын 2-класстагы кеңешчиси (подполковник), юстициянын 1-класстагы кеңешчиси (полковник); юстициянын 3-класстагы улук кеңешчиси (генерал – майор), юстициянын 2-класстагы мамлекеттик кеңешчиси (генерал – лейтенант), юстициянын 1 – класстагы мамлекеттик кеңешчиси (генерал – полковник).*

5. Кыргыз Республикасындагы сот органдарынын судьяларынын квалификациялык классынын аталышы кичине тамга менен башталып, бөлүктөрү айрым – айрым жазылат:

- *биринчи квалификациялык класстагы судья;*
- *экинчи квалификациялык класстагы судья;*
- *үчүнчү квалификациялык класстагы судья;*
- *төртүнчү квалификациялык класстагы судья;*
- *бешинчи квалификациялык класстагы судья.*

6. Мамлекеттик кызматчылардын класстык чендери кинине тамга менен башталып, бөлүктөрү айрым – айрым жазылат жана иреттик сан атооч араб цифрасынан кийин дефис коюу менен туюнтулат:

- *мамлекеттик кызматтын кенже инспектору;*
- *мамлекеттик кызматтын 3 – класстагы инспектору;*
- *мамлекеттик кызматтын 2 – класстагы инспектору;*
- *мамлекеттик кызматтын 1 – класстагы инспектору;*
- *мамлекеттик кызматтын 3 – класстагы кеңешчиси;*
- *мамлекеттик кызматтын 2 – класстагы кеңешчиси;*
- *мамлекеттик кызматтын 1 – класстагы кеңешчиси;*
- *мамлекеттик кызматтын мамлекеттик кеңешчиси;*
- *статс – катчы.*

46 - §. КОНДИТЕРДИК ТАТТУУЛАР. СУУСУНДУКТАР. ИЧИМДИКТЕР. ПАРФЮМЕРДИК БУЮМДАР

1. Конфеттердин, иристердин, карамелдердин жана шоколаддардын аттарынын биринчи бөлүгү баш тамга менен башталып, тырмакчага алып жазылат: *«Карагат» карамели, «Чабалекей» конфети, «Алтын ачкыч» ирисси, «Марс» шоколады, «Рошен» джусу.*

2. Печеньелердин, пряниктердин, торттордун аттары баш тамга менен башталып, аталыш тырмакчага алып жазылат: *«Бөбөк» печеньееси, «Кош келиңиздер» пряниги, «Туулган күнүңүз менен» торту.*

3. Улуттук таттуулардын жана энчиленген жалпы ат катары келген шириндиктердин аталыштары кичине тамга менен башталып, татаал түзүлүштө келсе, бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *ак кант, набат, бор кант, халва.*

4. Суусундуктардын түрлөрүнүн аталыштары кичине тамга менен башталып жазылат: *жарма, минералдык суу, фанта.*

5. Суусундуктардын түрлөрүнүн аталыштары орус тилинен өздөштүрүлсө, орус орфографиясы (тарыхый принцип) боюнча жазылат: *кока – кола.*

6. Суусундуктардын энчилүү аттары баш тамга менен башталып, тырмакчага алып жазылат: *«Карашоро» минералдык суусу (бирок товардык этикеткада: Карашоро минералдык суусу).*

7. Пиволордун аталыштары тырмакчага алынып, кичине тамга менен башталып жазылат: *«арпа» пивосу, «усу» пивосу (бирок товардык этикеткада: Арпа пивосу).*

8. Винолордун сортторунун аталыштары географиялык аттарга коюлса, кичине тамга менен башталып жазылат: *цимлянское виносу, мадера виносу, токай виносу, мускат виносу*.

9. Шампан. портвейндердин ж.б. ичимдиктердин энчилүү аттары орус тилинен өздөштүрүлсө, тарыхый принциптин негизинде жазылат: *Айгешит портвейни, Абрау – Дюрсо шампаны, советское шампаны, негро рому*.

10. Арактардын, коньяктардын энчилүү аттары кичине тамга менен башталып жазылат: *столичная, ош, сары өзөн арактары; семетей, алатоо коньягы*.

11. Духилердин, атырлардын, упалардын, самындардын, кремдердин, аялдар наборлорунун, тиш пасталарынын, кир жуугуч порошоктордун ж.б.лардын аттары баш тамга менен, татаал түзүлүштө келсе, кийинки бөлүктөрү кичине тамга менен башталып, тырмакчага алып жазылат: *«Алла» духиси, «Ак сирень» атыры, «Ак куу» упасы, «Кызыл жсоогазын» самыны, «Метаморфоза» креми, «Сулуулук» набору, «Жаңылык» пастасы, «Идеал» кир жуугуч порошосу ж.б.*

12. Кондитердик таттуулардын, суусундуктардын, ичимдиктердин, парфюмердик буюмдардын энчилүү аттары маркировкалоодо тырмакчага алынбай баш тамга менен башталып жазылат.

47 - §. БААЛУУ МЕТАЛЛДАР. АСЫЛ ЖАНА КООЗ ТАШТАР

– 1. Баалуу металлдардын аталыштары кичине тамга менен башталып жазылат: *алтын, күмүш, платина, иридий, осмий, палладий, родий, рутений*.

2. Табийгый уюган алтындардын энчилүү аттары баш тамга менен башталып, тырмакчага алып жазылат: *«Төө» уюган алтыны*.

3. Баалуу металлдардан жасалган буюмдарга коюлган энчилүү аттар баш тамга менен башталып, татаал түзүлүштө келсе, бөлүктөрү айрым-айрым жазылат жана аталыш тырмакчага алынат: *«Чоң гул десте» баргези, «Жаштык» сөйкөсү*.

4. Асыл таштардын аттары кичине тамга менен башталып, татаал түзүлүштө келсе, бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *алмаз, асыл, апал, күн таш*.

5. Алмаздын түрлөрүнүн аталыштары кичине тамга менен башталып, бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *табийгый алмаздар, синтетикалык алмаздар*.

6. Кооз таштардын аттары кичине тамга менен башталып, татаал түзүлүштө келсе, бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *нефрит, малахит, мрамор оникси, тоо хрусталы*.

7. Асыл жана кооз таштардын аттары адамдардын же жер-суунун аттарынын урматына коюлса, аталыштар кичине тамга менен башталып жазылат: *александрит, амазонит, гагаринит*.

48 - §. ГЕОГРАФИЯЛЫК АТАЛЫШТАР

1. Материктердин аталыштары баш тамга менен башталып жазылат: *Африка, Антарктика*.

2. Материктердин бөлүктөрүнүн аталыштары баш тамга менен жазылат. Эгерде ал татаал сөз болсо, бөлүктөрү баш тамга менен башталып, айрым-айрым жазылат: *Түндүк Америка, Түндүк Африка.*

3. Региондордун аталыштары баш тамга менен башталып жазылат. Эгерде ал татаал сөз болсо, бөлүктөрү баш тамга менен башталып айрым-айрым жазылат: *Борбордук Азия, Ыраакы Чыгыш, Борбордук Африка, Чыгыш Европа.*

4. Жер жүзүнүн тараптарынын аттары кичине тамга менен жазылат: *батыш, чыгыш.*

5. Жер жүзүнүн тараптарынын аттары татаал түзүлүштө болсо, ар бир бөлүк кичине тамга менен башталып, кошмок сөз түрүндө жазылат: *түндүк батыш, түштүк чыгыш.*

Мындай татаал аталыштарда уюлду атаган сөз биринчи болуп жазылат.

6. *Түндүк, түштүк, батыш* жана *чыгыш* сөздөрү территориянын атын туюнткан энчилүү аттын курамында келсе, энчилүү аттын бардык бөлүктөрү баш тамга менен башталып, сөздөр айрым-айрым жазылат: *Түштүк Кыргызстан, Түндүк Батыш Кыргызстан, Ыраакы Чыгыш.*

7.* Эгерде *түндүк, түштүк, чыгыш, батыш* деген сөздөр географиялык энчилүү аттардын бүтүмүндө жалпы ат катары колдонулса, кичине тамга менен жазылат: *Кыргызстандын түндүгү, Оштун түштүк тарабы, Ысыккөлдүн чыгышы, Бишкек шаарынын батыш жагы* ж.б.

8.* Географиялык жөнөкөй энчилүү аттар баш тамга менен жазылат: *...Алай, Чүй, Сокулук, Тоң ... Жазы* ж.б.

9.* Кыргызстанга тиешелүү географиялык татаал энчилүү аттар бириктирилип, айтылышы боюнча жазылат: *Аларча, Балгарт, Алабука, Ак-талаа ... Жалалабат* ж.б.

10.* Айтылышы жана жазылышы ар түрдүү болуп жүргөн географиялык аттар кыргыз тилиндеги айтылышына ылайык жазылат: *Алматы, Анжыян, Кокон, Букар, Дүйшөмбү, Самаркан, Ташкен, Маргалак, Турпан, Кордой, Жамбыл, Түркстан, Казан, Бетпакталаа, Бакы, Семей, Жергетал, Бешкен, Өскемен, Кызылжар, Түркия* ж.б.

11.* Географиялык энчилүү аттар кош сөз катары жанаша айтылса, арасына сызыкча коюлуп, баш тамга менен айрым жазылат: *Ош – Эркечтам – Кашкар жолу, Пекин - Үрүмчү - Алматы – Бишкек – Ташкен темир жол каттамы...*

12. Географиялык өздөштүрүлгөн жөнөкөй аттар баш тамга менен башталып жазылат: *Самара, Токио, Мехико, Лондон.*

13. Орус тилинен өздөштүрүлгөн татаал географиялык аталыштар төмөнкүдөй жазылат:

13.1. Географиялык аталыштардагы жалпы зат атооч түз маанисинде колдонулбай, объектинин шарттуу түрдө атоо үчүн колдонулса, анын бөлүктөрү баш тамга менен башталып жазылат: *Белая Церковь (шаары), Чешский Лес (токою), Золотой Рог (бухтасы).*

13.2. Орус тилинен өздөштүрүлгөн географиялык татаал аттардын бөлүктөрүнүн бири экинчисине аныкталгыч болуп түшсө, андай татаал аталыштардын компоненттери баш тамга менен башталып, айрым-айрым жа-

жазылат жана кыргыз тилине которулбайт: *Кривой Рог, Ясная Поляна, Красная Горка, Минеральные Воды.*

13.3. Эки зат атооч сөз географиялык аталыштын маанилерин биригип аныктап турса, бөлүктөр баш тамга менен башталып, дефис аркылуу жазылат: *Эльзас – Лотарингия, Шлезвиг – Гольштейн.*

13.4. Географиялык татаал аталыш зат атооч +сын атооч айкашында келсе, бөлүктөр баш тамга менен башталып, дефис аркылуу жазылат: *Новгород – Северский, Москва – Товарная, Бишкек – Товардык.*

13.5. Географиялык татаал аталыш татаал сын атооч түрүндө келсе, бөлүктөр баш тамга менен башталып, дефис аркылуу жазылат: *Западно-Сибирская изменность.* Мындай типтеги географиялык энчилүү аттар кыргыз тилине которулуп, дефиссиз жазылат: *Батыш Сибирь ойдуңу, Борбордук Каратопурактуу регион.*

13.6. Географиялык татаал аталыштын бөлүктөрүнүн экөө тең энчилүү аттын бир бөлүгү катары келсе, бөлүктөр баш тамга менен башталып, дефис аркылуу жазылат: *Индо – Ганг түздүгү, Байкал – Амур магистралы, Ара-Хайгай аймагы.*

13.7. Өздөштүрүлгөн сөздөрдөгү *верх-, соль-, усть-* бөлүктөрү баш тамгалар менен башталып, дефис аркылуу жазылат жана алар кыргыз тилине которулбайт: *Верх-Нейвинский, Соль –Илецк, Усть – Ишим.*

13.8. Орус тили аркылуу чет тилдерден өздөштүрүлгөн географиялык татаал аталыштар орус тилинин орфографиялык эрежелери боюнча жазылат: *Санкт – Петербург, Нью – Йорк, Сан-Франциско, Сент – Этьенн, Йошкар –Ола, Сьерра – Невада.*

13.9. Орус тили аркылуу чет тилдерден өздөштүрүлгөн географиялык татаал аталыштардын экинчи бөлүгү кыргыз тилине жалпы зат атооч сөз катары кабыл алынса, биринчи бөлүк баш тамга менен, экинчи бөлүк кичине тамга менен башталып, дефис аркылуу жазылат: *Варангер – фиорд (фиорд – географиялык термин), Беркли – сквер, Уолл – стрит (стрит – көчө).*

13.10. Чет тилдерден өздөштүрүлгөн географиялык аталыштардын башына келген артикл, предлог же бөлүкчө баш тамга менен башталып дефис аркылуу жазылат: *Сент – Этьенн, Ла – Валетта, Лас – Вегас, Ле-Крезо, Сан – Франциско.*

13.11. Орус тилиндеги жана өздөштүрүлгөн сөздөрдөгү географиялык аталыштардын ортосуна келген кызматчы сөздөр эки жагына дефис коюлуп, кичине тамга менен жазылат: *Комсомольск – на – Амуре, Ростов – на – Дону, Рио – де – Жанейро, Пинар – дель – Рио – Дос, Шуази-ле-Руа, Орадор – сюр – Глан, Сан-Франциско – де-ла-Калета, Дар – эс – Салам, Аbruццо – э – Молизе, Франкфурт –на- Майне.*

14. Шаарлардын образдуу аталыштарынын эки компоненти тең баш тамга менен башталып жазылат: *Түндүк Пальмира (Санкт-Петербург), Экинчи Мекке (Ош), Үчүнчү Рим (Москва).*

Мындай аталыштар публицистикалык жана сүйлөшүү стилдеринде гана пайдаланылат.

15. Дүйнөнүн тараптарынын аталыштары өлкөлөрдүн территориялык-регионалдык аталыштарынын ордуна келсе, баш тамга менен башта-

лып жазылат: *Чыгыш өлкөлөрү (Кытай, Корея, Япония ж.б. географиялык аталыштардын ордуна колдонулду), Брайкы Чыгыш ж.б.*

16. Географиялык энчилүү аттар географиялык түшүнүктөрдү (объектилерди) туюнткан сөздөр менен да кошо келет. Мындай учурда энчилүү ат баш тамга, түшүнүктөр (объектилер) кичине тамга менен башталып, татаал сөздүн курамындагы сөздөр айрым-айрым жазылат: *Австралия материги, Тынч океан, Жер Ортолук деңизи, Сарычелек көлү, Жазы дарыясы, Шопоков шаары, Анакызыл кыштагы, Адышев кырка тоосу, Алай тоолору, Суусамыр өрөөнү, Жеңиш чокусу, Валдай дөңсөөсү, Туран ойдуңу, Бискай булуңу, Жаңы Жер аралы, Балкан жарым аралы, Дарданел кысыгы, Голубин мөңгүсү, Акбашат булагы ж.б.*

17. Географиялык түшүнүктөр жана объектилердин аталыштары шарттуу түрдө төмөнкүдөй кыскартылат:

17.1. Баш тамгаларынан кыскартылат: *Б. –Батыш, Ч. –Чыгыш;*

17.2. Биринчи мууну толук, экинчи муунунун биринчи тамгасы кошулуп кыскартылат: *Түнд. – Түндүк;*

17.3. Кыскартуунун жогорку эки түрү сөз болуп жаткан объектинин энчилүү ат же жалпы ат маанисинде келгендигине байланыштуу баш же кичине тамга менен башталып жазылат: *Б. –Батыш* (географиялык бул түшүнүктө Евроазия материгинин Европа бөлүгү жөнүндө сөз болуп жатат); Төгөрөктүн бир тарабы болгон *батыш* сөзү *б.* болуп кыскартылат.

17.4. Топографиялык карталардагы географиялык кыскартууларда кыскартуунун жогорку түрлөрү колдонулат: *куд. –кудук ж.б.*

18. Географиялык энчилүү аттарга *–лык* мүчөсү жалганса, жаңы сөз жалпы аттык кызматта келет жана кичине тамга менен башталып жазылат: *Бишкек+лык=бишкектик; америкалык, ысыккөлдүк.*

19. Географиялык түшүнүктөр татаал түзүлүштө келсе, бөлүктөрү кичине тамга менен башталып, айрым-айрым жазылат: *субтропикалык климат, жер ортолук деңиз климаты, гольфстрим агымы.*

49 - §. ГЕОЛОГИЯЛЫК АТАЛЫШТАР

1. Геологиялык мезгилдердин (доорлордун) аталыштары кичине тамга менен башталып жазылат: *архей, палеозой, мезозой.*

2. Геологиялык системалардын аталыштары кичине тамга менен башталып жазылат: *неоген системасы, силур системасы.*

3. Геологиялык системалардын аталыштары жер-суунун энчилүү атына коюлса, аталыш кичине тамга менен башталып жазылат: *пермь системасы.*

4. Геологиялык системалар сан атооч менен аталса, аталыш сөз менен жазылат: *төртүнчүлүк система.*

5. Геологиялык картада белгиленген кумдуктар, свиталар, ярустар, бөлүмдөр ж.б.лардын аталыштары кичине тамга менен башталып, жазылат: *аллювалдык кумдук, петров свитасы, кызыл – дарыя свитасы, рэм ярусу, ортоңку бөлүм.*

6. Геологиялык системалардын аталыштарынын ордуна атайын адабияттарда латын алфавитинин баш тамгалары символ катары пайдаланылат: *S* – (силур системасы). *K* – (бор системасы).

7. Геологиялык кылымдардын аталыштары кичине тамга менен башталып жазылат: *палеолит*.

8. Геологиялык зондорду туюнткан аталыштар кичине тамга менен башталып жазылат: *криптозой зону, фанеразой зону; палеогей, мезогей, неогей зондору*.

9. Кендердин аталыштарындагы энчилүү аттар баш тамга менен башталып. татаал түзүлүштө келсе. бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *Кадамжай сурьма кени, Кумтөр алтын кени, Өзгөн көмүр бассейни*.

10. Геологиялык антиклиналь бүктөлүштөрдүн аталыштары жалпы негизде жазылат: *Майлы –Суу IV антиклиналь бүктөлүүсү, мезогей бүктөлүүсү*.

11. Геологиялык кабаттардын аттары жер-суунун атына коюлса. кичине тамга менен башталып жазылат: *бухара, сузак, алай, түркстан, сумсар геологиялык кабаттары*.

12. Геологиялык тектоникалык доорлордун аталыштары кичине тамга менен башталып. татаал түзүлүштө келсе. бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *соңку киммерий тектоникалык доору*.

50 - §. МЕДИЦИНАГА БАЙЛАНЫШТУУ АТАЛЫШТАР

1. Медициналык терминдер жана түшүнүктөр кичине тамга менен башталып жазылат: *операция, кан куюу, урология, дарыгер*.

2. Медициналык аспаптардын аталыштары кичине тамга менен башталып жазылат: *пипет, шприц*.

3. Оорулардын аттары төмөнкүдөй жазылат:

3.1. Кыргызча аталыштар кичине тамга менен башталып. татаал түзүлүштө келсе. бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *кеттер, сасык тумоо, он эки эли ичегинин жарасы*.

3.2. Орус тилинен өздөштүрүлгөн аталыштар тарыхый принциптин негизинде жазылат: *гипертония, грипп*.

3.3. Оорулардын аталыштары адамдардын атына коюлса. кичине тамга менен башталып жазылат: *боткин оорусу, паркинсон оорусу (паркинсонизм)*.

4. Ооруну алып жүрүүчүлөр жана козгоочулардын аттары кичине тамга менен башталып же баш тамга менен литер түрүндө жазылат: *сибирь жарасынын микробу, грипптин азия вирусу, А вирусу*.

5. Ооруну козгогучтардын жана алып жүрүүчүлөрдүн аттары адамдын атына коюлса. кичине тамга менен башталып жазылат: *кох таякчасы*.

6. Медициналык реакциялардын аталыштары кичине тамга менен башталып жазылат: *манту реакциясы, пирке реакциясы*.

7. Медициналык дарылардын (таблеткалардын. порошоктордун. суюктуктардын ж.б.) аталыштары текст ичинде кичине тамга менен башталып жазылат: *эдит, дигидрострентомицидин сульфаты, парааминосалицил кислотасынын натрий тузу, аналгин*.

Эскертүү: Дарылардын аттары атайын адабияттарда жана маркировкалоодо (этикеткалоодо) баш тамга менен башталып жазылат.

8. Витаминдердин жана витаминдик кислоталардын аталыштары тамгалык литер же кичине тамга менен башталып жазылат: *А витамини, аскорбин кислотасы.*

Медициналык дарылардын аттары төмөнкүдөй ыкмада кыскартылат жана баш тамгалар менен жазылат:

8.1. Кошмок сөздүн биринчи сөзүнүн бөлүктөрүнүн биринчи тамгаларынан жана экинчи (кийинки) сөздүн биринчи тамгасынан : *ПАСК (парааминосалицил кислотасы);*

8.2. Бириккен татаал сөздүн бөлүктөрүнүн биринчи тамгаларынан: *ДДТ (дихлордифенилтрихлорметилметан).*

51 - §. СПОРТ

1. Эл аралык маанидеги спорт оюндарынын аталыштары төмөнкүдөй жазылат:

1.1. Олимпиадалык оюндардын аталышы анын өткөрүлгөн жылы менен аталып, бөлүктөрү кичине тамга менен башталып жазылат: *2004-жылдагы олимпиада оюндары;*

1.2. Олимпиадалык оюндардын аталышы ал өткөрүлгөн шаардын аты менен аталып, биринчи бөлүгү баш тамга менен башталып жазылат: *Афина олимпиада оюндары.*

1.3. Олимпиадалык оюндардын аталышы рим цифрасы менен белгиленип, кийинки бөлүктөрү кичине тамга менен башталып жазылат: *XXVIII олимпиада оюндары.*

2. Кышкы олимпиадалык оюндардын аталыштарынын биринчи бөлүгү баш тамга, калган бөлүктөрү кичине тамга менен башталып, айрым-айрым жазылат: *Ак олимпиада, Кышкы олимпиада.*

3. Эл аралык мелдештердин аталыштары жалпы негизде, татаал түзүлүштө келсе, бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *Футбол боюнча дүйнөнүн кубогу, Девистин кубогу, Кыргыз Республикасынын Президентинин көк бөрү боюнча кубогу, баскетбол боюнча Азиянын чемпионаты.*

4. Республикалык деңгээлдеги спорттук мелдештердин аталыштары кичине тамга менен, курамындагы энчилүү аттар баш тамга менен жазылат: *Кыргызстан элдеринин спартакиадасы, бокс боюнча Кыргыз Республикасынын биринчилиги – Кыргыз Республикасынын бокс боюнча биринчилиги, Советтер Союзунун Баатыры Ч. Түлөбердидевди эскерүүгө арналган бокс боюнча эл аралык турнир, студенттердин универсиадасы.*

5. Олимпиадалардын аталыштары кыскартылса, биринчи бөлүк баш тамга менен башталып, ал өткөрүлгөн жыл дефис аркылуу ажыратылат: *Олимпиада – 2004, Ак олимпиада – 2002.*

6. Спорттук оюндардын аталыштары төмөнкүдөй жазылат:

6.1. Спорттук оюндардын аталыштары кичине тамга менен башталып жазылат: *футбол, бокс, күрөш, көк бөрү.*

6.2. Спорттук оюндардын аталыштары орус тили аркылуу өздөштүрүлсө, орус орфографиясынын негизинде жазылат: *хоккей, кик-боксинг, каратэ*.

6.3. Спорттук оюндардын аталыштары орус тилинен өздөштүрүлсө, ал кыргыз тилине жарым же толук калькаланышы мүмкүн. Мындай аталыштардын бөлүктөрү кичине тамга менен башталып, бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *жеңил атлетика, таяк менен секирүү, көл күрөш*.

7. Спорттун түрлөрү боюнча уюшулган лигалардын (класстардын) жалпы аттары кичине тамга менен башталып жазылат: *жогорку лига* (бирок: *A классы, B классы*).

8. Спорттук мелдештердин подгруппалары иреттик сан атооч же тамгалык литер менен башталып жазылат: *3 – подгруппа, C группасы*.

9. Спорттук ири лигалардын, федерациялардын аталыштары баш тамга менен башталып жазылат: *Улуттук хоккей лигасы (NHL), Кыргыз Республикасынын көк бөрү федерациясы*.

10. Спорттук командалардын (клубдардын) аттары төмөнкүдөй жазылат:

10.1. Символдук ат болсо, баш тамга менен башталып, тырмакчага алып жазылат: *«Алга» командасы, «Ак алтын» футбол клубу*.

10.2. Адамдын атына коюлса, тырмакчага алып жазылат: *«Салават Юлаев» хоккей клубу*;

10.3. Адамдын аты жандама түшүндүрмө мүчө менен коштолсо, экинчи бөлүк кичине тамга менен башталып жазылат жана аталыш толук тырмакчага алынат: *«Абдыш ати» футбол клубу, «Жайыл баатыр» командасы*.

10.4. Уюмдун, мекеменин же ишкананын атына коюлса, аталыштын биринчи бөлүгү баш тамга менен башталып, калган бөлүгү жалпы негизде жазылат: *Армиянын спорт клубу – АСК*.

Адатта мындай сөздөр баш тамгаларынан кыскартылат жана тырмакчага алынбайт.

10.5. Спорт клубунун аталышы цифра менен коштолсо, негизги аталыштан цифра дефис аркылуу ажыратылат: *«Кокон – 1914» футбол командасы*.

11. Улуттук спорт оюндарынын аталыштары кичине тамга менен башталып, жалпы негизде жазылат: *күрөш, алыш, тогуз коргош; ак терек – көк терек*.

12. Спортсмендердин кесиптешкен аталыштары кичине тамга менен жазылат: *балбап, чабандес, мүнүшкөр, саяккер; боксер, футболчу*.

13. Спорт инвентарларынын аталыштары кичине тамга менен башталып, татаал аталышта келсе, бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *гир, топ, дарбаза*.

14. Спорттук разряддардын жана ардактуу наамдардын биринчи сөзү кичине тамга менен башталып, татаал аталышта келсе, бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *2 – разряддагы ..., спорттун мастерлигине кандидат, спорттун мастери, спорттун эл аралык мастери, спорттун эмгек сиңирген мастери*.

15. Спорттук командалар мелдешинде командалардын аталыштары таблодо төмөнкүдөй жайгаштырылат:

15.1. Кабыл алган команданын аталышы биринчи жазылып, ки -инки аталыш дефис арыклуу ажыратылат: АСК – «Ак алтын» командалары.

15.2. Жребий боюнча командалар таблодо биринчи жана экинчи болуп жазылат.

16. Командалардын кайсы шаарга же мамлекетке таандык экендиги команданын атынан кийин кашаага алып жазылат: АСК (Бишкек), – «Ак алтын» (Карасуу), «Алга» (Кыргызстан) – «Кайрат» (Казакстан).

17. Спорттук мелдештин эсеби эсептик сан атоочтор менен араб цифрасында туонтулат жана упай эсептери кош чекит же тике сызык менен ажыратылат: 2 : 1 (футболдо), 6 | 4, (чоң теннисте).

Эскертуу: Командалардын аталыштары, алардын кайсы шаарга таандык экендиги жана мелдештин жыйынтыгы төмөнкүдөй жазылат: АСК (Бишкек) – «Ак алтын» (Карасуу) – 2 : 2

52 - §. ТАРЫХЫЙ ЖАНА МАМЛЕКЕТТИК МААНИДЕГИ ДОКУМЕНТТЕР, ЭСТЕЛИКТЕР, ИМАРАТТАР ЖАНА ПРЕДМЕТТЕР

1. Өлкөбүздүн баш мыйзамынын аталышынын бардык бөлүктөрү баш тамга менен башталып жазылат: *Кыргыз Республикасынын Конституциясы.*

2. Кыргыз Республикасынын аракеттеги мыйзамдарынын аталыштарынын курамындагы энчилүү аттар баш тамга менен башталып, калган бөлүктөрү жалпы негизде айрым-айрым жазылат: *Кыргыз Республикасынын билим берүү жөнүндөгү мыйзамы.*

3. Кыргыз Республикасынын жана жергиликтүү башкаруу органдарынын токтомдорунун аталыштарынын биринчи бөлүгү баш тамга менен башталып, калган бөлүктөрү жалпы негизде, аталыш (токтому, чечими деген сөздөн башкасы) толук бойдон тырмакчага алынып жазылат: *«Эмгек ардагерлерин сыйлоо жөнүндө» Лейлек райондук мамлекеттик администрациясынын коллегиясынын токтому.*

4. Президенттик указдардын аталыштарынын биринчи бөлүгү баш тамга менен башталып калган бөлүктөрү жалпы негизде жазылат. Иш кагазынын аты (указ) атайын адабияттарда жалаң баш тамгалар менен өзүнчө сапка жазылат: *И. Раззаков атындагы Кыргыз техникалык университети жөнүндө Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы.*

5. Эл аралык маанидеги документтердин аталыштарынын биринчи бөлүгү баш тамга менен, калган бөлүктөрү жалпы негизде жазылат: *БУУнун уставы, Тынчтык жөнүндө декрет, Адам укуктарынын жалпы декларациясы, Экономикалык саясат жөнүндө меморандум, Кызыл китеп.*

6. Эл аралык жана мамлекеттик маанидеги имараттардын жана тарыхый эстеликтердин аталыштарынын биринчи сөзү баш тамга менен башталып, калган бөлүктөрү жалпы негизде жазылат: *Ак үй, Спорт сарайы, Бурана, Өзгөн мунарасы, Манастын күмбөзү; Чоң Кремль сарайы, Пискарев ме-*

мориалдык көрүстөнү (бирок: *Белгисиз Жоокердин мүрзөсү*), *Кышкы сарай*, *Триумфалдык арка*, *Янтарь бөлмөсү*, *Түбөлүк от*, *Өмүр жолу*, *Ата бейит*.

7. Орус тилинен калкаланган тарыхый предметтердин аттары орус тилиндеги орфографиясынын үлгүсүндө жазылат: *Падыша – замбирек (Царь- пушка)*, *Падыша – коңгуроо*, *Жез атчан (Петр Иини эстелиги)*.

8. Тарыхый инсандардын буюмдарынын аттары баш тамга менен башталып жазылат: *Монамахтын тебетейи*.

53 - §. ТАРЫХЫЙ ЭПОХАЛАР ЖАНА ОКУЯЛАР

1. Тарыхый эпохалардын аталыштарынын биринчи бөлүгү баш тамгалар менен башталып жазылат: *Орто кылымдар*, *Кайра жаралуу*, *Агартуу эпохасы* (бирок: *эрте Кайра жаралуу*).

2. Мамлекеттүүлүк менен байланышкан доорлордун аталыштарынын бардык бөлүктөрү баш тамга менен башталып жазылат: *Байыркы Кытай*, *Байыркы Индия*, *Байыркы Греция*, *Байыркы Рим* (бирок: *байыркы Рим шаары*, *байыркы Ош шаары*, *антикалык дүйнө*).

3. Согуштардын аталыштары баш тамга менен башталып жазылат: *Жети жылдык согуш*, *Куликов салгылашуусу*, *Граждандык согуш (1918 – 1921 – жылдардагы Россиядагы ички согуш)*, *Көз карандысыздык үчүн согуш (Түндүк Америкада)*.

4. Согуштардын жалпы аталыштары кичине тамга менен башталып жазылат: *биринчи дүйнөлүк согуш*, *экинчи дүйнөлүк согуш*, *араб – израиль согушу* (бирок: *Улуу Ата Мекендик согуш*).

5. Тарыхый зор окуялардын натыйжасы катары эсептелген саясий түзүлүштөрдүн аталыштары баш тамга менен башталып жазылат: *Июль монархиясы*, *Экинчи империя*, *Бешинчи республика*, *Париж коммунасы*, *Убактылуу өкмөт*.

6. Революциялар жана ага байланышкан окуялардын аталыштары баш тамга менен башталып, жалпы негизде жазылат: *Февраль революциясы* (бирок: *Улуу Октябрь социалисттик революциясы*), *Ленадагы атуу*, *Декабрьдагы куралдуу көтөрүлүш* (бирок: *1905 – жылдын декабрындагы куралдуу көтөрүлүш*).

7. Тарыхый зор окуялардын натыйжасы катары эсептелген эл аралык иш чаралардын аталыштары баш тамга менен башталып, жалпы негизде жазылат: *Версаль тынчтыгы*, *Брест тынчтыгы*, *Потсдам конференциясы*, *Потсдам декларациясы*.

8. Эл аралык конгресстердин, съезддердин жана конференциялардын аталыштарынын биринчи сөзү жана бардык энчилүү аттары баш тамгалар менен башталып жазылат: *I Интернационалдын Базель конгресси*, *Апрель конференциясы*, *Бүткүл дүйнөлүк профсоюздардын конгресси*.

9. Тарыхый доорлордун аталыштары кичине тамга менен башталып жазылат: *коло доору*.

10. Тарыхый маданияттардын аталыштары төмөнкүдөй жазылат:

10.1. кичине тамга менен башталып жазылат: *чуст маданияты*;

10.2. татаал аталыш болсо, бөлүктөрү кичине тамга менен башталып, айрым – айрым жазылат: *шоро – башат маданияты*.

11. Адамзаттын өнүгүү коомдорун атаган сөздөр кичине тамга менен башталып жазылат: *общиналык коом, кул ээлөөчүлүк коом, феодализм, капитализм, социализм.*

12. Мамлекетти башкаруудагы династиялардын аталыштары кичине тамга менен башталып жазылат: *тимурилер династиясы, романовдор династиясы* (бирок: *Улуу моголдор династиясы*).

54 - §. ФИЗИКАЛЫК ЧЕН – ӨЛЧӨМ БИРДИКТЕРИ

1. Физикалык чоңдуктардын (чен бирдиктеринин) аталыштары тамгалар жана атайын белгилер менен белгиленет: *10 кВт, 30%, 18°С.*

2. Физикалык чоңдуктар эл аралык жана орус алфавитинин тамгалары менен белгилениши мүмкүн. Эл аралык алфавит катары латын жана грек алфавиттери алынган: *Вт // W (Ватт), Д // D (Дебай).*

3. Физикалык чоңдуктардын жөнөкөй аталыштары кыскартылса, анын аягына чекит белгиси коюлбайт: *917 м, 30 к Вт.*

Эскертүү: Физикалык чоңдуктардын бирдиктеринин кыскартылган аталыштарынан кийин коюлган чекит сүйлөмдүн (мисалдын) аяктагандыгын туюнтат.

4. Физикалык чоңдуктардын бирдиктеринин аталыштары шарттуу түрдө кыскартылса, ар бир бөлүгүнөн кийин чекит коюлат: *астрономиялык бирдик – а.б.*

5. Цифра менен физикалык чоңдуктун аталышынын ортосуна боштук коюлат: *10 см, 90 Гц, 43%*

6. Саптын жогор жагына цифрадан кийин коюлган белгилер цифрага уланып (боштуксуз) жазылат: *18°, 6', 43''.*

7. Бөлчөк сандардын жандап келген чоңдуктар төмөнкүчө коюлат:

7.1. Бөлчөк сандын бардык бөлүгүнөн (ондук, жүздүк, миңдик ж.б. разряддарынан) кийин: *117,03 м, 5,758°.*

7.2. Бөлчөк сандын ар бир (ондук, жүздүк, миңдик ж.б.) бөлүгүнөн кийин: *117 м 3 см, 5° 75' 8''.*

8. Физикалык чоңдуктардагы *ашык-кем* түшүнүктөрүн туюнтууда *ашык-кем* өлчөмү төмөнкүдөй белгиленет:

Туура	Туура эмес
<i>(100,0 ± 0,1) кг</i>	<i>100,0 ± 0,1 кг</i>
<i>100,0 кг ± 1 кг</i>	<i>100,0 ± 1 кг</i>

9. Физикалык чоңдуктардын *ашык-кем* түшүнүгү үстүнө кошуу (плюс), астына кемитүү (минус) амалдарын бирге жазуу менен белгиленет: *133,06 см ± 0,01 см.*

10. Физикалык чен бирдиктер таблицалардын графаларынын жана саптарынын аталыштарында да пайдаланылат:

Сатып алынуучу тактайлар. м	Калыңдыгы. см	Баасы. с
4,0	5	120
4,5	4	127

11. Жупташып келген чен бирдиктери тик (кыйшык) сызык менен ажыратылып, жазылат: $км/с$, $м/с$

12. Жупташып келген чен бирдиктери цифрадан кийин бирдей формада – же экөө тең толук, же экөө тең - кыскартылып жазылат:

Туура	Туура эмес
$80 км/с$	$80 км / саат$
$80 километр / саат$	$80 километр / с$

13. Физикалык чоңдуктарды тик (кыйшык) сызыксыз белгилөөдө бөлүмүнө келген чен бирдиги кашаага алып жазылат: $Вт/м К = Вт (м К)$.

14. Градус, даража, саат, минута, секунда белгилери цифранын жогорку жагына жазылат: 5° , 3^2 , 6^2 , 3^1 , $17''$, $06''$

Ал эми чекит белгиси аталыштардын ортосуна саптан жогору жазылат: $H - м$, $Pa - с$.

15. ГОСТ 8.417 – 81 боюнча физикалык чоңдуктардын аталышы түз шриффт менен жазылат: $10 см$, $50 Вт$.

Кыргыз тилинин мыйзам ченемдүүлүгүнө ылайык, тактап айтканда, тилибиз мүчөлөнмө тил болгондуктан, физикалык чоңдуктун кыскартылган аталышын курсив (ийри) шриффт менен жазуу сунуш кылынат: $10 см$, $50 Вт$.

16. Физикалык чен өлчөмдөрдөгү атайын белгилер булар: $...^\circ$, $...^1$, $...''$, $\%$, $\%_0$

Акыркы эки белги цифрадан кийин боштук коюлуп жазылат: 15% .

17. Физикалык чен - өлчөмдөрдүн бирдиктери төмөнкүдөй белгиле-

нет:

Бирдиктердин аталыштары	Белгилениши			Бирдиктердин аталыштары	Белгилениши		
	Кыргызча	Орусча	Эл аралык		Кыргызча	Орусча	Эл аралык
1	2	3	4	5	6	7	8
Ампер	<i>A</i>	A	<i>A</i>	Люмен	<i>лм</i>	лм	<i>lm</i>
Ангстрем	<i>A°</i>	A°	<i>A°</i>	Максвелл	<i>Мкс</i>	Мкс	<i>Mx</i>
Астрономиялык бирдик	<i>а.б.</i>	а.е.	<i>и.а.</i>	Метр	<i>м</i>	м	<i>m</i>
				Микрон	<i>мк</i>	мк	<i>μ</i>
Атмосфера техникалык	<i>ат</i>	ат	<i>at</i>	Сымап мамычасынын миллиметри	<i>сым. мам.</i>	мм рут.ст.	<i>Hg</i>
Атмосфера физикалык	<i>атм</i>	атм	<i>atm</i>	Минута	<i>мин.</i>	мин.	<i>min</i>
				Моль	<i>моль</i>	моль	<i>mol</i>
Массанын атомдук бирдиги	<i>м.а.б.</i>	а.е.м.	<i>и</i>	Ньютон	<i>Н</i>	Н	<i>N</i>
				Ом	<i>Ом</i>	Ом	Ω
Бар	<i>бар</i>	бар	<i>bar</i>	Парсек	<i>пк</i>	пк	<i>pc</i>
Барн	<i>б</i>	б	<i>барн (b)</i>	Паскаль	<i>Па</i>	Па	<i>Pa</i>
				Пьеза	<i>пз</i>	пз	<i>pz</i>

Бэр	<i>bэр</i>	бэр	<i>rem</i>	Пауз	<i>П</i>	<i>П</i>	<i>P</i>
Беккерель	<i>Бк</i>	Бк	<i>Bq</i>	Рад	<i>рад</i>	рад	<i>rad</i>
Ватт	<i>Вт</i>	Вт	<i>W</i>	Радиан	<i>рад</i>	рад	<i>rad</i>
Вебер	<i>Вб</i>	Вб	<i>Wb</i>	Рентген	<i>Р</i>	<i>Р</i>	<i>R</i>
Вольт	<i>В</i>	В	<i>V</i>	Сантиметр	<i>см</i>	см	<i>cm</i>
Гаус	<i>Гс</i>	Гс	<i>G</i> (<i>G_s</i>)	Секунда	<i>с</i>	с	<i>s</i>
Гектар	<i>га</i>	га	<i>ha</i>	Сименс	<i>См</i>	См	<i>S</i>
Генри	<i>Гн</i>	Гн	<i>H</i>	Стерadian	<i>ср</i>	ср	<i>sr</i>
Герц	<i>Гц</i>	Гц	<i>Hz</i>	Стильб	<i>сб</i>	сб	<i>sb</i>
Гильберт	<i>Гб</i>	Гб	<i>Gi</i>	Стокс	<i>Ст</i>	Ст	<i>St</i>
Жыл	<i>жыл,</i> <i>ж.</i>	год	<i>a</i>	Сутка	<i>сут</i>	сут	<i>d</i>
Грамм	<i>г</i>	г	<i>g</i>	Таунинд	<i>Тд</i>	Тд	<i>Td</i>
Грей	<i>Гр</i>	Гр	<i>Gy</i>	Тесла	<i>Тл</i>	Тл	<i>T</i>
Дебай	<i>Д</i>	Д	<i>D</i>	Текс	<i>Текс</i>	текс	<i>Tex</i>
Децибел	<i>дБ</i>	дБ	<i>dB</i>	Тонна	<i>т</i>	т	<i>t</i>
				Тор	<i>Тор</i>	Тор	<i>tor r</i>
Джоуль	<i>Дж</i>	Дж	<i>J</i>	Узел (денизде)	<i>уз</i>	уз	<i>kn</i>
Дина	<i>дин</i>	дин	<i>dyn</i>	Фарад	<i>Ф</i>	Ф	<i>F</i>
Калория	<i>кал</i>	кал	<i>cal</i>	Фарадей	-	-	<i>F</i>
Кандела	<i>кд</i>	кд	<i>cd</i>	Саат	<i>с</i>	ч	<i>h</i>
Кельвин	<i>К</i>	К	<i>K</i>				
Кулон	<i>Кл</i>	Кл	<i>C</i>	Электрон- вольт	<i>эВ</i>	эВ	<i>eV</i>
Кюри	<i>Ки</i>	Ки	<i>Ci</i>	Эрг	<i>эрг</i>	эрг	<i>erg</i>
Ламберт	<i>Лб</i>	Лб	<i>Lb</i>	Эрстед	<i>Э</i>	Э	<i>Oe</i>
Литр	<i>л</i>	л	<i>l</i> (<i>L</i>)				
Люкс	<i>лк</i>	лк	<i>lx</i>				

18. Физикалык чен-өлчөмдөрдүн бирдиктеринин аталыштары төмөнкүдөй кыскартылат:

18.1. Бирдиктин аталышы адамдын атынан алынса, кыскартуу баш тамга менен башталып, эки же андан көп тамга менен белгиленсе, кичинки тамгалары кичине тамга менен жазылат: ***В*** – *Вольт*, ***Гс*** – *Гаус*.

18.2. Бирдиктин аталышы жөнөкөй жалпы ат болуп, ал шарттуу түрдө кыскартылса, кичине тамга менен жазылат жана аягына чекит коюлат: *ж.* – *жыл*.

18.3. Бирдиктин аталышы татаал жалпы ат болуп, ал шарттуу түрдө биринчи тамгаларынан, же биринчи муунуна экинчи муундун биринчи тамгасы кошулуп кыскартылып, кичине тамга менен башталып жазылат жана ар бир бөлүктүн аягына чекит коюлат: *м.а.б.* – *массанын атомдук бирдиги*; *сым. мам. мм* – *сымап мамычасынын миллиметри*.

18.4. Бирдиктин аталышы татаал ат болуп, анын курамы жалпы аттан жана энчилүү аттан уюшулса, жалпы ат бөлүгү кичине тамга, энчилүү

ат бөлүгү баш тамга менен кыскартылып, дефис аркылуу жазылат: *эВ – электрон – вольт*.

Эскертүү: Физикалык чен-өлчөмдөрдүн бирдиктеринин жогоркулардан башка кыскарган түрлөрү таблицада (ушул параграфтын 17-пунктунда) көрсөтүлдү.

19. Элементардык бөлүкчөлөрдүн аталыштары атайын адабияттарда баш тамга менен, текст ичинде кичине тамга менен башталып жазылат: *фотон, электрон, мюон, пион, каон, нуклондор, протон, нейтрон, гиперон*.

20. Элементардык бөлүкчөлөрдүн аталыштары татаал түзүлүштө келсе, төмөнкүдөй жазылат:

20.1. Аныкталгычы бар аталыштардын бөлүктөрү кичине тамга менен башталып, айрым-айрым жазылат: *мюондук нейтрино, электорондук нейтрино*.

20.2. Татаал аталыштын бир бөлүгү грек тамгасынын айтылышы менен аталса, аталыштын бөлүктөрү кичине тамга менен башталып, дефис аркылуу жазылат: *лямда-гиперон, омега-гиперон*. (Бирок атайын адабияттарда: *Омега-гиперон*).

55- §. ХИМИЯЛЫК АТАЛЫШТАР

1. Химиялык элементтердин аталыштары атайын адабияттарда баш тамга менен, текстте кичине тамга менен башталып жазылат: *кюри, менделеевий, темир, жез*.

2. Химиялык элементтердин символдору баш тамга менен жазылат: *N (азот), U (Уран), O (кычкылтек), F (фтор)*.

3. Химиялык элементтердин символдору татаал түзүлүштө болсо, анын биринчи тамгасы баш тамга, экинчи тамгасы кичине тамга менен жазылат: *Na (натрий), Md (менделеевий)*.

4. Химиялык заттар формула аркылуу аталып жазылса, алардын курамындагы элементтер жогорудагы 2-жана 3-пункттардагы эреже боюнча боштуксуз жазылат: *Ge₂O₃, MgO*.

5. Химиялык формулалардагы элементтердин валенттүүлүгүн туюнткан цифралар ылдыйкы сызыкка кичирейтилген шрифт менен жазылат: *AL₂O₃*

56 - §. ЭНЧИЛҮҮ АТТАРДЫН КУРАМЫНДА АТЫНДАГЫ, МАМЛЕКЕТТИК, АКАДЕМИЯЛЫК ЖАНА УЛУТТУК СӨЗДӨРҮНҮН КОЛДОНУЛУУ ЧЕГИ ЖАНА ЖАЗЫЛЫШЫ

1. Энчилүү аттардын курамында келген атындагы, мамлекеттик, улуттук жана академиялык сөздөрү кичине тамга менен башталып жазылат: *Академик Х. Карасhev атындагы Бишкек гуманитардык университети, Ош мамлекеттик университети, Кыргыз улуттук консерваториясы*.

2. Бир энчилүү аттын курамында атындагы сөзү менен мамлекеттик, академиялык же улуттук сөздөрүнүн бири кошулуп келиши мүмкүн.

Мындай учурда атындагы сөзү энчилүү аттын баш жагында жазылат:

7. Океев атындагы *“Кыргызфильм”* улуттук киностудиясы.

3. Энчилүү аттын курамында келген мамлекеттик жана улуттук сөздөрү түрдүк түшүнүктү туюнткан сөздөн мурда айтылат жана жазылат: *Ысыккөл мамлекеттик университети, “Сулайман – Тоо” улуттук тарыхый – археологиялык музей комплекси.*

Салыштырыңыз: *Мамлекеттик Ысыккөл университети же Улуттук “Сулайман – Тоо” тарыхый- археологиялык музей комплекси эмес.*

4. Энчилүү аттын курамында улуттук жана академиялык сөзү түрдүк түшүнүктү туюнткан сөздөн мурда келет: *Кыргыз улуттук*

А. Малдыбаев атындагы академиялык опера жана балет театры.

5. Энчилүү аттын тутумунда келген атындагы сөзү аталышта төмөнкүдөй позицияда келет:

5.1. Жалпы аталыш менен маанилик жактан тыгыз байланышта келсе, атындагы сөзү менен айкашкан энчилүү ат аталыштын алдына жазылат: *И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык университети.*

(Салыштырыңыз: *Кыргыз мамлекеттик И. Арабаев атындагы педагогикалык университети эмес.*)

5.2. Жалпы аталыш менен маанилик жактан бошоң байланышта келсе, тактап айтканда, өзү жандаган энчилүү ат менен атындагы сөзү энчилүү аттын башына келип, эки анжы түшүнүктү туюнтуп калса, анда ал энчилүү аттын ичинен орун алат: *Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин генерал Э. Алиев атындагы академиясы.*

(Салыштырыңыз: *Генерал Э. Алиев атындагы Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин академиясы эмес.*)

5.3. Энчилүү аталыш көп тармактуу болсо, аталыштарды дифференциялоо максатында атындагы сөзү өзү жандап келген энчилүү ат менен кошо энчилүү аталыштын ортосунан орун алат: *Кыргыз Республикасынын Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыгы.*

Эскертүү: *Кыргыз Республикасынын мамлекеттик сыйлыгы булар: Кыргыз Республикасынын Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыгы, Кыргыз Республикасынын илим жана техника жаатындагы мамлекеттик сыйлыгы.*

6. Төмөнкү уюм, мекеме, ишкана жана объектилерге адамдын аты коюлушу мүмкүн:

- *билим жана тарбия берүүчү мекемелер;*
- *айыл чарбасынын тутумундагы чарбалар;*
- *илим изилдөө институттары;*
- *ооруканалар;*
- *космонавттарды даярдоо борборлору;*
- *метрополитендер;*
- *кино – жана телестудиялар;*
- *тоннель;*
- *канал;*

- театрлар, филармониялар, кинотеатрлар;
- парктар;
- заводдор, фабрикалар, өнөр жай объектилери;
- шахталар;
- басмалар, басмаканалар;
- балдардын спорттук, көркөм өнөр ж.б. уюм жана мекемелери;
- уюлдук илимий станциялар;
- партизандык отряддар ж.б.

7. Төмөнкү мекеме, уюм, ишкана, объект жана администрациялык - территориялык бөлүнүштөрдүн аталыштары адамдын атына коюлса да, атындагы сөзү колдонулбайт:

- көчөлөр, бульварлар, аянттар, проспектилер, тар жана туюк көчөлөр;
- географиялык объектилер – тоолор, деңиздер, кысыктар тумшуктар, чокулар, көлдөр, мөңгүлөр ж.б.;
- адамдардын урматына аталган жаныбарлардын породалары, өсүмдүктүн, дарактын сорттору жана түрлөрү;
- айыл кеңештери, райондор, областтар;
- элдүү пункттар – айылдар, кичи шаарлар жана шаарлар;
- астрономиялык телолордогу бардык астрогеографиялык түшүнүктөр жана объектилер;
- техникалык энчилүү аттар;
- илимий закондор, терминдер жана түшүнүктөр;
- спорт клубдары жана командалары;
- илимий окуулар, конференциялар ж.б.

8. Энчилүү аталыштын курамында келген атындагы сөзү төмөнкү сөздөр менен айкаша алат:

8.1. Адамдардын аты жана фамилиялары менен: *С. Адылбеков атындагы канал;*

8.2. Эл аралык тарыхый ири окуялардын аталыштары менен: *Париж Коммунасы атындагы орто мектеп;*

8.3. Улуттук тарыхый ири окуялардын аталыштары менен: *Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгы атынагы орто мектеп.*

9. Энчилүү аталыштын курамында атындагы сөзү кошо келсе, түрдүк түшүнүктү туюнткан сөз унгу абалында гана жазылат: *Т.Тайгараев атындагы орто мектеп* (Салыштырыңыз: *Т. Тайгараев атындагы орто мектеби* эмес. Бирок: *Достук орто мектеби*).

57 - §. АЙРЫМ СӨЗДӨРДҮН ЖАНА СӨЗ АЙКАШТАРЫНЫН ЭНЧИЛҮҮ АТТЫН КУРАМЫНДА ЖАЗЫЛЫШЫ

1. Энчилүү аттын курамында улуу, ыйык, чоң, кичи, түндүк, түштүк, батыш, чыгыш, жогорку, төмөнкү деген сөздөр баш тамгалар менен башталып жазылат: *Улуу Жибек жолу, Ыйык Петр собору, Чоң Чүй каналы, Кичи жетиген жылдыздар тобу, Түндүк Америка, Түштүк Корея, Батыш Европа, Чыгыш Кыргызстан, Жогорку Вольта Республикасы, Төмөнкү Аларча кыштагы, Батыш Чоң Чүй каналы.*

2. Энчилүү аттын курамында бүткүл сөзү менен айкашып келген дүйнөлүк, азиялык, европалык, африкалык (африка), орусиялык (россиялык) жана союздук сөздөрү кичине тамга менен. бүткүл сөзү баш тамга менен башталып, сөз айкашынын бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *Бүткүл дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюму, Бүткүл африка профсоюз федерациясы, Бүткүл россиялык театрлар коому, Бүткүл союздук китеп палатасы.*

3. Энчилүү аттын курамында аталыштын башындагы эл аралык сөз айкашынын биринчи бөлүгү баш тамга, экинчи бөлүгү кичине тамга менен башталып жазылат: *Эл аралык аскер трибуналы.* (бирок: эл аралык жекече укук; *“Элдердин ортосунда тынчтыкт чыңдаганы үчүн” эл аралык Лениндик сыйлык*).

58 - §. СЫН АТООЧТОРДУН ЖАЗЫЛЫШЫ

1. Карама-каршы мааниде келген татаал сын атоочтордун бөлүктөрү дефис аркылуу жазылат: *ак-кара, чоң-кичине, катуу-жумшак, узун-кыска.*

2. Татаал сын атоочтун бөлүктөрү кайталанып келсе, дефис аркылуу жазылат: *узун-узун, чоң-чоң.*

3. Табигый (ак, кызыл, көк, сары, жашыл, күрөң, кара) түстөрдү жандап келген “ала” тибиндеги сөздөрдүн катышуусу менен жасалган татаал сын-атооч сөздөрдүн бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *ак ала, кызыл ала.*

4. Табигый түстөрдү туюнткан сын атоочтор жупташып келип, татаал сын атооч сөздү жасаса, анын бөлүктөрү дефис аркылуу жазылат: *кызыл-көк, күрөң-жашыл.*

5. Сын атооч сөздүн биринчи муунуна [п] тыбышын кошуп, андан кийин сын атоочтун өзүн айтуу менен жасалган күчөтмө даража сын атооч бириктирилип жазылат: *капкара, сапсары* (бирок: *апак, апапак; көпкөк // көкмөк*).

6. Кайталанып айтылган сын атоочтун биринчи бөлүгү илик жөндөмөдө, экинчи бөлүгү 3-жакка таандык болуп айтылса, мындай татаал сын атоочтун бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *чоңдун чоңу, акылдуунун акылдуусу.*

7. Күчөткүч бөлүкчөлөрдүн жардамы менен жасалган татаал сын атоочтун бөлүкчөлөрү айрым-айрым жазылат: *абдан татаал, өтө чоң.*

8. Татаал сын атоочтун биринчи бөлүгү чыгыш жөндөмөдөгү зат атоочтон, экинчи бөлүгү сапаттык сын атоочтон жасалса, анын бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *өлө муздак, иттей чоң, чочкодой семиз, узундан – узун.*

Мындай сөздөр менен жасалган күчөтмө сын атоочтор сүйлөшүү жана көркөм стилдерде жана публицистикалык стилдин бейрасмий подстилинде гана пайдаланылат.

9. Затташкан сын атоочторго көптүктүн жана таандыктын мүчөлөрү улана берет жана алар сүйлөшүү стилдерине гана мүнөздүү болот: *Каралар актарды жеңди.* (сүйлөшүү кебинен); *Кызылың кызыл, агың ак, кызыгам сага ар убак* (элдик ыр).

Эскертүү: *Китеп стилдеринде, негизинен, жай даража, жөнөкөй формадагы сын атооч сөздөр активдүү колдонулат.*

59 - §. САН АТООЧТОРДУН ЖАЗЫЛЫШЫ

1. Таттал эсептик жана преттик сан атоочтордун бөлүктөрү айрым - айрым жазылат: *бир жүз он алты, он экинчи.*
2. Бирдей формада кайталанып айтылган топ сан атоочтун бөлүктөрү дефис аркылуу жазылат: *бештен-бештен, ондон-ондон.*
3. Топ сан атоочтун биринчи бөлүгү атооч жөндөмөдө келсе, сан атоочтун бөлүктөрү дефис аркылуу жасалат: *беш-бештен, он-ондон.*
4. Чамалама сан атоочторду синтаксистик жол менен жасоочу *чакты, чамалуу, көп, аз, ашуун, ашык, кем, ашар-ашпас, жакын, жуук, жетпеген, жетер-жетпес* деген сыяктуу сөздөр сан атооч сөздөрдөн бөлүнүп жазылат: *он чакты, ондон ашар-ашпас, онго жетер-жетпес.*
5. Бөлчөк сандардын башта бөлүмү чыгыш жөндөмөдө, андан кийин алымы атооч жөндөмөдө айтылат: *үчтөн бир* (жазылышы: $\frac{1}{3}$).
6. Бөлчөк сандардын бүтүн бөлүгү “*бүтүн*” сөзү менен коштолуп, бөлүктүн бөлүмү чыгыш, алымы атооч жөндөмөдө айтылат: *эки бүтүн үчтөн бир* (жазылышы: $2\frac{1}{3}$).
7. Бөлчөк сандардын бөлүмү илик, алымы үчүнчү жак, атооч жөндөмөдө да келип айтылат: *үчтүн бири* (жазылышы: $\frac{1}{3}$).
8. Араб жана рим цифралары текстте баш тамга катары, башкача айтканда, тексттеги баш тамгалардын өлчөмүнө барабар көлөмдө жазылат: *Быйыл 2004-жылы...; Биздин V класста....*
9. Рим цифрасы чыгармалардын томдорун, бөлүктөрүн, главаларын, кылымдарды белгилөөдө, геологиялык түрлөрдү айырмалоодо колдонулат: *X том, V бөлүк, III кылым, IV антиклинал бүктөлүүсү.*
10. Араб цифрасы түрдүү тизмелерге киргизилген фамилиялардын, аттардын, аталыштардын, заттардын ж.б.лардын катар номурун белгилөөдө, эсептик, преттик, бөлчөк, топ сан атоочторду, чамалама сан атоочун сан ат атооч бөлүгүн жазууда пайдаланылат:
  1. *Айдаров Э.*   1. *Кооп*
  2. *Белеков Б.*   2. *Дарбыз ж.б.; 15, 3-курс, 10 чакты, 2 ½*
11. Жамдама сан атооч сөз менен гана жазып белгиленет: *жетөө (7өө эмес).*
12. Техникалык жактан жазуу жеңил болгондуктан, физикалык, математикалык жана техникалык эмес тексттерде сан атоочтордун ондук бөлчөгү активдүү колдонулат: *2,1; 3,06.*
13. Ондук бөлчөктүн бүтүнү жана бөлүгү үтүр менен ажыратылып жазылат. Бүтүнү “*бүтүн*” сөзү менен коштолуп, бөлчөк бөлүгү “*ондон*”, “*жүздөн*”, “*миңден*” деген жана башка разряддар менен кошо айтылат: *2,1 (эки бүтүн ондон бир), 3,06 (үч бүтүн жүздөн алты).*
14. Сүйлөшүү стилдеринин белгилерине ээ болгон жарым, жарты, чейрек, бир жарым, бир жарым миң деген сыяктуу сандык түшүнүктү туюнткан сан атооч сөздөрдүн синонимдерин китеп стилдеринде пайдалануу сунуш кылынат: *жарым, жарты // 0,5 же ½; чейрек // 0,25 же ¼.*

15. Татаал сан атоочторду окуу жана кабылдоону жеңилдетүү максатында араб цифрасы менен кошо сөз менен жазылган *миң, миллион, миллиард* сөздөрдүн текстте пайдаланууга болот: $19617 = 19 \text{ миң } 617; 3337513 = 3 \text{ миллион } 337 \text{ миң } 513$.

16. Татаал сан атоочторду окууда кабылдоону жеңилдетүү максатында текстте татаал сан атоочторду миллиондук, миңдик жана жүздүк бөлүктөрүн биринен экинчисин боштук менен ажыратып жазууга болот: $337513 (3337513)$.

Эскертүү: 15-16 пункттар атайын адабияттарда аткарылбайт.

17. Кыргыз тилиндеги архаикалык, диалектилик жана фольклордук эсептөө системалары көркөм, сүйлөшүү стилдеринде жана публицистикалык стилдин бейрасмий подстилдеринде гана атайын максатта колдонулат жана алардын бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *үчтүн бири, үч тогуз, бир кем сексен // (жети миң тогуз), он тогуз жүз (бир миң тогуз жүз)*.

18. Текстте *миллион (млн.)* жана *миллиард (млрд.)* сөздөрү кыскартылышы мүмкүн: $3 \text{ млн. } 337 \text{ миң } 513 (3337513)$.

19. Сан атооч менен аны жандап келген толук жазылган же кыскартылган чен-өлчөмдү билдирүүчү кыскартылган сөз боштук аркылуу жазылат: $5 \text{ километр // } 5 \text{ км}$.

20. Аба - ырайынын температурасын билдирүүдө сан атоочтордун чегин билдирген сызыкчанын ордуна көп чекит коюлуп жазылат: $+5^\circ \dots +7^\circ; -3^\circ \dots -2^\circ \dots -7^\circ$.

21. Чамалама сан атоочтор төмөнкүдөй формада уюшулат жана дефис аркылуу жазылат:

21.1. Онго чейинки сан атоочтор биринен кийин экинчиси удалаш келет: $1-2; 2-3; 7-8$.

21.2. Ондон жүзгө чейинки сан атоочтор "*ондук+ошол ондук+беш*", "*ондук +кийинки ондук*" жана "*ондук +5 жана кийинки ондук*" формасында уюшулат: $10-15; 10-20; 15-20$.

21.3. *Жүз, миң, он миң, жүз миң, миллион* сандары катышкан чамалама сан атоочтор төмөнкүдөй формада жасалат: $100-110; 100-150; 1000-1100; 1000-2000; 10000-10100, 10000=110000; 100000 - 100100; 100000-200000; 1000000-1000100; 1000000-200000$.

21.4. "*Эсептик сан+жамдама сан атоочтон*" уюшулган чамалама сан атоочтун бөлүктөрү дефис аркылуу сөз менен жазылат: *Эки-үчөө, беш-алтоо*.

60 - §. АТ АТООЧТОРДУН ЖАЗЫЛЫШЫ

1. Шилтеме ат атоочтордун көпчүлүгү эки варианттуу айтылышка жана жазылышка ээ. Алардын толук формасы (*бул*) адабий тилдин бардык стилдеринде колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болсо, кыска формасы (*бу*) сүйлөшүү стилдеринде гана пайдаланылат: *бул-бу, ушул-ушу, ошол-ошо, тигил-тиги, тетигил-тетиги*.

2. Тангым ат атоочтордун бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *эч качан, эч ким* (бирок: *эчтеме*).

3. Татаал түзүлүштө келген аныктама жана белгисиз ат атоочтордун бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *ар ким, ар качан; бир нерсе, алда кайда* (бирок: *бирдеме*).

4. Символдук (шарттуу) энчилүү ат катары келген *сен* жана *сиз* жактама ат атоочтору тексттин ичинде баш тамга менен башталып жазылат: *Туулган күнүңүз менен Сизди чын эсүрөктөн куттуктаймын; Жооп жазуу Сенин эркиңде калды*.

5. Кудай, Алла, Жараткан, Теңир, Эгем деген сыяктуу сөздөрдүн ордуна келген ал сөзү жана анын бардык формалары текстте баш тамга менен башталып жазылат: *Ооба. Жараткандын эрки ушундай тура. Не кыларың Ал эч кимге айтпайт, эч кимден сурабайт, Анын улуулугу ушунда* (сүйлөшүү стилинен).

61 - §. ЭТИШ СӨЗДӨРДҮН ЖАЗЫЛЫШЫ

1. Татаал этиштердин бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *тосуп чык, тартып бара жатат, ырдап бара жатат эле*.

2. Татаал түзүлүштө келген “бара жатат” тибиндеги этиштер тыбыштык жактан өзгөрүүгө дуушар болуп, бириктирилип айтылат жана жазылат: *баратат // бара жатат*.

Мындай вариантташ сөздөрдүн кыска формасы (баратат) сүйлөшүү стилдерине мүнөздүү болуп саналат.

62 - §. ТАКТООЧТОРДУН ЖАЗЫЛЫШЫ

1. Уңгулары кайталанган татаал тактоочтордун бөлүктөрү дефис аркылуу жазылат: *бат-бат, сүйлөй-сүйлөй, илгери-илгери*.

2. Уңгулары маанилик жактан каршылаш сөздөрдөн жасалган татаал тактоочтордун бөлүктөрү дефис аркылуу жазылат: *ары-ери, өйдө-төмөн, жайы-кышы*.

3. Уңгулары кайталанып, экинчи бөлүгү мейкиндик жөндөмөлөрдүн биринин формасында турган татаал тактоочтордун бөлүктөрү дефис аркылуу жазылат: *алды-артында, үстү-үстүндө, аз-аздан, кез-кезде*.

4. Эки компоненти тең жөндөмөлөр формасында турган татаал тактоочтордун бөлүктөрү дефис аркылуу жазылат: *анда-мында, ойго-тоого, ойдоп-тоодоп*.

5. Биринчи компоненти –*ма* мүчөсүнүн жалганышы менен уюшулган татаал тактоочтордун бөлүктөрү дефис аркылуу жазылат: *бетме-бет, ооз-мо-ооз, айылма-айыл*.

6. Эки компоненти тең – *дыр* мүчөсүнүн жалганышы менен уюшулган татаал тактоочтордун бөлүктөрү дефис аркылуу жазылат: *эртедир – кечтир, күндүр-түндүр*.

7. Уңгулары сыңар маанилеш абалда келген татаал тактоочтордун бөлүктөрү дефис аркылуу жазылат: *андан-санда, аз-маз*.

8. Биринчи компоненти –*ды* мүчөсү, экинчи компоненти –*лай* мүчөсү менен уюшулган уңгулаш татаал тактоочтордун бөлүктөрү дефис аркылуу жазылат: *жайды-жайлай, кышты-кыштай*.

9. Унгулары лексикалык маанилерге ээ болбогон татаал тактоочтордун бөлүктөрү дефис аркылуу жазылат: *алка-шалка*.

10. Биринчи компоненти *-лы* мүчөсүнүн жалганышы менен уюшулган жана унгулары карама-каршы маанилеш татаал тактоочтордун бөлүктөрү дефис аркылуу жазылат: *эртели-кеч*.

11. Кошмок сөз түрүндөгү татаал тактоочтордун унгулары сөз айкашы абалында байланышта келет жана анын бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *ар дайым, алда кайда, алда качан, качан эле, бир күнү, ар качан*.

12. Тангыч бөлүкчөлөрдүн жардамы менен уюшулган татаал тактоочтордун бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *эч жерде, эч качан*.

13. Тактоочтун биринчи муунуна [п] тыбышын кошуп, андан кийин тактоочтун өзүн айтуу менен жасалган тактооч бириктирилип жазылат: *капкачан, күпкүндүз*.

Эскертүү: *Татаал тактоочтор, негизинен, сүйлөшүү, көркөм жана публицистикалык стилдерде активдүү болот. Ал эми жөнөкөй тактоочтор илимий жана иш кагаздар стилдеринде көп колдонулат.*

63 - §. СЫРДЫК СӨЗДӨРДҮН ЖАЗЫЛЫШЫ

1. Кайталанып айтылган сезимдик жана эрктик сырдык сөздөрдүн бөлүктөрү текстте үтүр менен ажыратылып да, дефис аркылуу да жазыла берет: *най, най // най-най-най; алдей, алдей // алдей-алдей*.

2. Ички сезимди туюнткан айрым сырдык сөздөрдүн жазылышында орфографиялык эрежелерден четтөөгө жол коюлат. Ал сырдык сөздөргө дефис коюлуп, акыркы үндүү тыбыш кайталанып жазылат: *и-и, ура-а*.

3. Эрктик мамилени билдирген айрым фонетикалык комкалардын акыркы үнсүзү кайталанып жазылат: *тсс, чүшиш*.

4. Жаныбарларга карата колдонулган сырдык сөздөр кайталанып айтылса, араларына дефис коюлуп жазылат: *кош-кош, кыруу-кыруу, тү-тү-тү*.

5. Ички сезимди билдирген сырдык сөздөр сүйлөм түрүндө келсе, анын бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *өмүрүң узун болсун, жерге киргир*.

6. Турмуштук сырдык сөздөр татаал түзүлүштө келсе, анын бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *аман болуңуздар, саламат жүрөсүзбү*.

Эскертүү: *Сырдык сөздөр сүйлөшүү, көркөм жана публицистикалык стилдерде жыш колдонулат.*

64 - §. ТУУРАНДЫ СӨЗДӨРДҮН ЖАЗЫЛЫШЫ

1. Тууранды сөздөрдүн татаал түзүлүштө келген бардык түрлөрүнүн табыш, элес жана сезим тууранды сөздөрүнүн – бөлүктөрү дефис аркылуу жазылат: *ха-ха-ха, жарк-журк, зырп-зырп*.

2. Айрым табыш жана сезим тууранды сөздөрдүн акыркы тыбышы (адатта алар үнсүздөр болот) кайталанып жазылышы мүмкүн: *ыши-ыши, дүрр*.

65 - §. БАЙЛАМТАЛАР

1. Татаал байламталардын бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *ошону үчүн, неге десең, ошону менен бирге.*

2. Татаал байламталар илимий жана иш кагаздар стилинде колдонууну талап кылбайт. Татаал байламталардын ордуна алардын синонимдерин же варианттарын бул стилдерде колдонуу сунуш кылынат: *анткен себеби // анткени; неге десең // анткени.*

3. Кепте **не, жакы, ары, а** байламталарын пайдалануу тексттин стилдик сапатын сүйлөшүү стилдерине жакындаштырат.

4. Жөнөкөй байламталар адабий тилдин стилдеринде активдүү болот.

66 - §. ЖАНДООЧТОР

1. Жандоочтор кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдеринде колдонулуу мүмкүнчүлүгү боюнча төмөнкүдөй бөлүнөт:

1.1. Китеп стилдеринде активдүү колдонулган жандоочтор: *ары, аркылуу, тууралуу, боюнча, менен, үчүн, жөнүндө, сыяктуу, чейин, карай, караганда, бойлоп, ары, бери, кийин, мурун, башка, баштап, тышкары, сайын.*

1.2. Сүйлөшүү стилдеринде активдүү колдонулган жандоочтор: *шекилдүү, өңдүү, чамалуу, бою, бойдон, сымак, дейре, карата, жараша, жесте, бойлой, ката, бетер, соң, көрө, тартып, илгери.*

Эскертүү: Сүйлөмдүн курамында келген жандооч сөз өзүнүн стилистикалык сапаты менен тексттин мазмунун аныктоо мүмкүнчүлүгүнө ээ.

67 - §. БӨЛҮКЧӨЛӨР

1. Бөлүкчөлөр кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдеринде колдонулуу мүмкүнчүлүгү боюнча төмөнкүдөй бөлүнөт:

1.1. Китеп стилдеринде активдүү колдонулган бөлүкчөлөр: *ана, эле, абдан, да, дал, эч.*

1.2. Сүйлөшүү стилдеринде активдүү колдонулган бөлүкчөлөр: *аябай, өтө, эң, дагы, дале, кудум, так, тургай, турмак, турсун, түгүл, ээ ыя, го ыя, го ээ, ооба, бейм, белем, го, гой.*

2. Татаал түзүлүштө келген сурама бөлүкчөлөрдүн бөлүктөрү айрым-айрым жазылат: *ээ ыя, го ыя, го ээ.*

68 - §. МОДАЛДЫК СӨЗДӨР

1. Модалдык сөздөр кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдеринде колдонулуу мүмкүнчүлүктөрү боюнча төмөнкүдөй бөлүнөт:

1.1. Китеп стилдеринде активдүү колдонулган модалдык сөздөр: *албетте, керек, мүмкүн, сөзсүз, тийиш, чындыгында, шексиз, ыктымал.*

1.2. Сүйлөшүү стилдеринде активдүү колдонулган модалдык сөздөр: *айтор, арийне, балким, болжолу, дейм, жарыктык, көрүнөт, кыязы, окшойт, өңдөнөт, сыягы, чагымда, чамасы, чыгар, шекилдүү, шекилде, ырас.*

Эскертүү: *Модалдык сөздөрдүн орфографиясына караганда, анын пунктуациясы текстте мааниге ээ. Ал сүйлөмдүн башынан, ортосунан жана аягынан орун алганда, сүйлөмдүн негизги компоненттеринен үтүр аркылуу ажыратылат. Сүйлөмдүн аягына келген модалдык сөздүн үтүрдү талап кылышы баяндоочтун жана модалдык сөздүн өзгөчөлүгүнө жараша аныкталат. Тактап айтканда, нагыз модалдык сөздөр баяндооч менен грамматикалык биримдикте келсе, функционалдык модалдык сөздөр баяндоочко грамматикалык жактан көз карандысыз болот: 1. Күн жасайт окшойт. 2. Күн жасайт, сыягы.*

ТЕРМИНДЕРДИН ЖАНА ТҮШҮНҮКТӨРДҮН КЫСКАЧА ТҮШҮНДҮРМӨ СӨЗДҮГҮ

Адабий оңдоо - адабий тилдин кайсы бир стилинде жазылган текстти орфографиялык, пунктуациялык каталардан тазалоо жана текст жазылган стилдин тилдик жана экстратилдик талаптарын толук аткаруу.

Адабий тил – орфографиялык, орфоэпиялык, пунктуациялык жана стилистикалык нормаларга баш ийген тил; нормага салынган тил,

Адабий редактирлөө – *караңыз* : Адабий оңдоо.

Адабий тилдин стилдери – тилдин функционалдык стилдери. *Караңыз* : Функционалдык стилдер.

Айрым-айрым жазылат – татаал сөздүн бөлүктөрүнүн ортосуна дефис коюлбай жазылышы: *үч бурчтук*.

Атайын адабияттар – инструкция, товардык этикеттер, тармактык илимий жана техникалык адабияттар, прејскуранттар.

Бириктирилип жазылат – татаал сөздүн бөлүктөрүнүн бириктирилип жазылышы: *алаганат, тилкат, Өмүрбек, Гүлсары*.

Дефис аркылуу жазылат – татаал сөздүн бөлүктөрүнүн ортосуна дефис салгисинин коюлуп жазылышы: *ата-эне, өйдө-төмөн*.

Жалпы ат – ар кандай заттын, окуянын, кубулуштун, түшүнүктүн аталышы: *нан, окуучу, күз, көтөрүлүш*.

Жалпы негизде жазылат – сөз сүйлөмдүн башында келсе баш тамга менен, сүйлөмдүн ортосунда же аягында келсе, энчилүү ат болсо баш тамга менен, жалпы ат болсо кичине тамга менен башталып жазылышы.

Иш кагаздар стили – адабий тилдин функционалдык стилдеринин бири. Боексуз тилдик бирдиктерди, канцеляризмдерди, кесиптик сөздөрдү активдүү пайдаланат. Анын ар бир подстилдеринин жана жанрларынын калыптанып бүткөн экстратилдик факторлору (реквизиттери) бар. Жанрлары – *арыз, кулактандыруу, буйрук, протокол, мүнөздөмө, меморандум, нота, кызмат каттары* ж.б.

Китеп стилдери – адабий тилдин илимий, иш кагаздар стилдери жана публицистикалык стилдин расмий подстили кирген стилдик топ.

Көркөм стиль – адабий тилдин функционалдык стилдеринин бири. Бул стилдин табиятын текстинин көркөмдүгү аныктайт. Ошондуктан көркөм стиль тексттин мазмунуна жана идеясына зарыл деп табылган тилдик бирдиктерди, тилдик жана кептик кубулуштарды, тропторду жана стилистикалык фигураларды чексиз пайдалануу мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Көркөм стилдин жанрлары – *ыр, аңгеме, драмалык чыгармалар (драма, комедия, трагедия ж.б.), повесть, поэма, роман ж.б.*

Орфограмма – белгилүү бир орфографиялык эреженин негизинде жазылган жөнөкөй же татаал сөз.

Орфография – тил илиминин туура жазуу жөнүндөгү бөлүгү.

Орфоэпия – тил илиминин туура сүйлөө жөнүндөгү бөлүгү.

Подстиль – конкреттүү бир функционалдык стилдин баштапкы классификация үчүн бөлүнүшү. Мисалы, публицистикалык стиль расмий жана бейрасмий подстилдерге ажырайт.

Практикалык колдонмо – илимий изилдөөнүн теориялык жагына эмес практикалык (колдонмолук) жагына басым жасалган эмгек.

Публицистикалык стиль – адабий тилдин функционалдык стилдеринин бири. Ал коомдук, саясий, үгүт иштерин жайылтууда идеологиянын каражаты катары кызмат кылат. Коомдогу он жана терс көрүнүштүү баалоодо пайдаланылат. Тили бир топ эркин. Бейрасмий жана расмий подстилдерге бөлүнөт.

Бейрасмий подстиль сүйлөшүү стилдерине ыктаса, расмий подстиль китеп стилдеринин белгилерине ээ.

Публицистикалык стилдин жанрлары – *памфлет, очерк, фельетон, саясий доклад* ж.б.

Символдук энчилүү ат – тилдеги жалпы ат сөздөрдүн же энчилүү аттардын өтмө (шарттуу) түрдө экинчи бир нерсенин – адамдын, жаныбардын же жансыз заттын – энчилүү аты катары келиши: *Жылдыз* (адамдын аты үчүн асмандагы *жылдыз* энчилүү ат катары колдонулду). *“Волга” автомашинасы* (энчилүү ат үчүн дарыянын аты өтмө мааниде алынды). *Жолборс* (иттин аты үчүн жаныбардын жалпы аты өтмө мааниде алынды).

Сөздүн позициялары – сөздүн башы (башталышы), ортосу жана аягы.

Стилистика – тилдик бирдиктердин стилистикалык маанилерин жана адабий тилдин функционалдык стилдерин изилдөөчү илим.

Стиль – тексттин тилдик бирдиктерди жана экстратилдик каражаттарды колдонушунун биримдиги.

Сүйлөмдүн ортосунда жазылат – орфографияда көпчүлүк учурда ачык айтылбаган түшүнүк. Мисалы, кайсы бир сөздү (орфограмманы) *баш тамга менен башталып жазылат же кичине тамга менен башталып жазылат* деген аныктамада ал сөздү сүйлөмдүн ортосунда ошондой жазылат деп түшүнүү зарыл.

Сүйлөшүү стилдери – адабий тилдин сүйлөшүү, көркөм стилдери жана публицистикалык стилдин бейрасмий подстили кирген стилдик топ.

Сызыкча аркылуу жазылат – мезгилдик, мейкиндик жана предметтик (заттык) түшүнүктөрдү чектөөдө сөздөрдүн же сөз айкаштарынын ортосуна коюлган тыныш белги: *X - XI кылымдар, Бишкек - Ош жолу, 5-10-класстар*.

Сызыкча дефиске караганда эки эсе узун болот. Машипкада же компьютерде сызыкча белгиси (клавишасы) жок болсо, анын ордуна дефис пайдаланылат да, анын алдынан да, артынан да боштук ташталат.

Сүйлөшүү стили – адабий тилдин функционалдык стилдеринин бири. Жөнөкөй сүйлөмдөрдү, карапайым стилистикалык боектуу тилдик бирдиктерди, айрым учурда диалектизмдерди, интонациянын каражаттарын, элдик тилдин үлгүлөрүн активдүү пайдаланат. Жанрлары – *диалог жана монолог*.

Татаал сөз – эки же андан көп бөлүктөн турган кош же кошмок сөз: *ата-эне, эртели кеч, эч качан, Кудайберди, Чолпон ата, КР*

Татаал түзүлүштө келүү – орфограмманы кош же кошмок сөз түрүндө келиши.

Текст – белгилүү бир стилдин талабы боюнча түзүлгөн сүйлөм же сүйлөмдөрдүн тобу. Текстке төмөнкүдөй талаптар коюлат: 1. Интонациялык жактан аякташы. 2. Белгилүү өлчөмдө идеяга ээ болушу. 3. Композициялык түзүлүшкө ээ болушу. 4. Мазмунун түзгөн окуялардын логикалуулугу. Ушул негизде алып караганда *макал, ылакап, аңгеме, роман, тил кат, илимий макала, очерк, фельетон, драма* ж.б.лар текст боло алат.

Текст ичинде – тексттин курамында кайсы бир орфограмманын келиши.

Текстте – *караңыз*: Текст ичинде

Функционалдык стилдер – адабий тилдин стилдик түрлөрү. Алар илимий стиль, иш кагаздар стили, публицистикалык стиль, көркөм стиль жана сүйлөшүү стилдери.

Шарттуу энчилүү ат – *караңыз*: Символдук энчилүү ат.

Хронизм – эскирген жөнөкөй жана татаал энчилүү аттар: *Фрунзе* (азыр – *Бишкек*), *Ош мамлекеттик педагогикалык институту* (азыр – *Ош мамлекеттик университети*).

Энчиленген жалпы ат – энчилүү жана жалпы аттардын аралыгындагы орфографиялык баскыч. Анын таралуу чеги энчилүү аттан кеңири, ал эми жалпы аттан тар өлчөмдө болот. Мисалы: *ит* – жалпы ат, *пудель* – энчиленген жалпы ат. *Бөрүбасар* – иттин энчилүү аты.

Орфографияда энчиленген жалпы аттардын жазылышы өзүнчө эрежени талап кылат.

Энчиленген жалпы аттарга өсүмдүктөрдүн, дарактардын, гүлдөрдүн ж.б.лардын түрлөрүнүн, сортторунун, жаныбарлардын, канаттуулардын пародаларынын аталыштарын кошууга болот.

Энчилүү ат – адамга, жаныбарларга, асман телолоруна ж.б.ларга энчиленип берилген ат.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Абдувалиева И. Кыргыз тилинин морфологиясы: лекциялар курсу. –Б., 2003.
2. Абдулдаев Э., Исаев Д. Кыргыз орфографиясынын эрежелери: Практикалык колдонмо. –Фрунзе: Мектеп, 1977.
3. Алексеев Д.И., Гозман И.Г., Сахаров Г.В. Словарь сокращений русского языка. –4-е изд. –М.: Русский язык, 1984.
4. Ахматов Т., Аширбаев Т. Иш кагаздары: Мамлекеттик тилде иш жүргүзүү. –Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2001.
5. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: функционалдык стилдер. 4-китеп. –Б.: Бийиктик, 2004.
6. Аширбаев Т., Кадырова А., Ажыбаева З. Кыргыз тилинин практикumu. –Б.: Педагогика, 2001.
7. Каменецкий Л. Руководство по корректуре. –М.: Искусство, 1959.
8. Карасаев Х.К. Орфографиялык сөздүк. –Фрунзе: КСЭнин башкы редакциясы, 1983.
9. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери: Жаңы редакция. –Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2002.
10. Лазаревич Э.А., Абрамович А.В. Практикум по литературному редактированию. –3-ое изд. –М.: Изд-во МГУ, 1986.
11. Мусаев С. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери. –Бишкек, 2004.
12. Оморов А., Осмонова Н. Лингвистикалык терминдердин сөздүк – справочниги. –Бишкек-Жалалабат, 2004.
13. Розенталь Д.Э. Прописная или строчная. –4-е изд. –М.: Русский язык, 1988.
14. Розенталь Д.Э. Справочник по правописанию и литературной правке. –2-е изд. –М.: Рольф: Айрис – пресс, 1999.
15. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь- справочник лингвистических терминов. –2-е изд. –М.: Просвещение, 1976.
16. Русское литературное произношение и ударение. / Под ред. Р.И. Аванесова и С.М. Ожегова. –М.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1959.
17. Сөздүк – справочник. / Түзүүчүлөр : К. Абалбеков, А. Осмонкулов. –Фрунзе: Мектеп, 1971.
18. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин орфографиясы жана пунктуациясы. Кол жазма. Кыргыз УИАнын кол жазмалар фонду. № 82 инвентарь.
19. Чертов А.Г. Физические величины (терминология, определение, обозначения, размерности, единицы): Справочное пособие. –М.: Высшая школа, 1990.

БАШ СӨЗ	-----	3
---------	-------	---

I. ЖАЛПЫ МАСЕЛЕЛЕР

1-§. Кыргыз тилинин орфографиялык принциптери	-----	6
1.1. Фонетикалык принцип	-----	7
1.2. Морфологиялык принцип	-----	7
1.3. Синтаксистик принцип	-----	7
1.4. Тарыхый (же традициялык) принцип	-----	7
1.5. Символдук принцип	-----	7
1.6. Айырмалоо принциби	-----	7
2-§. Кыргыз алфавитинин жазуу эрежелерин камсыз кылуудагы мүмкүнчүлүктөрү	-----	8
3-§. Сөз жасоо жана сөз курамы	-----	9
3.1. Сөз жасоо	-----	9
3.2. Өздөштүрүлгөн тилдик бирдиктер	-----	10
3.3. Сөз курамы	-----	11
3.4. Муун	-----	12
4-§. Алфавит	-----	13
5-§. Орфография жана стилистика	-----	14
6-§. Графикалык белгилердин туура жазуу менен болгон катышы	-----	16

II. ОРФОГРАФИЯ ЖАНА ОРФОЭПИЯ

7-§. Үндүү тыбыштардын жазылышы	-----	18
7.1. Е жана Э тамгалары	-----	18
7.2. Созулма үндүүлөрдүн жазылышы	-----	19
8-§. Үнсүз тыбыштардын жазылышы	-----	19
9-§. Е, Е, Ю жана Я тамгалары	-----	22
10-§. Ъ (ажыратуу) жана Ь (ичкертүү) белгилери	-----	23
11-§. Сөз мүчөлөрүндө үндүүлөрдүн жазылышы	-----	24

01 32

911815